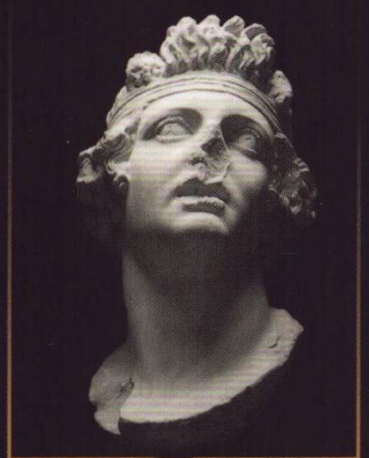

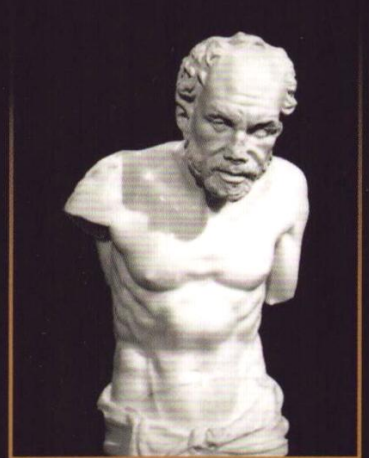
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Disiplinin Evrimi

TÖRE SİVRİOĞLU

ATATÜRK VE ARKEOLOJİ

Atatürk ve Arkeoloji
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Disiplinin Evrimi
Ulaş Töre Sivrioğlu
Genel Yayın Yönetmeni: Aslı Tunç

Kafka Kitap Yayın Yönetmeni: Şebnem Soral Tamer
Editör: Selnur Güneş
Son Okuma: Nur Çakır
Kapak Tasarım: İlknur Muştu
Sayfa Tasarım: Mert Tamer

1. Baskı: Şubat 2024
ISBN: 978-625-799-495-8

Baskı ve Cilt:
Oksijen Basım
Seyrantepe Mahallesi İbrahim Karaoğlanoğlu Cad. No:35/3
Kağıthane - İstanbul
Tel: 212 283 10 15
Sertifika No: 40379

Yayımlayan:
Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Osmanlı Sok., No: 18/4-5 Taksim/İstanbul
Tel: (212) 252 38 21 Faks: (212) 252 63 98
İnternet Adresi: www.epsilonyayinevi.com
E-posta: epsilon@epsilonyayinevi.com
Sertifika No: 34590

TÖRE SİVRİOĞLU

ATATÜRK VE ARKEOLOJİ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e
Bir Disiplinin Evrimi

İÇİNDEKİLER

ÖNCE BİRKAÇ SÖZ 9

BİRİNCİ BÖLÜM: Osmalı Mirası 11
Hayali Bir Yolcu 13
Osmanlı Topraklarında Arkeolojinin Doğuşu 17
Osmanlılar ve Tarihi Miras 19
Osmanlı Açık Büfesi 31
Helen Diyarında Kazılar 34
Mezopotamya'da Arkeoloji 42
Osmanlı Başkentinde Bizans İzleri 48
Suriye ve Lübnan 53
Küçük Asya 58
Pandora'nın Kutusu: Troya Kazıları 63
Osman Hamdi Bey'in Önemi 68

İKİNCİ BÖLÜM: Cumhuriyetin İlk Yedi Yılı (1923-1930) 73
Sardes Buluntuları Savaşı 77
Almanlar Yeniden Sahnede 85
Peki Ya İngilizler? 94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Tarih Tezi ve Arkeolojiye Etkisi 99
Atatürk'ün Rolü 101
Türk Tarih Tezi Neydi? 103
Orta Asya Kimin Vatanı? 104

Brakisefaller Nordik Irka Karşı 108
Göçebeliğe Karşı Yerleşikler 112
Orta Asya Kurudu mu? 115
Sümerlerin ve Hattilerin Türklüğü 119
Sümer/Hatti-Türk Bağlantısının Yabancı Kaynakları 120
Sümerce ve Hattice Türkçe ile Akraba mıydı? 124
Tarihsel Hak İddialarına Cevap Olarak Arkeoloji 126
Artılar ve Eksiler 132
Tarih Tezinin Tanıtılması 134
Mu Kıtası Efsanesi 141
II. Kongre (1937) ve Tarih Tezine Alternatifler 144
Süvariler ve Atları 149
Kafatası Tartışmaları 153

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Perde Arası: Mülteci Alman Arkeologlar 157
Üniversite Reformu 160
Almanlar Geliyor 163

BEŞİNCİ BÖLÜM: Atatürk Döneminde Saha Çalışmaları 177
Klasik Kazılar 179
Ayasofya ve Bizans Mirası 181
Hitit Kazıları 187
Diğer Kazılar 201
Çeşitli Dergiler 203

SONSÖZ: Arkeolojik Mirasın Sahiplenilmesi İçin Ulusal Seferberlik... 205

KAYNAKÇA 209

DİZİN 221

Ulaş Töre Sivrioğlu, 1980'de Gönen'de doğdu. Ege Üniversitesi'nde Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi bölümünden 2001'de mezun oldu. 2005'te Dokuz Eylül Üniversitesi'nde "Dionysos Kültü Kökenleri ve Anlamı" başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2012 yılında Tarih bölümüne yönelerek Celal Bayar Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. Doktora tezinin başlığı "Tek Parti Dönemi'nde Orta Asya, Sümer-Hitit Araştırmaları"dır. Öğrenciliği sırasında ve sonrasında çok sayıda arkeolojik kazı ve kültürel mirası koruma projesine katıldı. İran, Bizans ve İslam sanatıyla tarihi hakkında çeşitli çalışmaları yayımlanmıştır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

İngiliz arkeolog John Newton'ın Knidos sahilinden alıp British Museum'a taşıdığı *Knidos Aslanı*.

ÖNCE BİRKAÇ SÖZ

Tarihi ve arkeolojik mirasın toplumların ayakta kalmasındaki manevi önemi üzerine bir şeyler söyleyerek başlayalım: Bilindiği üzere, II. Dünya Savaşı'nda en büyük acıyı çekenlerden biri de Sovyet halkıydı. Almanlar tarafından kuşatılan kentlerde milyonlarca insan açlıktan ya da bombardımanlarda öldü. Buna rağmen savaş sırasında Sovyet halkının tarihi ve arkeolojik eserleri koruma güdüsü kuvvetliydi. Leningrad kuşatması sırasında, insanlardan önce Ermitaj Müzesi'nin bir milyon kayıtlı envanteri sandıklarla trenlere yüklendi ve işgalden uzak taşra istasyonlarına taşındı. Bu hengâme içinde, her yana bombalar yağarken paketlenen, her biri paha biçilmez olan bu bir milyon eserden hiçbiri kaybolmadı.

İlya Ehrenburg anılarında Turgenyev Müzesi'nin nasıl taşındığını anlatır ki bu metinleri okuyunca insanın orada olan biteni gözünde canlandırması işten bile değil: Binlerce insan tahliye için istasyonlara doluşmuş, gece gündüz rayların yanında yatıp tren bekliyorlar. Ama herkesi alacak kadar yer yok. Sonra bir bakıyorsunuz boş bir vagon gelmiş, içinde sadece eski bir divan, şilte, çalışma masası, kitaplar var.... Kalabalık hemen sinirleniyor. "Yer yok diyordunuz, peki ya bu nedir? Bu çer çöp de ne?" İnsanlar tam kapıyı kırıp zorla vagona girecek, eski püskü divanı atıp içeriye doluşacakken müze müdürü bağırıyor: "Durun, bunlar Turgenyev'in eşyaları! Bu, onun Samson adını verdiği ve en sevdiği divanı!" Öfke içindeki kalabalık duraksıyor. Turgenyev bir milletin hafızası, onun eşyaları da tarihin parçası, kimliği, her şeyi... Turgenyev demek, Rusya demek. Turgenyev'in yitimiyse savaşın kaybı demek. Yenilgiyi kabul etmek demek. Kalabalık dinginleşiyor ve insanlar, "Tamam, götürün öyleyse," diyorlar. Kapılar sürgüleniyor, trenin düdüğü ötüyor ve Samson yolculuğuna devam ediyor. Halk da arkasından bakakalıyor. Almanlar yaklaşmakta... Belki de bu treni son görüşleri...

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MİRASI

Arkeoloji disiplininin doğduğu 19. yüzyılın başlarında dünya üzerinde eski eserler ve kalıntılar açısından en zengin ülke Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Bu türden giriş cümleleri genellikle abartılı bir böbürlenme olarak görülebilir. Araştırmacılar kendi ülkelerini ve atalarını övmek adına böylesi abartılı yorumlarda bulunabilir. Ama bu sefer durum gerçekten de böyle: Osmanlılar, arkeolojik buluntu açısından dünyanın en zengin topraklarına sahiptiler. Dünya'da antik çağlarda kurulmuş en eski dört nehir uygarlığından ikisi (Mezopotamya ve Mısır) Osmanlı egemenliği altındaydı. Helen uygarlığının ana merkezleri, Küçük Asya, Suriye ve Filistin ise başlı başına arkeolojik cennetler olarak nitelendirilebilirlerdi.

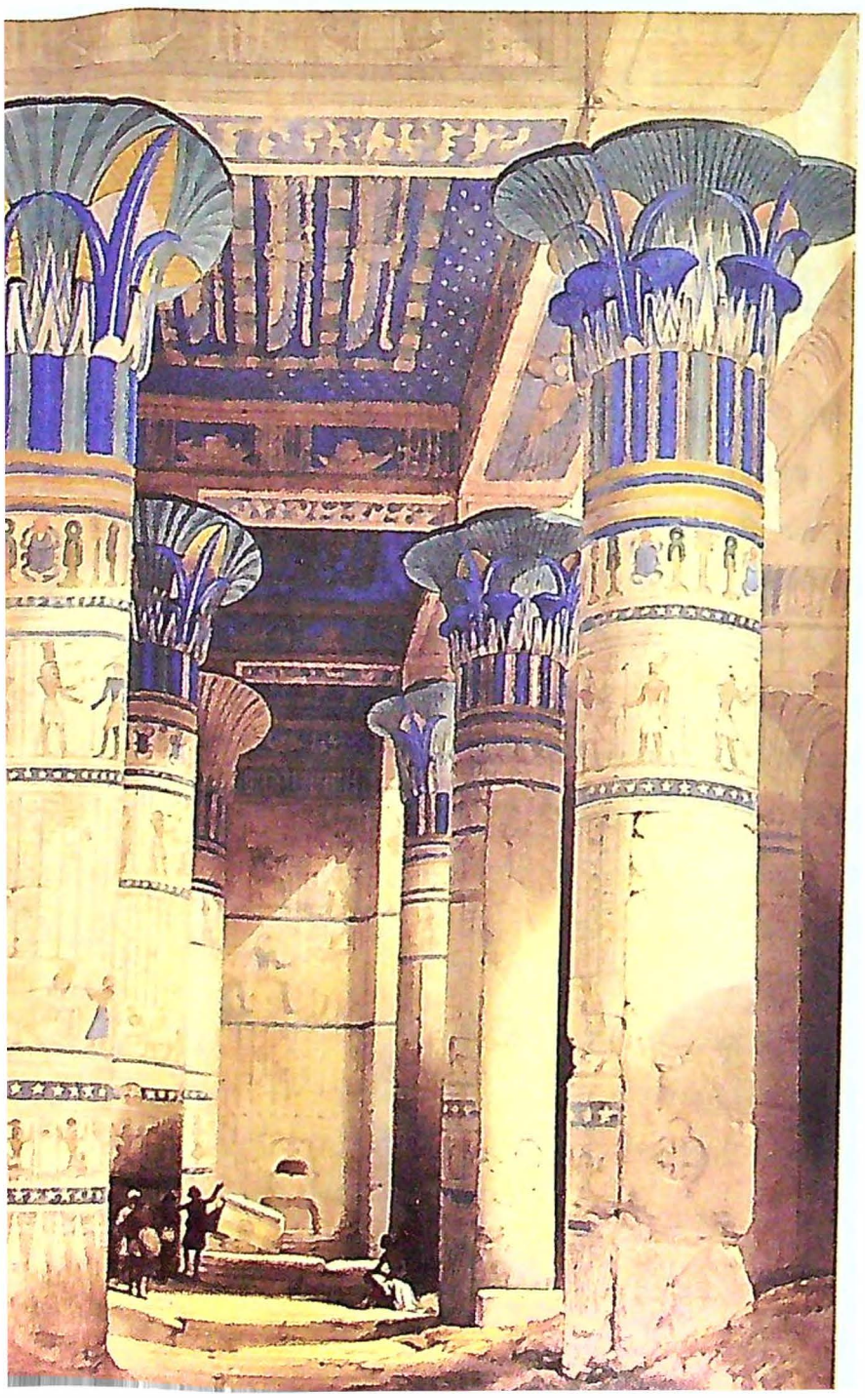
Hayali Bir Yolcu

Bir an için gözlerimizi kapatıp geçmişe doğru bir yolculuk yaptığımızı hayal edelim ve III. Selim (1789-1807) zamanına geri dönelim... Osmanlı sınırları içinde kumların ve toprakların veya ağaçların örttüğü kaybolmuş medeniyetleri düşünelim. Hayali bir yolcu olarak tam 1800 yılında yola çıkalım. Önce Osmanlı'nın en batıdaki, *mağrib* denilen kıyıları gezelim. Roma egemenliğinin Afrika'daki simgeleri olan Tipasa ve Konstantina'dan (Cezayir) başlayalım. Ardından Romalılara korku salmış Hannibal'in anavatanı Kartaca'ya (Tunus) gidelim. Burada kıyı şeridini takip ederek çok sayıda imparator yetiştiren Leptis Magna'ya (Libya) varalım. Burada dilersek Aziz Augustinus'un ruhunu yâd edebiliriz. Ama eğer Romalıların tarihi ilginizi çekmiyorsa o zaman Kayrevan Camisi gibi tarihi yapıları da inceleyebiliriz.

Mağribi toprakları geçip henüz arkeolojinin adı dahi yokken tüm seyyahları büyülemiş Mısır'a gidelim. Bu Osmanlı eyaleti tek başına, imparatorluğun dünya nezdinde benzersiz hazinelere sahip olduğunun kanıtıydı. Henüz tek bir kazı yapılmadan önce bile Mısır'da köylülerin *ehram* dedikleri ve gö-

rünce biraz ürperdikleri büyük piramitleri, "Korkunun Babası" (Ebu'l hevl) olarak andıkları Sfenks'i, Luksor Tapınakları'nı ve hemen her yere dağılmış dikilitaşları, kısacası tüm seyyahların gözlerini kamaştıran bu eski yapıları gezebiliriz. 1800 yılında Nil boyunca gezen bir seyyah olarak sağda solda mumya satan fellahlara ya da bazılarının yazı olduğunu iddia ettikleri, hiyeroglif adıyla bilinen resimler toplayan Fransız âlimlere de rastlayabiliriz. Eğer Firavunlar ya da Kleopatra ile Marcus Antonius'un aşkı ilginizi çekmiyorsa o zaman Fatımîlerin, Memlüklerin Mısır'ı da tarihi yapılar ve kalıntılar açısından zengin bir seçenek olarak karşınızda duruyor. Bu durumda Tulunoğlu Camisi'ni ziyaret etmeden Mısır'dan ayrılmak doğru olmaz.

Mısır'ı böyle bir-iki cümleyle geçiştirmek de doğru değil ya, biz yine de yola koyulalım. Yürüyerek "Kutsal Topraklar'a" girelim. Kuzeye doğru ilerlersek Osmanlıların Trablusşam ve Şam eyaletleri boyunca bizi Kitabı-ı Mukaddes uluslarının, İbranilerin, Fenikelilerin, Aramilerin hatıraları bekliyor olacak. Başlı başına tarih kokan Kudüs, Fenike kentleri Berytos, Sur, Sayda ve Baalbek'in muhteşem tapınaklarını gezebiliriz. Suriye içlerinde "Çölün Kraliçesi" Palmyra'ya, Ürdün Nehri'nin diğer tarafındaysa kayalara oyulmuş Petra'ya uğrayabiliriz. Anlayacağınız, hangi döneme meraklı olduğunuza bağlı her şey... Süleyman Tapınağı'nın kalıntıları mı yoksa Mescidü'l Aksa mı? Filistin Caesarea'sının Roma dönemi mezar taşları mı yoksa Şam Emevi Camisi mi? Havariyum Kilisesi mi, Tiberias Sinagogu mu? Meşatta Sarayı mı, Baalbek Dionysos Tapınağı mı? Kubbetü's Sahra mı yoksa Haçlı kaleleri mi? Seçim sizin.

Philae Tapınağı Kapısı (Mısır), David Roberts 1838.

Suriye'de yol ikiye ayrılıyor doğuya yönelirsek Mezopotamya'ya, kuzeye doğru ilerlersek Küçük Asya'ya varacağız. Öncelikle doğuya yönelelim ve Mezopotamya'da dolaşıp yeniden Suriye'ye dönelim.

Mezopotamya yolunda Hatra, Musa'nın sepette bulunması freskinin bulunduğu sinagogla Dura-Europos bizi bekliyor. Burada köylüler bize üzerinde bilinmeyen bir dilde yazıların (Parthça) olduğu bazı parşömenler gösteriyor. Güneydoğu doğrultusunda ilerleyip Dicle Nehri'ne yaklaştıkça her taraf insanlar tarafından yapıldığı belli olan yapay tepelerle doluyor. Ara sıra köylüler heykeller, kabartmalar ve üzerinde anlaşılmaz, çiviye benzer bazı şekillerin yer aldığı kilden parçalar gösterip bunları satmak istiyorlar. Bu topraklar kazılsa kimbilir daha neler çıkacak? Bu çivi şekilleri hakkında hiçbir bilgimiz yok. Henüz kimse Mezopotamya'daki höyükleri de kazmamış. Bizden önce Danimarkalı seyyah Carsten Niebuhr de bu bölgeyi gezmişti. "Şurası Nimrud, burası Ninive olabilir," demişti ama bizler bilemiyor ve emin olamıyoruz. Henüz Sümerlerden habersiziz ama Babiller ve Asurlular hakkında az çok bilgi sahibiyiz. Bu tepelerin bazıları Asurlulardan, Babillerden, hatta Nuh Tufanı'ndan da eski olabilir. Mezopotamya'nın öylesine uzun bir geçmişi var ki Abbasi kenti Samarra, aslında çok yeni kentler olan Bağdat ve Basra bile dikkatimizden kaçabilir.

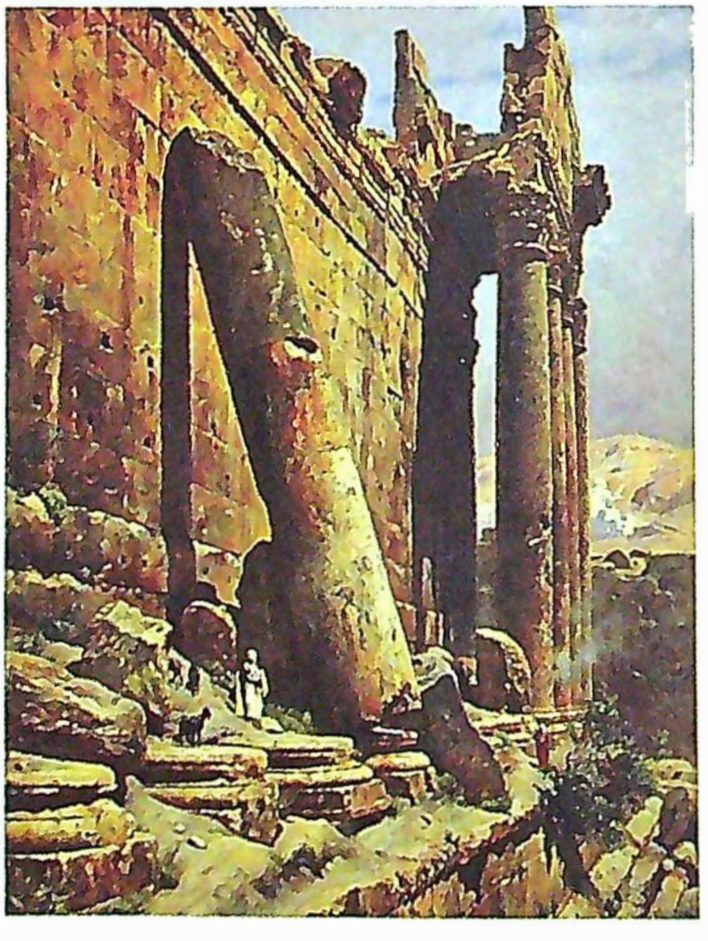
Küçük Asya'ya doğru geri dönecek olursak Harran, Urfa, Halep, Antakya, Tarsus kentleri bizi bekliyor. Bu kentlerdeki evlerin duvarlarında Mısırdakilerden farklı resimler var. Bunların Luvi yazısı olduğunu elbette henüz bilmiyoruz ama yine de epey meraklanmamıza sebep oluyorlar. Romalıların, ilk Hıristiyanların, Müslümanların ve Haçlıların izleriyle dolu olan bu hattan kuzeydoğuya doğru yönelirsek Kommagene Kralları'nın süslediği Nemrut'a geçebiliriz. Gerçi Nemrut Dağı'ndaki devasa heykellerden henüz yöredeki köylüler dışında kimsenin haberi yok ama dağların yamaçlarında Herakles'i andıran kabartmalar rahatlıkla görülebilir. Batıya yönelirsek Kappadokia denilen tuhaf kaya kiliseleriyle dolu bir bölgeden geçecektik. Yol boyunca Selçuklu kervansarayları ve köprülerine rastlayacaktık. Ardından Romalılara direnen Galatların topraklarına ulaşarak Ankara'da Augustus Tapınağı'nı ziyaret edebilirdik. Henüz Hititler ve Hattiler hakkında bir bilgimiz yok ama Alacahöyük, Alişar ve Boğazköy'de birtakım çanak çömleklerle yine üzerinde o anlaşılmaz çivi şekillerin olduğu kil parçalarının bulunduğunu duyuyoruz. Buradan Pontos topraklarına geçip Romalıların can düşmanı Mithridates Eupator'un* topraklarını gezebiliriz. Burada çok sayıda kilise, manastır ve

* VI. Mithridatis: Mithridatis Eupator veya Büyük Mithridatis, Pontus kralı olarak Anadolu'da MÖ 120 - MÖ 63 yıllarında hüküm sürdü. Roma Cumhuriyeti'ne karşı savaşan en başarılı ve zeki isimlerden biridir. (e.n.)

cami var. Osmanlı'nın doğu sınırına, Kaçar İran'ına* doğru yönelirsek Van Gölü civarında Ermeni kiliselerinin yanı sıra yine eski zamanlardan kalma, bilinmeyen bir halka ait kalelerle yine şu tuhaf yazının yer aldığı bazı kitabeleri görebiliriz.

Ama o kadar zamanımız yok. Batıya yöneliyoruz. Eskilerin Frigya ve Lidya dedikleri toprakları geçiyoruz. Çok sayıda "tümülüs" görüp onların mezar olup olmadığını merak ediyoruz. Anadolu platosu boyunca Ege kıyılarına doğru gezemeyeceğimiz kadar çok kalıntı var; artık Helen kültürünün ana havzasına ulaşmış durumdayız. Theos, Ephesus, Miletus, Kizikos, Troya, Assos, Halikarnas, Sagalassos harabelerini gezebiliriz. Fakat yanımızda Strabon'un kitapları yoksa gezdiğimiz yerlerin tam olarak hangi adla anıldığını bilmemiz pek mümkün değil. Köylülere sorarsak bu yerlerin adı Selçuk, Hisarlık, Ayasuluk, Belkıs vb. Sütunları da diken Helenler ya da Romalılar değil, Süleyman Peygamber ve ona hizmet eden cinleri. Gerçi henüz hiç kazma vurulmamış olsa da Troya'nın Osmanlı'nın Biga Yarımadası dediği bölgede olduğundan emin gibiyiz. Ama tam olarak nerede acaba? İşte bunu bilemiyoruz.

Helen ve Paris'in aşklarının acı hikâyesini gerimizde bırakıp şimdilerde Kale-i Sultaniye denilen kasabadan karşı kıyıya, bir zamanlar güzel Helles'in suya düşüp boğulduğu Dardanelles Boğazı'ndan karşıya, Gallipolis kasabasına geçiyoruz. Eski yazarlardan okuduğumuz kadarıyla Galatya gibi bu kentin adı da Avrupa'dan buraya akın eden Galler'den gelmiş. Bundan sonra imparatorluğun başkenti, Konstaniyye de denilen

Baalbek'teki
Tapınak Kalıntıları (Lübnan),
Gustav Bauernfeind, 1882

* Kaçar Hanedanı: İran'daki Azerbaycan Türklerinin Kaçar boylarından olan Kovanlı kolu tarafından kurulmuş ve 1794 ile 1925 yılları arasında hüküm sürmüş İran devleti. (e.n.)

İstanbul'u ziyaret edebiliriz. Burada muhtemelen 1800 yılında dünyanın en yüksek yapısı olma özelliğini korumaya devam eden Ayasofya'yı ve kiliseden dönüştürülmüş diğer camileri gezerek Bizans dönemi hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Osmanlı eserlerinin tamamını gezmemiz ise herhalde haftalarımızı alır... Buradan Rumeli topraklarına yönelerek eski başkent Edirne'ye varabiliriz. Buradaki camileri de gezdikten sonra Rumeli'nin dört bir yanına dağılmış Roma su kemerleri, Bizans kaleleri, Osmanlı çeşmelerini inceleyebiliriz. Ardından Büyük İskender'in vatanı Makedonya'yı, havarilerin de uğradığı şu eski liman kenti Selanik'i ve adını İskender'in babasından alan Filibe'nin etrafındaki harabeleri, sağa sola saçılmış heykelleri görebiliriz. Güneye doğru inersek Delfi Apollon Tapınağı karşılayacak bizi. Filozofların kenti Atina, Korinth ve Sparta'nın da harabelerini gezebiliriz... İşte, Atina Akropolü bütün ihtişamıyla bizi karşılıyor! Etrafta Fransızların bunları alıp götürmek istediklerine dair dedikodular da var. Adalara doğru açılırsak, bir zamanlar hazinesi ve mabediyle Atina'nın hâkimiyetine giren Delos, Kral Minos'un adası Girit, Samos, Lesbos, Milos ve diğerlerindeki sayısız harabeyi görebiliriz. Her biri sağa sola saçılmış Helen heykelleri ve tapınak kalıntıları ile dolu... Bu topraklar kazılsa kimbilir daha neler çıkacak.

Hayali yolculuğumuz burada bitiyor. Seyyahımız henüz hiç kazı görmüş değil ve tanıklıkları sadece yer üstüne dair. Ama bu kadarı bile izan sınırlarını zorlayacak düzeyde. Kalıntılar sadece sayıca çok olmakla kalmıyor, aynı zamanda bahsettiğimiz bölgedeki çeşitliliği de yansıtmakta. Mesela Çin'i gezen bir seyyah da muhtemelen kabarık listelerle dönecekti ama onun listesindeki kalıntıların ezici çoğunluğu Çin (Han) ulusuna ait eserler olacaktı. Oysa biz şu kısacık kurgumuzda Romalıları, Helenleri, Kartacalıları, Fenikelileri, Eski Mısırlıları, İbranileri, Aramileri, Asurluları, Babilleri, Kenanlıları, Galatları, Frigyalıları, Lidleri, Hattileri, Hititleri, Urartuları, Arapları, Ermenileri, Selçukluları ve Makedonları andık. İşte bu, eşine çok az rastlanabilir bir çeşitliliktir.

Osmanlı Topraklarında Arkeolojinin Doğuşu

Osmanlılar sadece arkeolojik materyal açısından dünyanın muhtemelen en zengin topraklarına sahip değillerdi, bu topraklar aynı zamanda arkeoloji bi-

liminin doğduğu yerdi. Gerçi 18. yüzyıl başı itibariyle Vezüv Yanardağı'nın yuttuğu Pompeii ve Herculaneum'da bazı kazılar yapılmıştı ama daha sistematik bir arkeoloji merakının yöneldiği asıl coğrafya Osmanlı topraklarıydı. Şöyle ki, o devirlerde üç temel ekol, arkeoloji ve eski eserler elde etme tutkusuyla yanıp tutuşmaktaydı. Bunlardan ilki "Mısırcılar"dı. Helen hayranlığının yükselişinden önceki zamanlarda, Avrupa'da kökleri ortaçağa kadar inen bir Mısır hayranlığı vardı. Kabalacı mistiklerin, Hermesçi gizemcilerin ve simyacıların gözünde Mısır, tüm bilgeliğin kaynağıydı. Bu nedenle de ilk sistemli arkeolojik, epigrafik araştırmaların Napolyon'un seferi (1798) sonrası Mısır'da başlaması tesadüf değildi. İkinci belirgin topluluk ise Mısırcılarla dirsek temasında bulunan ve konuları kısmen iç içe geçmiş olan Kitab-ı Mukaddesçilerdi. Temel gayeleri, Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen uluslar (Aramiler, Hititler, Filistler, Kenanlar, Asurlular, Babiller, Persler, vb.) hakkında keşifler yapmaktı. İsraioğullarının macerası, Nuh Tufanı, Sodom ve Gomora'nın helakı, Mısır'dan çıkış, Babil sürgünü, Davud ve Süleyman'ın Kudüs merkezli krallıklarından izler bulmak, onları motive eden temel etmenlerdi. Her iki ekol de zaman içerisinde birbiri içinde eriyerek Ön Asya Arkeolojisi de denilen bir branşa dönüşecekti ve bu yeni ekolün ilgi alanı bütünüyle Osmanlı toprakları üzerineydi.

Başlangıçta Mısır ve Mezopotamya merakı biraz aristokratik ve dinsel duygulara dayanıyordu. Bu alanın destekçileri genellikle koyu dindar Hıristiyan cemaatleriydi. Öte yandan üçüncü arkeoloji ekolü olarak ortaya çıkan "Helenseverler" veya klasikçiler gönüllerini Yunan/Roma uygarlığının ışıltısına kaptırmışlardı. Onlar için Batı uygarlığının kökenleri İsrailoğullarının maceralarında değil, Antik Yunan ve Roma'da aranmalıydı. Bu ekolün de asıl yoğunlaşacağı yer Osmanlı topraklarıydı zira Atina, Sparta, Korinth, Girit, İonia ve Troya gibi önemli merkezler Osmanlı sınırlarındaydılar. Önceleri Klasikçiler, Hıristiyanlık sonrası dönemle ilgilenmiyorlardı ve Bizans dönemini seve seve Kitab-ı Mukaddesçilere terk etmeye gönüllüydüler. Ancak Bizans mirasının da antik zamanlarla güçlü bağları olduğu anlaşılınca klasikçiler, antik uygarlığın tuhaf mirasçısı olan Bizans'ı da sahiplenmeye başladılar. Kısacası, Bizantoloji'nin araştırma sahası da Bizans'ın İtalya'da kalan toprakları dışında, yani onda dokuz oranında Osmanlı topraklarında yer almaktaydı.

19. yüzyılın en etkin arkeoloji ekollerinden biri olan Aryanistler, yani uygarlığın Hint-Avrupa dil ailesini konuşan Germenlerin atalarınca yaratıldığına inanan topluluk, başlangıçta Osmanlı topraklarıyla hiç ilgilenmemişti. Başlarda Aryanları Afganistan, Himalaya-Pamir dağ silsilesi çevrelerinde ara-

maktaydılar. Ancak Hititçe, Mitannice gibi Küçük Asya dilleri üzerine yapılan çözümlemeler netleştikçe en sonunda onlar dahi merceklerini Küçük Asya topraklarına, yani Osmanlı dünyasına çevirmeye başlayacaklardı. Bütün bu öyküdeki en ilginç noktaysa neredeyse Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı'da hiç gelişmeyen tek alanın İslam arkeolojisi olmasıdır. Saydığımız arkeoloji ekolleri, ne Selçuklularla ne de Abbasilerle ilgilenmişlerdi. Hatta bir an önce antik katmanlara inebilmek için genellikle İslami dönem yapıları hoyratça kaldırılıp atılmaktaydı. İslam arkeolojisi oldukça geç zamanlarda ilgi odağı olabildi. Bu ilgi doğduğunda, yani Alman arkeolog Ernst Emil Herzfeld 1907'de Abbasi kenti Samarra'da İslam arkeolojisinin ilk kazısını başlattığında, Osmanlı İmparatorluğu tarihe karışmak üzereydi.

Osmanlılar ve Tarihi Miras

Evet, Osmanlılar muhtemelen dünyada eşi benzeri bulunmayan çok büyük bir tarihi mirasın üzerinde yaşamaktalarmış, bunu gördük... Peki bunun bilincinde miydiler? Bu soruya olumlu bir cevap vermeyi çok isterdik. Ama sadece Osmanlılardan değil, Bizans'tan beri bu coğrafyada tarihi eserlerin korunması gibi bir kavram yoktu. Bizans çağlarında dönem dönem hezeyana kapılan kitleler, pagan mirasını putataparlık olarak gören papazların da kışkırtmasıyla yok ettiler. Çok sayıda tapınak kiliseye dönüştürüldü, yakılıp yıkıldı ya da devşirme malzeme kaynağı olarak kullanıldı. Mermer heykeller eritilip kireç yapıldı. Kabartmaların sağına soluna haçlar kazındı. Değerli madeni eserler ise eritilip sikke hâline getirildi. Kiliselerdeki reliklerin büyük çoğunluğunun kaynağı, eritilip yeniden dökülen antik heykelciklerdi.

Bizanslıların şu veya bu nedenle korudukları bazı antik eserleri de Ceneviz ve Venedik gibi kentlerden gelen İtalyanlar alıp götürüyordu. Aslında Osmanlı topraklarındaki antik eserlerin yağmalanışının öyküsü, Osmanlıların bölgeye gelişlerinden önce başlamıştı diyebiliriz. Hatta bu yağmayı da kapitülasyonlar gibi Bizans'tan devralınan bir miras olarak görebiliriz. 1204 yılında Konstantinopolis'i ele geçiren Haçlıların yağması zirve noktayı temsil etmekle birlikte, aslında Bizans topraklarından eski eserlerin kaçırılışı, yüzlerce sene önceden başlamış, alışılageldik bir uygulamaydı. Bizans'ın zayıfladığı yüzyıllarda İtalya'daki kent devletlerinde sanat eseri ve dini simgeler (relik) toplama merakı da giderek artmaktaydı. Venedik ve Cenevizliler başta olmak üzere Bizans kıyılarında dolanıp duran İtalyan seyyah ve tüccarlar bulabildik-

leri her antik parçayı alıp götürme telaşı içindeydiler. Relik toplama seferleri artık Müslümanların egemen olduğu Eski Bizans topraklarına da uzanmaktaydı. 828 yılında bir Venedik gemisi, o dönemde Abbasi kontrolünde olan İskenderiye'den, İncil yazarlarından olan Aziz Markos'un bedenini rüşvet karşılığı türbesinden çıkarıp götürmüştü. Bu, dönemin aziz relikleri toplama yarışında Venedik'in nasıl öne geçtiğini gösteren bir olaydı.* Değişen sadece zamanın akışı içinde insanların ilgi odaklarına göre çalınan nesnelerin içeriğiydi. Mesela Rönesans öncesinde Erken Hıristiyanlık çağlarına ait buluntular makbuldü. 13. yüzyıl öncesinde İtalyanlar genellikle ve dini amaçlarla seyahat eden hacıları cezbedecek ve bu yolla da kentlerini zenginleştirecek reliklerin peşindeydiler.

1204'te Konstantinopolis'ten (İstanbul) kaçırılan bronz at heykelleri,
San Marko Bazilikası Müzesi, Venedik.

* Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Çev. G. Ç. Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s.22-24.

13. yüzyıldan sonra beğeniler değiştikçe Bizans topraklarından kaçırılan nesneler de değişti ve havari/aziz kemiklerinin yerini Helen/Roma eserleri aldı. Artık havari kemiği yerine yaşam sevgisini, erotizmi temsil eden Afrodit ve kaslı sporcu heykelleri makbuldü. Nitekim 1204'te Konstantinopolis Haçlılar tarafından yağmalandığında şehrin yüzyıllar içinde biriktirilmiş bütün antik mirası da bu yağmadan payını aldı ve San Marko atları gibi çok sayıda antik eser İtalya'daki çeşitli kentlere dağıldı ki bunlardan bazıları Rönesans sanatçılarına da ilham kaynağı oldu. Doğu Akdeniz'de Girit, Modon, Koron gibi adaları uzun süre ellerinde tutan Venedikliler bu yağmayı 18. yüzyıl başlarına kadar aralıksız biçimde sürdürdüler ve 1717'de Ege Adaları'nı tamamıyla terk ederken yanlarında taşıyabilecekleri her nesneyi götürdüler. Mesela Atina'nın liman semti Pire'den sökülen meşhur Piraeus Aslanı, bugün de Venedik Tersanesi'nde nöbet tutmaktadır.* Bu bakımdan Osmanlı topraklarındaki tarihi eserlerin yağmalanmasının öyküsünü pek çok başka şey gibi bir Bizans zamanlarından da başlatabiliriz.

Bizans topraklarının Osmanlıların eline geçmesi, Batı'dan gelen tarih yağmacıları için koşullarda en ufak bir değişiklik yaratmamıştı. Klasik çağda *homoosmanlicus*'un tarihi kalıntılara ve eserlere yaklaşımı çocuksu ve şiirseldi. Halk antik harabeler hakkında mutlaka bir söylenceler dizisi icat ederdi. Sadece Ayasofya hakkında anlatılan öyküler bile koca bir külliyat oluşturuyor. Harabelere Süleyman Peygamber'in sevgilisi, Saba Kraliçesi Belkıs'ın sarayının kalıntıları gözüyle bakılırdı. Kimin yaptırdığı bilinmeyen bir köprü ise İskender-i Zülkarneyn'e atfedilirdi. Şairler için bu tür harabeler dünyanın gelip geçiciliğinin sembolü olan ibretlik ve ilhamlık yerlerdi. Ne demişti bir şair: "Perdedari ankebut der kubbe-yi Efrasiyab, hum nevbet mizanend der eyvanı-Kisra"†. Mollalar için de bu türden harabeler Tanrı buyruklarına karşı çıktıkları için helak edilen kavimlerden arda kalan izlerdi. Her yıkılan kent birer Sodom ve Gomora'ydı. Her antik kent Lut kavmine aitti. Her heykel suçlarından taşa dönüşmüş bir günahkârdı. Çok az kişinin bu yapıtlara merakı olduğunu biliyoruz. Mesela Kanuni'nin popüler tarih dizileri sayesinde "Pargalı" adıyla meşhur olmuş veziri Makbul İbrahim Paşa (1495-1536), Ma-

* George Tollias, "*Saygısız Bir Sanat Sevgisi, Yunan Antik Eserlerinin Yağmalanması 1780-1820*", *Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914*, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, s.76.

† Çok sayıda versiyonu olsa da genellikle şöyle tercüme edilir: Örümcek ağ örmüş Kayser'in (Sezar'ın veya Türklerin efsanevi atası) Efrasiyab'ın sarayının kubbesinde/çatısında, (yıkıntılara yuva yapmayı seven) baykuş nöbet tutuyor İran şahlarının (Kisra) sarayının kapısında (eyvan). Örümcek ağı ve baykuş yuvası dünyanın, şanın, zenginliğin gelip geçiciliğinin simgeleriydi.

car seferinden elde edilmiş bronz Apollon, Diana ve Herkül heykellerini kendi köşkünün bahçesine koymuştu. Zamanın şairleri hemen onu tenkit ettiler: "Do İbrahim amedi ra cihan; yek-i put şiken şod yeki put nişan".* Tepkiler üzerine heykeller hemen kaldırılmıştı.

Batılı seyyahlar genellikle Osmanlı insanının eski eserlerin değeri hakkında hiçbir fikirleri olmadığını ve bu kalıntıları korumadıkları gibi devşirme malzeme olarak kullandıklarından yakınırlardı. Edhem Eldem bu durumu engellemeye yönelik en eski girişimlerden birinin 1577'de Eğriboz Atina, Livadya adaları kadılarına gönderilen bir emirnamede da eski kalıntılardan kilise yapılması ve bunların kafirlere satılması yasaklanması olduğunu belirtir.† Elbette bu ferman tarihi eserleri korumaktan ziyade yeni kilise yapma yasağını hatırlatmakta. Buna karşın bazı tarihçiler Osmanlı bürokrasisinin aksine, halkın tarihi eserleri sahiplendiğini savunuyorlar. Böyle olaylar var elbette. Mesela 1801 yılında Cambridge Üniversitesi adına eski eser toplayan minerolog Edward Clarke'ın yolu Atina yakınlarındaki Eleusis'te bir köye düşmüştü. Eleusis, antik dönemlerde Tarım Tanrıçası Demeter'in kült merkeziydi. Clarke çevrede gezinirken Tanrıça Demeter'i betimlediğini düşündüğü bir karyatide‡ rastlamıştı. Gerçi karyatid, tarım tanrıçasına ait değildi ama köylüler binlerce yıllık bir geleneği takip ederek başak figürleriyle süslü olan bu kadın heykelini tarlaların koruyucusu olarak görmekteydiler. Festival ve hasat zamanlarında bu heykelin etrafında dans edip mumlar yakmaktaydılar. Bu geleneksel sevgi nedeniyle her yıl tarlalara dökülecek gübreler bereketi artırması adına karyatidin çevresine yığılmaktaydı.

Şimdi 19. yüzyıl başında Helenist eğitimden geçmiş bir İngiliz beyefendisi olduğumuzu ve gübre yığınları içinde beyaz mermerden bir kadın figürü ile karşılaştığımızı var sayalım... Bu manzara İngilizler için kabul edilemezdi, dolayısıyla tanrıçayı, batıl inançlarına kurban eden bu kaba köylülerden ve içinde bulunduğu gübre yığınından kurtarıp değerinin bilineceği kendi ülkelerine götürmeye kararlıydılar. Edward Clarke için bu heykel tıpkı Phileas Fogg'un§ ateşe atılmak üzereyken kurtardığı Hintli Prenses Aouda¶ gibi görünmüş olmalı.

İngilizler heykeli alıp götürmek istediğinde köylüler itiraz ettiler. Eğer

* İki İbrahim geldi cihana, biri (Peygamber İbrahim) putları yıktı, diğeri ise (Pargalı) put diktirdi.

† Edhem Eldem, "Huzurlu Bir İlgisizlikten Sıkıntılı Bir Kaygıya" s. 325.

‡ Karyatid, sütun olarak kullanılan, mimari bir destek görevi gören yontulmuş kadın heykel figürüdür. Yunanca karyatides terimi, Mora Yarımadası'ndaki eski bir kasabadan gelmektedir ve "Karyai'nin kızları" anlamını taşır. Genelde başlarında bir sepet ile tasvir edilirler. (e.n.)

§ Jules Verne'in *Seksen Günde Devri Alem* adlı romanının ana karakteri.

¶ Jules Verne'in *Seksen Günde Devri Alem* adlı romanında yer alan kurgusal karakter.

heykel yerinden sökülürse hasadın kötü gideceğini düşünmekteydiler. Clarke ve ekibi köylüleri ikna edemeyeceklerini anladıklarında Osmanlı voyvodasına gittiler. Voyvodaya bir teleskop hediye ederek karşılığında heykeli götürme izni aldılar. Eski dünyadan değersiz bir taş parçasına karşılık yeni dünyadan işe yarar teknolojik bir alet... Çok manidar bir alışveriş! Voyvodaya gayet kârlı bir değiş tokuş olarak görünmüş olmalı. Bu tür olayları okuduğumda aklıma hep Manhattan Adası'nın birkaç boncuğa Kızılderililerden satın alınması gibi örnekler gelir.

Voyvoda kendi açısından kârlı çıkmış sayılırdı. Ancak halk heykelin sökülmesine yine de engel oldu. Bu sefer de köyün Ortodoks papazı devreye girerek köylülere bu heykelin değersiz bir put olduğunu anlattı ve elindeki kazmayı heykeli sökmek için vuran ilk kişi de o oldu. Böylece Avrupalı aydınların, Osmanlı bürokrasisinin ve Rum Ortodoks Kilisesi'nin enteresan ittifakı sonucunda köylüler teslim ve "ikna" oldular; heykel binlerce senedir durduğu yerden sökülüp alındı. "Demeter" heykelini Britanya'ya götürmek için gemiye yüklediler. Ama lanet onların peşini bırakmadı ve heykelin yüklendiği gemi Britanya'ya varamadan, Manş Denizi'nde battı. Köylülerse heykel söküldükten sonra gerçekten de kuraklık yaşandığını ve üç sene boyunca tarlalarından hiç verim alamadıklarını söylediler.*

Benzeri bir olay da 70 yıl kadar sonra Hama'da yaşanmıştı. Suriye'de dolaşan Amerikalı diplomat ve misyonerler Hama çarşısındaki evlerin duvarlarında, üzerinde yukarıda sözünü ettiğimiz bilinmeyen dilde (Luvice) hiyerogliflerin yer aldığı çok sayıda taş bulunduğunu rapor etmişlerdi. 1872'de Rahip William Wright, Osmanlı valisine bu taşların çok değerli olduğunu ve İstanbul'da yeni kurulmakta olan müzeye taşınmalarının yerinde olacağını kabul ettirmişti. Taşlar evlerden büyük olaylarla söküldü. Yerel halk bu taşların şehirlerini büyülerden ve felaketlerden koruyan tılsımlar olduğuna inandığından onları vermek istemiyordu. Taşların söküldüğü günün gece yarısı, gökyüzünde bir yıldız parlamıştı ve bu Hama halkının küçük boyutlu bir isyanına sebep olmuştu. Sonunda Osmanlı askeri bu hengâmeyi bastırarak taşları *Müze-i Hümayun*'a taşıdı. Böylece İngilizler yazıların birer kopyasını çıkarıp incelemeye başlayabildiler.†

Bu hikâyenin bir benzeri de İstanbul'da yaşanmıştı. Bir zamanlar İstanbul surları (Panorama Müzesi'nde gösterildiği kadar abartılı olmasa da) çeşitli ka-

---

* Yannis Hamilakis, *"Osmanlı Döneminde Yunanistan'da Yerli Arkeolojiler", Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914*, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem s.52-53.

† C. W. Ceram, *Tanrıların Vatanı Anadolu*, Çev. Esat Necmi Erendor, Remzi, İstanbul 1994, s. 18-20.

bartmalarla doluydu. 1625'te İngiliz aristokratları için eski eser toplamakla görevli olan Sir Thomas Roe (1581-1644) bu figürleri söküp götürmek için mollalarla işbirliği yapmıştı. Planına göre molalar halkı ve idarecileri bunların İslam'da günah olduğuna inandıracak, İngilizler de yerlerinden sökülen kabartmaları alıp götüreceklerdi. Ancak hazinedarbaşı bu planı bozarak eğer kabartmalar sökülecek olursa kentin lanetleneceğini söyledi ve bunun gerçekleşmesine izin vermedi.* Ancak kabartmalar bugün yerlerinde durmadıklarına göre sonunda mollalar ve "kâfir" müttefikleri, insanları bir şekilde ikna etmiş olmalılar.

Sir Thomas Roe (1581-1644)

Tarihi mirasın korunmasına bir ilginç örnek de İstanbul'un en eski simgelerinden biri olan Yılanlı Sütun'un öyküsüdür. Sütun, MÖ 479'da Perslere karşı birleşen Helen kentlerinin zaferinin anısına, Pers askerlerinden elde edilen bronz zırh ve miğferler eritilerek dökülmüştü. Birbirine dolanmış üç yılanın üzerinde bu savaşa katılan kentlerin adı da yazmaktaydı. Sütun Delfi'deki Apollon Tapınağı'na dikilmişti. Aslında yılanların başlarının üzerinde de altından bir kazan durmaktaydı ama onun Helenistik dönemde çalındığını biliyoruz. Heykelin genellikle Büyük Konstantinos devrinde, 324 yılı dolayında Konstantinopolis'e getirildiği sanılmaktadır. Bizanslıların da eski eser toplama (ve de onları bağlamından koparma) merakının sonucu olarak getirdikleri bu anıt, hem Rum hem de Müslüman halk tarafından şehri yılanlardan koruyan bir tılsım olarak görülmekteydi. Osmanlı hükümdarlığı boyunca sütunun uzun dönem sağlam durumda olduğu minyatürlerde açıkça görülmektedir; yılanlardan birinin çenesi kırıktı sadece. *Hünername*'de aktarılan rivayete göre Fatih, Konstantinopolis'i fethinden sonra Ak Şemseddin'le Atmeydanı'na geldiği zaman kargısını fırlatıp yılanlardan birinin çenesini kırmıştı. O esnada olay yerine gelen Rum patriğiyse bu sütunun İstanbul'dan yılanları ve hastalıkları uzaklaştıran bir tılsım olduğunu, kırıldığı takdirde İstanbul'un bu tür haşerat ve yılanın saldırısına uğrayacağını söyleyerek ona dokunulmamasını rica etmişti.

Evliya Çelebi ise heykele ilk kez bir Yeniçerinin zarar verdiğini (muhtemelen yılanlardan birinin çenesinin koptuğu olay buydu) ardından şehrin yılan/çıyan istilasına uğradığını yazmıştı. Sütun, üç yılan başı ile son olarak Haziran 1699'da, Avrupalı gezgin Aubry de la Motraye tarafından görülmüştü. La Motraye, haziran ayında karanlık bir gece bu başların kaybolduğunu ve kimler tarafından çalındığının da araştırılmadığını yazıp "Frenklerden bazıları Alman elçisinin adamlarından şüphelendiler ve yılan başlarının onlar tarafından sökülüp götürüldüğünü düşündüler," demiştir.* Bazıları ise Polonya elçisi Viniava Lescynski'nin adamlarını suçladılar. Anlaşılan kim hangi ülkeyle çatışma hâlindeyse suçu ona atarak Bâb-ı Âli'ye yaranmaya çalışmaktaydı. Gerçi 1718-20 tarihlerinde İstanbul'u gezen seyyahlar yılanların başlarının yerinde durduğundan söz ediyorlar. Belki de çalınan başlar bulunup yeniden monte edilmişti. Ama 1730'larda artık başların yerinde olmadığı kesindir. Belki de 1730'da Lale Devri'ni sona erdiren Patrona Halil İsyanı sırasındaki kargaşada yılan başları kırıldı veya çalındı. Kopuk kafalardan birinin üst kısmı 1848'de Fossati kardeşler tarafından Ayasofya'nın yanında yapılan bazist kazılarda bu-

* *La Motraye Seyahatnamesi*, Çev. N. Demirbaş, İstanbul, 2007, s. 221.

lundu ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Diğer iki kafaya ne olduğunu ise bilemiyoruz. Stefanos Yerasimos'a göre kafalardan biri British Museum'da bulunuyor.* Bu durumda yılanlı sütunun gerçekten de Batılı konsoloslarca yağmalandığı iddiaları gerçeği yansıtıyor olabilir.

Kanuni Dönemi, *Hürname*.
1520-1566, yılanlı sütun sağlam durumda.

Taraflı ve daima Batılıları suçlayan yayınlarda hikâyenin hep bu kadarı anlatılıyor. Halkın bir şekilde tılsımlar atfettiği bu birkaç örnekten yola çıkarak Osmanlıların tarihi kalıntı ve eserleri cansiperane koruyup kolladıkları, en azından zarar vermedikleri iddia ediliyor. Ancak gerçek bu denli basit

* *Tournefort Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos'un notu (cilt II, s. 42).

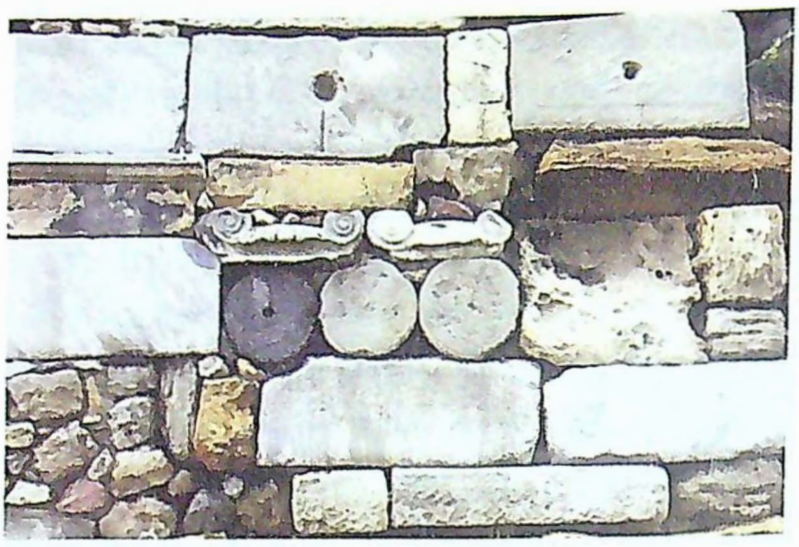
ve masalsı değil... Osmanlı tebaası ve bürokrasisi bu kalıntılara kalıcı, hatta geriye hiçbir iz bırakmayacak şekilde zarar vermekteydi. Bu tahribatın canlı tanıkları öylesine çok ki... Mesela arkeolojinin öncüsü olarak da bilinen İtalyan gezgin Anconalı Ciriaco (1391-1452) 1431'de Küçük Asya'nın en büyük antik yapılarından olan Kizikos'taki Hadrianus Tapınağı'nı ilk ziyaretinde tapınağın 33 devasa sütununun ayakta olduğunu görmüştü. 1444'te ikinci gelişinde ise ayakta kalan sütunların sayısı 29'du. Tapınağın cella (naos) duvarları ve epistolos bölümü de artık yoktu. Sadece on yıllık bir zaman diliminde tapınak önemli oranda küçülmüştü ki Ciriaco, tapınağın sütunlarını ayakta gören son Batılı gezgindir. Ondan yüzyıl kadar sonra bölgeye gelen Bernardo Michelozzi (1455-1519) ve Bonsignore Bonsignori (1497-1498) adlı İtalyan seyyahlar tek bir sütunun bile ayakta olmadığını yazmışlardır. Bu yıkımın sebebi gayet basitti. Kizikos harabelerinin hazır kesilmiş mermer blokları yeni yapılar için sökülmekte veya kireç kuyularında eritilmekteydi. Ciriaco, daha o dönemde yöre halkının Hadrianus Tapınağı'nı kireç ocaklarının kaynağı olarak kullandıklarını belirtmişti.*

Zaten Ciriaco'nun şahitliği olmasa da Marmara, Ege, Akdeniz kıyıları boyunca yapılacak şöylesine bir gezide antik sütunların, bazalt taşların camilerde, köprülerde, sivil mimaride devşirme malzeme olarak yoğun biçimde kullanıldığını görebiliriz. Küçük Asya'da nereye baksanız lahitten bozma bir yalaktan su içen keçileri ya da bir köy kahvesinde masa görevi gören korint düzenindeki† bir sütun başlığını görmek mümkündür. Bir Roma sınır taşı ördek havuzuna basamak taşı olmuştur. Bir mezar taşı ise tavuk kümesinin duvarından size bakar. Çoğu Osmanlı mezar taşı da aslında üzeri kazınıp yeniden yazılmış Helen/Roma mezar veya sınır taşıdır aslında. Ki bunlar gene iyi örneklerdir zira en azından toplanıp müzelere konulabiliyorlar. Çoğu heykel, mermer kabartma, Cyriacus'un da dediği gibi kireç kuyularında kaybolup gitmiştir. Bu kireç kuyularını işletenlerden biri 1946 yılında, antik eserleri kurtarmak için kolları sıvamış idealist genç bir bürokrat olan Erdek Kaymakamı R. M. Ertüzün'e şöyle demişti: "Günün birinde bir kaymakamın bu taşları toplamaya kalkışacağını nereden bilecektim? Ocakta öyle heykeller yaktım ki çıplak kadınlar, kireç olunca bile hâlâ bana güler dururlardı".

---

* Bernard Ashmole, *"Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus"*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, Vol.19, No. 3/4 (Jul. - Dec., 1956), s.179-191.

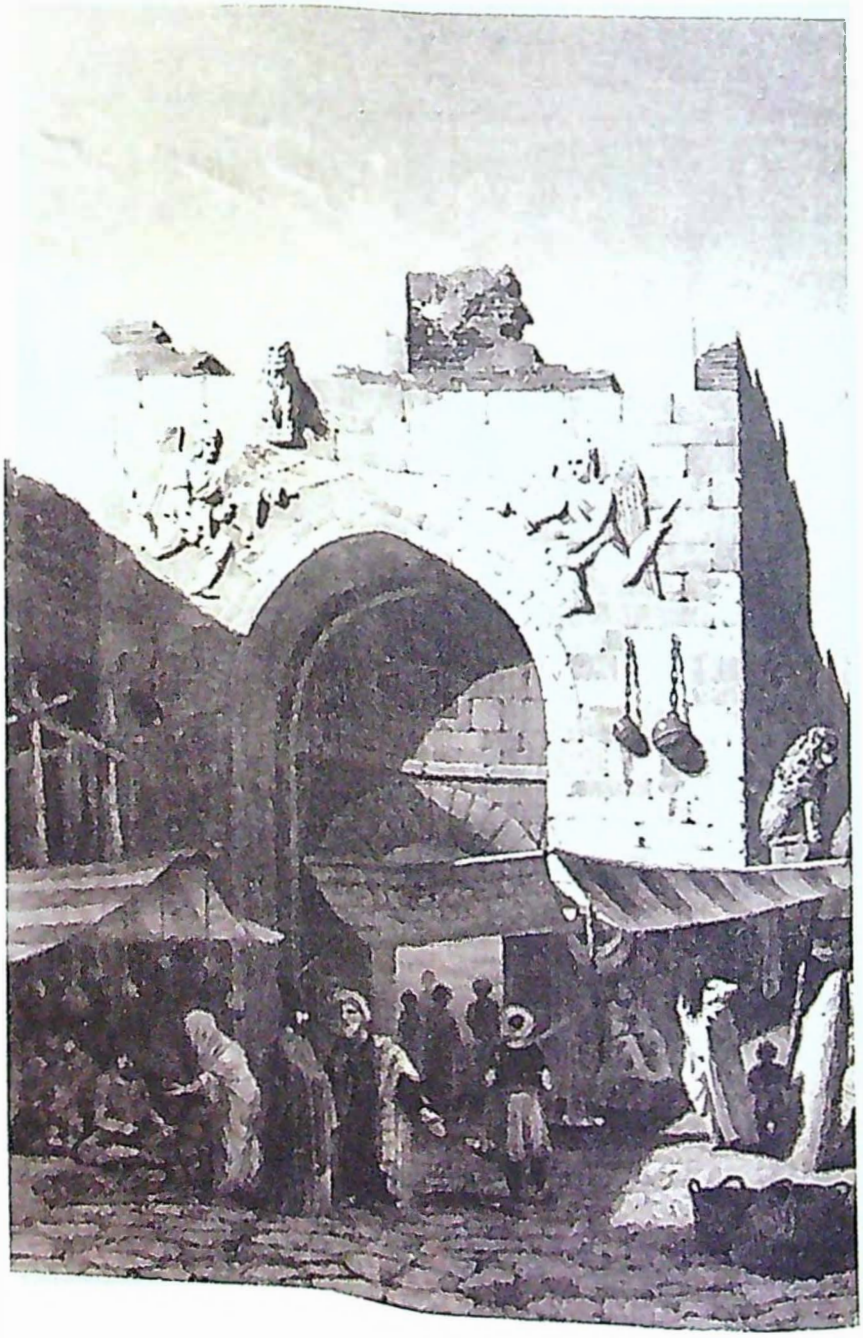
† Sütunların tepesinin akantus yapraklarıyla süslendiği ve bir kaide üzerine yerleştirildiği klasik mimari düzenlerinden biri. (e.n.)

Sinop surlarında devşirme malzeme kullanımı. (Fotoğraf: Hasan Mert Kaya)

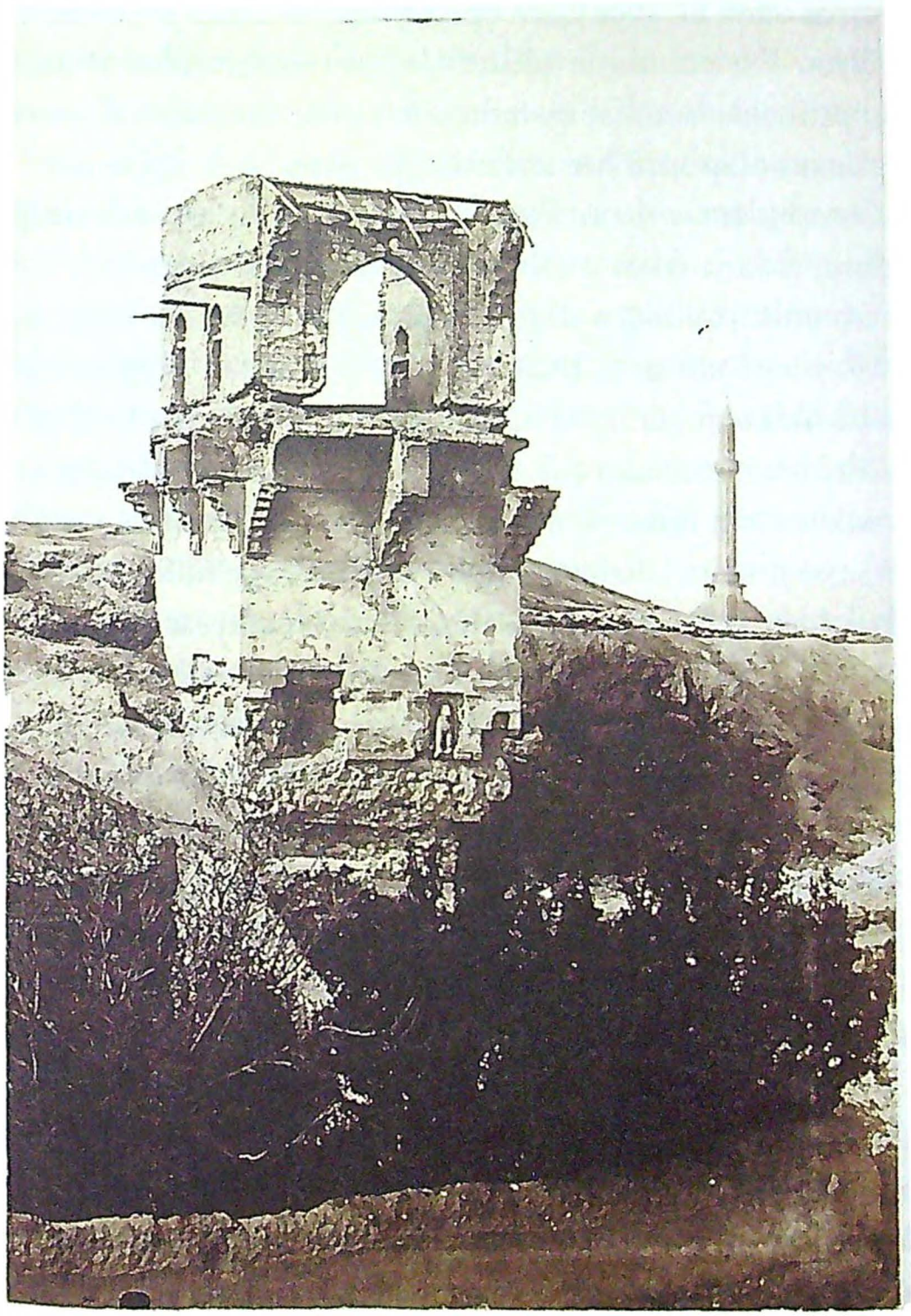
Osmanlı döneminde Küçük Asya ve çevresini dolaşan seyyahların çizimlerine odaklandığınızda mimari yapıların nasıl 50-60 sene sonra ortadan kalktığını görebiliyorsunuz. Anadolu'nun en büyük seyyahlarından Charles Texier (1802-1871), 1830'lar ve 1840'lar boyunca Anadolu'yu gezip bugün bizim için eşsiz bir kaynak olan gravürler bırakmıştır ardında. Ondan elli yıl sonra aynı rotayı izleyerek Texier'in izinden gidenlerse bu yapıların çoğunu yerinde bulamamışlardır.

Sanmayalım ki Osmanlılar sadece İslam öncesi medeniyetlerin izlerine karşı duyarsızdılar. Onların tüm geçmişi yeniden kullanılabilecek malzeme olarak algılamaları bütün bir tarihi kapsamaktaydı. Yani bu konuda ayrımcı değillerdi. Mesela 19. yüzyıl başlarında halen ayakta olan Konya surları ve kapıları, yüzyılın sonunda artık harabe görünümündeydi. Bu konuda bence en etkili örnek Konya Valisi

Texier'nin çizimiyle bugün artık var olmayan Konya surları.

Cevat Bey'in 1907 sıralarında yıktırdığı Alaeddin Köşkü olayıdır. Bu saray, Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan döneminde (1155-1192) inşa edilmişti. Ama son şeklini Alaeddin Keykubad (1220-1237) döneminde aldığı için bu isimle tanınıyordu. 17. yüzyıldan kalan belgelerde sarayın taşlarından yeni yapılar yapılması için yararlanma izinleri verildiği görülmekte. Adım adım kemirilen yapı Friedrich Sarre tarafından incelendiğinde (1907) kısmen hâlâ ayaktaydı. Cevat Bey'in yapının yıkılmasını engellemeye çalışanlara, "Ben 200 altına daha iyisini yaptırırım, merak etmeyin," dediği rivayet edilir. Bu kısım tevatür olabilir. Ama olay Osmanlıların, Selçuklu çağının mimari mirasına olan tavırlarının anlaşılması adına önemli bir örnektir.

Yıktırılan Konya Alaeddin Köşkü'nün kalıntıları.

İşte burada bir dilemmaya ilk adımımızı atıyoruz. Kalıntıların bu şekilde yağmalanması, onları Avrupa'daki müzelere taşıyanlar için temel etik gerekçeydi. Farkındaysanız "taşıyanlar" dedik. Neden "kaçıranlar" demedik? Çünkü bu kalıntıların ekseriyeti yasal izinlerle götürüldüler. Ara sıra Berlin'deki Pergamon Zeus Altarı ya da İştar Kapısı gibi anıtsal yapıların "kaçırıldığına" dair bir şeyler okuruz. Sanki bunları biri cebine atıp çıkıp gitmiş gibi... Bu tür yapılar tüm taşlar numaralandırılıp (lego parçaları gibi) sökülerek devasa sandıklara yükleniyor ve aylar süren çabalar sonucu kağnı ve at arabalarıyla limanlara taşınıp oradan da herkesin gözü önünde vinçlerle gemilere yükleniyordu. Ama bu duruma, bugün bile popüler bazı ortamlarda Almanların Zeus Altarı'nı sanki bir gece yarısı operasyonuyla söküp götürdükleri gibi bir hava veriliyor. Böylece olayın sorumluluğunu üzerimizden atmış oluyoruz. Dönemin padişahlarının, sadrazamlarının ya da paşalarının duyarsızlığını da böylece aklamış olup suçu her zamanki gibi başkalarına atıyoruz.

Eğer Osmanlılar sınırlarını koruyabilseler ya da en azından sahip oldukları hazinelerin farkına erken varabilselerdi, şu anda muhtemelen Türkiye'deki müzeler envanter yönünden dünya nezdinde rakipsiz olurlardı. Ancak öyle olmadı. 19. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı toprakları dileyen herkesin eski eserleri rahatlıkla alıp götürebildiği bir "açık büfe"ydi. Eserlerin götürülmesi için yetkililerden izin alması çok kolaydı. Yapılan askeri antlaşmalarda tarihi eserlerin nakline izin veren ek maddeler oluyordu. Demiryolu yapan Alman, İngiliz, Fransız şirketleri demiryolu hattı boyunca keşfedilen eserleri de toplayabilmekteydiler. 1869 yılına kadar Osmanlıların eski eserlerle ilgili bir mevzuatları yoktu. 1869'da yapılan düzenleme de aslında kimi koruduğu belli olmayan, tuhaf bir nizamnameydi. Mesela toprak üstündeki tarihi kalıntıların götürülmesini yasaklamakta ama kazılarak bulunanlara karışmamaktaydı. Meskukatlar (sikkeler) istenildiği kadar toplanıp götürülebiliyordu. 1874'teyse daha düzgün bir nizamname yapılmak istendi. Buna göre bulunacak eserler, kazı yapan ekip, arazi sahibi ve Osmanlı Devleti arasında üçe bölünecekti. Ama bu sefer de Batılı arkeologlar kazı yapılacak yerleri satın alarak toprak sahibi sıfatıyla elde ettikleri buluntuları üçte ikiye çıkarmayı başardılar. Üstelik bu parçalanma sonucu çok sayıda çivi yazılı belgenin başı Amerika'da, ortası Almanya'da, sonu ise İstanbul'da kaldı. Yıllar boyunca Sümerologlar ve Hititologlar bu kırık parçaların devamlarını orada burada arayıp bulmaca gibi birleştirmeye çalıştılar. 1884 nizamnamesinde kopyaları haricinde hiçbir buluntunun yurtdışına çıkarılmayacağına hükmedildi. Ancak Osmanlı'nın tek müzesi olan Müze-i Hümayun'un yeterli kadrosu olmadığından bütün

kazı alanlarını denetlemesi hiçbir zaman mümkün olmadı. Yabancı arkeologlar çoğu zaman gerçek buluntu sayısını bildirme gereği görmediler. Yerel idarecileriyse rüşvetle kazanmak mümkündü. En cesaret kırıcı olan ise kanunlar ne derse desin yasaların üstünde olan sultanların istedikleri eseri istedikleri ülkeye jest amaçlı "hediye" edebilme haklarının 1909'a kadar devam etmesiydi.

Osmanlı Açık Büfesi

Şimdi biraz da bu yasal talanın öyküsüne değinelim. Osmanlı topraklarının arkeolojik mirasının talanı ilk olarak Mısır'da başladı; 1699'da Louis Péniche tarafından yazılan, İskenderiye'den satın aldığı iki mumyayla deniz yolculuğuna çıkan bir koleksiyoncunun hikâyesi Avrupa'da çok tutmuştu.* "Bilimsel talan" ise 1798'de Napolyon'un ordularının Mısır'a çıkmasıyla başladı. Tarihe meraklı biri olarak Napolyon, Herodot ve Strabon gibi antik yazarların Eski Mısır hakkındaki metinlerinden haberdardı. Kendisini bu ülkeyi fetheden Sezar'a benzetmekteydi. Seferi boyunca eski mabetleri, piramitleri, kral mezarlarını ziyaret etmeyi ihmal etmemişti. Napolyon'un ordusu sadece askerlerden oluşmamaktaydı. Haritacılar, mühendisler, botanikçiler, ressamlar da bu tuhaf kafilenin içindeydiler. İlginç olansa o zamanın "arkeologları" diyebileceğimiz eski eser toplayıcılarının bu sefere ilgi göstermemesiydi. O nedenle Mısır'ın tarihini ortaya çıkarmak subaylara, haritacılara, botanikçilere, jeologlara düşmüştü. O tarihten sonra bile Mısır'ın gizemlerini açığa çıkaranlar aslında eski eser uzmanları değil, filologlar oldu. 1826'da Louvre Müzesi Mısır Eserleri Küratörü olan Jean-François Champollion, aslında eski eserler uzmanı değil, bir filologdu ve müzedeki koleksiyonun ilk kapsamlı envanterini de kendisi oluşturmuştu. 1820'lerin sonuna kadar gelecekte arkeologların yapacağı işleri sırtlananlar filologlardı. Mısır'da savaşlar sürerken Napolyon'un bilim ordusu da tarihi eser ve yazıtları, endemik hayvan-bitki örneklerini topluyor, Arapça öğreniyor, yerel halkın giyim kuşamını, âdetlerini inceliyor ve sayısız illüstrasyonla bunları kayda geçiriyorlardı. Fransızlar için Mısır, büyüleyici ve egzotik bir açık hava müzesiydi.

Napolyon, Mısır'ı fethettikten sonra bu ülkenin tarihi mirasının ortaya çıkarılması için bir dizi emir verdi. Yanında getirdiği bilimciler Nil Nehri boyunca seyahatler yaparak tarihi kalıntıları incelediler, oldukça kötü yöntemlerle kazılar yaptılar ve ilgilerini çeken buluntuları Fransa'ya götürmek için

* Thomas Joseph Pettigrew, *A History of Egyptian Mummies*, Longman, London, 1834, s. 256.

topladılar. Hiyeroglif yazısının çözülmesini sağlayacak olan Rosetta Taşı gibi meşhur parçalar Fransa'ya götürülmek için İskenderiye Limanı'na taşınmıştı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Britanya ile yaptığı ittifak sonucu 1801'de Fransız donanması batırıldığından tarihi ganimet de İngilizlere kalmış oldu. Nitekim meşhur Rosetta Taşı da pek çok Mısır eseri gibi 1802'den beri British Museum'da sergileniyor.

Carlo Mancini'nin 1870'te resmettiği Kelopatra'nın (İskenderiye'nin) İğnesi (Needle-in-Alexandria) tablosu ve bugünkü yeri.

Öte yandan bu felaket, Fransızların Mısır'dan eser toplamalarına engel olmaya yetmedi. Üstelik Mısır'ın mutlak hâkimi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1769-1849) ile kurdukları dostluk sayesinde arkeolojik nesneleri gizli saklı taşımalarına da gerek kalmamıştı. 1830'da Kavalalı, bir dostluk nişanesi olarak II. Ramses'e ait (MÖ 1301-1234) Luksor Dikilitaşını Fransızlara hediye etmişti. Yapıt öylesine büyüktü ki taşınması için dikilitaşa özel bir gemi bile inşa edilmişti.* Luksor Dikilitaşı, bugün Concorde

* *Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914*, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem s.16.

Meydanı'ndadır. Fransızlara yapılan bu jest üzerine Britanyalılar biraz kırılmış olacaklar ki Mısır Hidivi İsmail Paşa, 1877'de Kleopatra'nın İğnesi olarak bilinen III. Thutmoses* (MÖ 1479-1425) devrine ait bir dikilitaşı da gönüllerini almak için İngilizlere hediye etti. Bir zamanlar Nil kıyılarında tekneleri selamlayan dikilitaş, şu an benzer bir şekilde Thames Nehri'nin yanına yerleştirilmiş durumdadır. Amerikalıları da boynu bükük bırakmak olmazdı. İsmail Paşa kolları sıvadı ve 1880'de aynı firavunun aynı isimle bilinen diğer dikilitaşını Amerikalılara hediye etti. Amerikalılar ise bu 200 tonluk güzide armağanı, yaklaşık 100.000 Dolar masraf yaparak Central Park'a taşıdılar. Öte yandan Mısır'da Kavalı ve haleflerinin yol açtığı talandan Osmanlılar ne ölçüde mesul tutulabilir, ayrı bir tartışma konusu. Zira Hıdivler Osmanlı'ya sadece sözde bağımlıydılar. Bu sebeple mesuliyetin bütünüyle Bâb-ı Âli'de olduğunu söylemek pek doğru olmaz.

Ancak komşu topraklardan biri olan Trablusgarp (Libya) 1911'e kadar Osmanlı toprakları içerisindeydi. Kıyı boyunca Roma mirası olan eserler bugün Avrupa müzelerinde sergileniyor. Bu eserler arasında en meşhur olanlardan biri de 1861'de British Museum'a götürülen İmparator Hadrianus (MS 117-138) heykeliydi.

Hadrianus,
British Museum.

* Antik Mısır'da 18. Hanedan'ın 6. firavunudur. (e.n.)

İngilizler Hadrianus'a bilhassa önem veriyorlardı. Onun temsil ettiği *pax romana** ile kendi Güneş Batmayan İmparatorlukları arasında bir bağ kuruyorlardı. Üstelik sözü geçen heykelde Hadrianus bir imparator ya da asker olarak değil, Helen dönemi filozofu gibi tasvir edilmişti. Gerçi sonradan büstün konuyla hiçbir ilgisi olmayan bir Yunan heykeline yerleştirildiği ortaya çıktı. 19. yüzyılın gözü açık restoratörleri filozof görünümlü Hadrianus'un Britanya İmparatorluğunu daha iyi temsil edeceğini düşünmüşlerdi.†

Helen Diyarında Kazılar

1829 yılına kadar Yunanistan'ın tamamı Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaydı. Mora Ayaklanması'nın‡ ardından Avrupalıların baskısıyla 1829'da, o dönemlerde büyükçe bir kasaba gibi görünen Atina'nın başkent olduğu bir Yunan Krallığı kuruldu. Ancak bu yeni krallık, bugün bildiğimiz Yunanistan'ın aşağı yukarı beşte biri kadardı. Kadim Yunanistan'ın büyük bölümü Osmanlı'da kalmaya devam etti. 1881'de Teselya bölgesi ve 1908'de bir süredir iç işlerinde özerklik elde etmiş olan Girit Adası krallığa katıldı. Sonra Balkan Harbi başladı (1912) ve Selanik, Batı Trakya ve Ege Adaları'nın önemli bir bölümü Yunan Krallığı'nın parçası hâline geldi. Yine de adını andığımız tüm bu bölgeler, ilk arkeolojik kazılar başladığında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde olduğu için Helen arkeolojisinin öncelikle Osmanlı'da doğduğunu söylemek yanlış olmaz.

O dönemin eğitim sisteminde Avrupalılar, Helen kültürüne hayranlıkla yetiştirilirdiler. Eski Yunanca, eğitimin temel parçalarından biri hâline gelmişti ve her eğitimli gencin hayal dünyasını süsleyen şeylerin başında Yunan mitleri tarihi yer alırdı. O dönemde yaşayan tüm öğrenciler, bir gün Akhileus, Perseus, Perikles, Sokrates, Leonidas gibi olmak isterdi. Osmanlı topraklarını gezen seyyahların en çok görmek istedikleri yerlerin başında Partenon'dan geriye kalanlar veya Troya harabeleri gelirdi. Helen kültürüne duyulan aşk öylesine coşkundu ki Batılı gezginler Helenlerin torunları olarak kabul ettikleri Osmanlı Rumlarıyla eski Yunanca konuşmaya çalışırdılar. Köylerde yaşayan Rum halkının veya din adamlarının Helenler hakkında hiçbir şey bilmediklerini fark ettiklerinde de onlara olan saygıları bir anda nefrete dönüşürdü.

---

* (Lat.) Roma barışı. Uzun süren Roma barış dönemi için kullanılmıştır. (e.n.)

† Ahmet Ünal, *Tarih Yazımı, Ölü Diller ve Arkeoloji*, Bilgin, Ankara, 2022, s. 58.

‡ Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Mora Yarımadası'nda Kont Orlov'un kışkırtmalarıyla Yunanlar tarafından Osmanlı'ya karşı gerçekleştirilen isyan. (e.n.)

Onları cahillikle, hatta tarihlerine ve kültürlerine ihanet etmekle suçlarlardı. 1830 yılında Batı Anadolu'da Helen mirasının peşine düşen Fransız seyyahlar J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat'nın anılarında bunun gibi oldukça fazla eğlenceli detay vardır. İkili gittikleri her yerde Helen ve Roma harabeleri hakkında köylülere sorular sorarak bir şeyler öğrenmeye çalışsalar da okuma yazması olmayan köylülerden, "Biz bunların ne olduğunu bilmiyoruz, cinler yapmış olabilir ama siz iyisi mi papaz ve metropolitlere sorun," gibi cevaplar alırlar. Ama gel gör ki papazlar da en az köylüler kadar "cahildir" onların nezdinde. Tapınakların civarındaki Eski Yunanca kitabeleri okuyamıyor, okuduklarını da anlamıyorlardır. Ne eski tanrı adlarından ne de Yunan ve Roma tarihindeki büyük isimlerden haberdardırlar. Hatta anılarında yazanlara göre Michaud ve Poujoulat bir keresinde, Lapseki civarında gördükleri bir papaza, Büyük İskender'in Persleri yenilgiye uğrattığı Granikos Savaşı'nın nerede olmuş olabileceğini sorarlar, zira bu savaşın olduğu bölgenin 20-25 km yakınındadırlar. Papaz bu isimleri hayatında hiç duymadığını söyler. Ardından Fransız ikili bir zamanlar Lapseki-Biga bölgesinin yerel tanrısı olan büyük phallusuyla* bilinen Tanrı Priapos'u sorarlar. Fransızların söylediklerinden tek kelime anlamayan Papaz ise "aslen Midillili olduğunu, Lapseki'ye yeni atandığını ve çevrede henüz kimseyle tanışmadığını"† söyleyerek Fransızları iyiden iyiye çileden çıkarır.

Helenler hakkında karşılaştıkları bu "cahil tavır", Batılı eski eser toplayıcıları ve ilk arkeologların buldukları tüm örnekleri alıp götürmelerini, yani yaptıkları yağmayı "etik" bir tavra dönüştürmüştü. Zira hepsi, Müslümanından Ortodoksuna tüm köylüleri, sahip oldukları mirasın farkında olmayan cahiller, Nazım'ın deyişiyle "derya içinde yüzüp deryayı bilmez balıklar" olarak görüyorlardı. Batılı arkeologların nazarında, eski eserleri kırıp döküp, evlerine ve kiliselerine malzeme yapan bu cahillerden kurtarmak insanlık mirası adına kutsal bir vazifeydi. Aslında Rumlara Türklerden daha fazla tepki duymaktaydılar. Osmanlıların ilgisizliğine bir nebze de olsa anlam verebiliyorlardı. Neticede Osmanlılar bunları "gavur işleri" olarak görmekteydi. Ancak Rumların "ataları" olan Helen mirasına ilgisiz kalmaları anlaşılmaz bir durumdu. Gel gör ki Helenlerin mirası Osmanlılar için ne anlama geliyorsa Rumlar için de aynı anlama sahipti. O günlerde bir Rum kolaylıkla İslam'a geçebilirdi ki yüz binlercesi geçmişti de. İki din ve kültür arasında bugün sanıldığı kadar büyük

* Penis. (e.n.)

† J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, *İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu,* 1830, Çev. Nedim Demirtaş, Say, İstanbul, 2015, s. 232.

bir uçurum yoktu. Buna karşın bir Rum'un, Helen mirasını sahiplenmesi 19. yüzyıl ortalarına kadar oldukça marjinal bir tavır olarak yorumlanabilirdi.

Rumlar, asırlar boyunca antik mermerleri yerinden söküp kilise inşa etmiş, pagan simgelerin erotik unsurlarını kazımış veya bir haç ekleyerek onları "vaftiz" etmişti.* Bu tavrı 19. yüzyılda bile sürdürme eğilimi vardı. Bundan olacak, Batılıların nazarında Rumlar daha suçluydu. Gerçi Rum Patrikhanesi "eski eserleri yerlerinden sökmeyin, sökenlere yardımcı olmayın" gibi mesajlar içeren bildiriler yayınlamıştı ancak bu bildirilerin tınısındaki gelenekçi yaklaşım (anıtların huzurunu bozmayın gibi) ve Patrikhane'nin sunduğu öneriler de eserleri korumaya dönük bir alternatif sunmaktan uzaktı. 1807'de Adamence Coray, böyle tepkiler vererek bir sonuca ulaşılamayacağını, Patrikhanenin bir an önce Helenlerden ve Bizanslılardan kalan eserlerin toplandığı bir müze kurulmasına ön ayak olmasını talep etmişti.† Patrikhanenin o dönemdeki mali kaynakları ve imar faaliyetlerine verdiği destekler göz önüne alındığında böyle bir projeyi başlatmaya yetecek gücü hayli hayli vardı. Ama böyle bir girişim hiçbir zaman olmadı.

Tarihi eserlerin yağmalanmasında, Helenlere duyulan hayranlık ve coğrafi yakınlık nedeniyle başı Osmanlı Mısır'ından sonra Osmanlı Yunanistan'ı çekti diyebiliriz. Bu yağma yasal yollarla da oluyordu yasadışı yollarla da. Mesela Venedikliler gibi Ruslar'ın da Ege adalarını yağmalaması buna örnek olarak gösterilebilir. 1770 yılında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Osmanlı donanmasını Ege Denizi'nde yok etmeyi başaran Ruslar, savaşı bir kenara bırakarak ada ada dolaşıp eski eser topladılar. Ancak hikâyenin tamamı savaşta çıkan kaoslarla açıklanamaz elbette. Tarihi eserlerin "kaçırılması", aslında çoğu kez Bâb-ı Âli'nin resmi izniyle gerçekleştiriliyordu. Bâb-ı Âli'nin Fransa'yla "kadim dostluğunun" sürdüğü zamanlarda Osmanlı topraklarındaki eski eserlerin bir numaralı yasal toplayıcıları Fransızlardı. 1784'te İstanbul'a gelen Fransız elçisi Kont Choiseul-Gouffier, neredeyse tüm zamanını Troya ve Atina harabeleri arasında mekik dokuyarak geçirmekteydi. Ekibinde "arkeologlar" (örneğin Jean Baptiste Lechevlier) ve ressamlar (örneğin Sébastien Fauvel) da vardı. Fransızlar Atina Akropolündeki heykelleri söküp Fransa'ya götürmek için hazırlık içindeydiler ve gerekli izinleri almalarının önünde pek bir engel de yok gibiydi. Ancak peş peşe gelen bir dizi talihsizlik yollarında taş koydu. 1798'de İzmir'de yangın çıkınca topladıkları tüm mermer parçalar yanarak kirece dönüştü. Atina'da kurdukları müze de Mora İsyanı sırasında

* Yannis Hamilakis, s. 59.
† Tollias, a.g.e., s. 86.

yok olup gitti. Ama Fransız koleksiyonculara en büyük darbeyi Napolyon'un Mısır seferi vurmuştu. Osmanlı-Fransız ilişkilerini bozan bu olaydan sonra Osmanlı-Britanya dostluğu yavaştan pekişmeye başlarken diğer tarafta Kont Choiseul-Gouffier ve ekibi kendilerini bir anda dışlanmış vaziyette buldular. İşte 1800 yılında İstanbul'a gelen Britanya elçisi Lord Elgin (Thomas Bruce) devri de tam olarak böyle başlıyordu.

İçinde Osmanlı döneminde inşa edilen sadece minaresi yıkılmış caminin de bulunduğu Partenon, 1836 dolayı, Christian Hansen.

Hayali gezimizi 1800 yılında yapmıştık. Çünkü bu gezintiyi Lord Elgin çağı başladıktan sonra yapsaydık, Osmanlı topraklarındaki eski eserlerin yağmalanma süreci bu dönemde büyük bir ivme kazandığı için gördüğümüz çok sayıda kalıntının yerinde artık yeller estiğine şahit olacaktık. Arkeolojik

buluntuların ve tarihi eserlerin yağmalanması, Osmanlı-Britanya dostluğuyla hızlı bir yükselişe geçti. 1800 yılı ile Mora İsyanı (1821) arasındaki yirmi yıl boyunca İngilizler, Osmanlılardan aldıkları fermanlar sayesinde Atina, Attika bölgesi ve Delos Adası'nı kelimenin tam anlamıyla soyup soğana çevirdiler. Liste uzun... Nike Apteros*† Tapınağı tezyinatı, Partenon'un alınlığındaki kabartmalar, tapınağın metopları ve frizlerinden‡ sökülmüş toplam 88 parça kabartma, Hefaistos Tapınağı'nın panelleri, Dionisos Tiyatrosu'ndan devasa bir heykel, Delos'tan bir sunak; Miken'de nice büstler, frizler, metop ve alınlıklar... Yağma öylesine büyük boyuttaydı ki, 1802'de mermer yüklü gemiler ağırlıklara dayanamayıp Çuha Adası açıklarında batmıştı. Bu kadar büyük blokları taşıyabilecek gemi bulmalarının bir yolu olsaydı, İngilizler Miken'in meşhur aslanlı kapısını bile söküp götürmeye niyetliydi. Yine de öyle çok eser sökülüp taşınmıştı ki British Museum'da âdeta yeni bir Atina kurulabilirdi. Taşınan eserlere verilen zarar ise muazzam ölçüdeydi. Partenon'un kornişleri sökülürken kırılmıştı. Sökülen sütun ve karyatidlerin yerine tuğladan uyduruk taşıyıcılar eklenmişti. Metoplar, gemilere sığabilsin diye testereyle kesilip inceltilmişti. Sütunlar sonradan birleştirilmek üzere ikiye, hatta kimisi üçe bölünmüştü. En korkuncu da öncü "arkeologların" taşıması daha kolay olsun diye heykellerin kafalarını kesip büst olarak transfer ettirmeleriydi. Bu yöntemi daha sonra define avcıları da uygulamaya başlamıştı. Müzelerde sergilenen heykellerin çoğunun başının olmaması bundandır. Bugün bile bir heykelin başının çok uzak bir müzede ya da varlıklı birinin özel koleksiyonunda olduğunun fark edildiğine, heykelin tamamının bir asır geçtikten sonra bir araya getirildiğine dair haberler okumamız da bundandır.

Eski eser toplamak işi ile arkeoloji arasında, biraz toprak eşelemişliğinin olması farkı vardır. O devirlerde Fransız ve İngilizlerin başını çektiği bu rekabete küreklerin savaşı da denilmiştir. Böylesine uğraşlar Yunanistan'a henüz 1800'lerin başlarında uğramıştı. Bulunan heykeller hemen Malta'da açık artırmayla satılıp British Museum'a taşınıyordu. Bu talan yaşanırken Türk ve Rum aydınları da olan biteni genellikle seyretmekle yetiniyordu. Yerel halk önceden de söylendiği üzere kimi zaman muhalefet ettiyse de bunun ne ölçüde samimi bir ilgi olduğunu kavrayabilmemiz çok güç. Zira Batılıların en çok

---

* Yunan ve Roma sanatında kanatlı tanrı figürlerinin kanatsız veya kanatları eksik şekilde işlendiği figürlere verilen isim. (e.n.)

† Nike Apteros: Atena Nike Tapınağı. (e.n.)

‡ Metop: Antik Yunan mimarlığında frizi bezemek için kullanılan ve triglifferin arasında yer alan kare biçimli mermer levha. (e.n.)

Friz: Eski Yunan ve Roma yapılarında, taban kirişiyle çatı arasında kalan, üzeri boydan boya kabartmalarla süslü bölüm. (e.n.)

Osmanlı döneminde Ege Bölgesi'nden taşınan
simge eserlerden biri: Milo Venüsü.

kızdıkları noktalardan biri de Rum, Türk, Arap ve diğer azınlıktaki köylülerin veya Osmanlı idaresinin asırlardır hiç umursamadıkları bu kalıntıları, Batılılar onlarla ilgilenmeye başladıktan sonra benimsemeleri ve önemsiyormuş gibi görünmeleriydi. Batılı koleksiyoncular, bu ilginin tek sebebinin rekabeti artırarak eserlerin taşınması için izin verme yetkisinde olan yerel idarecilerin rüşvet piyasasını canlandırmak olduğunu yazmışlardır. İki bin yıldır aynı yerde duran ve o güne kadar sadece atların yalağı olarak kullanılan bir lahit, garip bir şekilde Batılı gezginin ilgi göstermesiyle bir anda "değerli" olup çıkıvermişti. Düne kadar bu taşların hiçbirini umursamayan köyün subaşısı, kethüdası, voyvodası, imamı ve hatta papazı, kalıntıların taşınmasına engel olmaya çalışıp izin karşılığında hatırı sayılır miktarda rüşvetler ister olmuştu. Hele ki aynı bölgede Fransızlar, İngilizler ve Almanlar arası bir rekabet varsa, işte o zaman pazarlık kızışıyor ve izin kâğıtları koparmanın bedelleri yükseldikçe yükseliyordu. Zaten tarihi eser taşıma işinde Batılının rakipleri daima başka bir Batılı oluyordu. Birbirlerini ihbar eden, kendi ülkesine taşıyamayacağı eseri başkasına da yar etmeyen her zaman onlardı.

Sör Charles Robert Cockerell

Sör Charles Robert Cockerell (1755-1837) Ege Adaları'nda harabe hâlde bulunan tapınaklardaki heykelleri toplarken böylesi bir direnişle karşı karşıya kalmıştı. Direnişçiler daha önce de sözünü ettiğimiz üzere anıtlar yerinden sökülürse başlarına uğursuz şeyler geleceğine inanıyordu. Cockerell, Aegina Adası'ndaki "yerel direnişi" biraz da küçümseyici bir dille şöyle aktarıyor:

"İnsanlar sahip oldukları şeyleri ne kadar ihmal ederlerse etsinler başkaları tarafından arzu edildiğini görür görmez onlara değer vermeye

başlarlar. Adaların piskoposları yekvücut gelip ada konseyi tarafından hazırlanan bir beyanatı okuyarak faaliyetlerimizi sonlandırmamızı, devam edersek adanın ve özellikle de eserin bulunduğu bölgenin kimbilir nasıl felaketlere (deprem, fırtına gibi) maruz kalacağını söylediler. Bu saçma batıl inanç ve korku numarasının sadece bizden para koparmak için bir bahane olduğu apaçıktı ama bir ödeme yapmamızın adil olacağına inandığımız için tercümanımızı miktar konusunda pazarlık yapmak üzere köylere yolladık. Bu esnada da mermer eserleri hiç vakit kaybetmeden gemiye yükledik ve gönderdik. Mermerler gidince başpiskoposlarla uğraşmak daha kolay hâle gelmişti.'"

Ama Sezar'ın hakkı Sezar'a... Antik Yunanistan'ın soylu gerekçelerle yağmalanmasına en büyük tepki gene İngiliz aydınlarından geldi. Antik Yunan'a romantik bir hayranlık besleyen Lord Byron (1788-1824), antik eser yağmasına karşı sesini yükselterek güneşli Akdeniz Tanrılarının heykellerini nefret edilesi kuzey iklimlerine taşıyanlara lanet okudu. Aynı itirazı biraz daha makul bir dille tekrarlayan François-René de Chateaubriand (1768-1848) oldu. Akdeniz ışığından koparılan bu eserlerin kuzeyde sergilendikleri soluk müzelerde bir daha asla eski ihtişamlarını yansıtmayacaklarını savunmuştu.

Lord Elgin

En soylu tepki ise kaçırılan mermerleri restore etmeyi reddeden heykeltıraş Antonio Canova'dan gelmişti. O zamanın anlayışına göre bunu doğru bulmuyordu. Canova'nın tepkisi, o zamanlarda tarihi eserin kendi zamanına ait koşullara göre restore edilmesi gerektiği düşüncesinin henüz oluşmadığını da hesaba katarsak çok önemli bir detaydır. Konunun asıl muhatapları olan Osmanlı idareci sınıfı ile Rum zenginleri ise bu durumdan hiç şikâyetçi değillerdi. Kaba saba köylülerin itirazlarına rağmen bu parçaların taşınmasından gayet memnundular. Bu talan onlara göre yeni dostları İngilizlerle olan yakınlıklarını güçlendiriyordu.

Bazı yayınlarda Lord Elgin'in Atina'daki Akropolis'i izin bile almadan talan ettiği söyleniyor. 1800 yılına kadar yabancılara çalışma yasağı olan Akropolis'te Elgin'in adamları çalışma izni almışlardı. Başlangıçta sadece kabartmaların alçı kalıplarını almalarına izin veril-

* Yannis Hamilakis, *Osmanlı Döneminde Yunanistan'da Yerli Arkeolojiler*, s. 53.

mişti. 1801'de verilen ikinci bir izinle İngiliz ekibindeki ressamların (mesela Giovanni Battista Lusieri) Akropolis'e iskele kurma, üzerinde yazı ve resimler olan bazı taşları alıp götürme yetkileri oldu. Ancak modern dönemde yapılan bazı araştırmalar, bu izin belgesinin sahiciliğini tartışma konusu hâline getirmiştir.* Zira belgenin orijinali Türk arşivlerinde yer almıyor.† Elde kalan İtalyanca versiyonunun da (*qualche pezzi di pietra con iscrizioni e figure*) kabartmaları götürme iznini kapsamadığı iddia ediliyor. Bu fermanın sahte olduğu söylemleri aslında yeni sayılmaz. 1816'dan beri sahte olduğu dair söylentiler süregelmiştir. İddialara göre iskele kurmaya ve incelemeye izin verilmiş, ancak alıp götürülmesine izin verilmemişti. Ama Edhem Elgin'in yayınladığı belgeler, Lord Elgin'in yıllar boyunca Osmanlı'dan izin alarak eser götürdüğünü gösteriyordu. Gelgelelim Osmanlı'yı savunma adına Elgin'in sahte belgeler uydurup eser taşıdığını düşünmek de pek doğru olmaz. Nihayetinde Osmanlılar cahil ya da aptal değillerdi, sadece bu konulara duyarsızlardı.

1811'de Elgin, depolarda kalan, İngiltere'ye taşıyamadığı bazı malzemeler için yeniden Bâb-ı Âli'nin kapısını çalmıştı. Sadrazam yeni padişah II. Mahmut'tan, eski İngiliz elçisi Elgin'in görev zamanında Atina'da satın aldığı bazı resimli taş parçalarının, eski suretli mermerler ve toprak saksıların nakline müsaade edilmesini rica etmişti. Padişaha, "Beynel İslam'da musavver taşlar muteber olmayıp Avrupa ülkelerinde ise muteberdir," demişti. Padişah da kısa bir izin çıkararak nakillere sakınca yok demişti.‡

Mezopotamya'da Arkeoloji

Osmanlı zamanı Irak coğrafyasında, arkeolojik mirası inceleyen ilk kişi, 1808-1821 yılları arasında İngiltere'nin Bağdat temsilciliği görevinde bulunan Cladious James Rich'ti (1787-1821). Kitab-ı Mukaddes'in izinde olan Rich, Ninova ile Babil çevresinde keşif gezileri yaptı ve bölge hakkında bilgi topladı. Ölümünden on beş yıl sonra, yani 1836'da basılan notları, İngiliz-Fransız rekabetinin hızlanmasına yol açacaktı. Mezopotamya tarihini ortaya çıkarmak adına ilk kazmayı Fransızlar vurmuştu. Kazıları başlatan Paul-Émile Botta, eğitim almak için yerleştiği Fransa'da kalmaya karar vermiş

* *The Legality of Elgin's Taking: A Review Essay of Four Books on the Parthenon Marbles DAVID RUDENSTINE, A Review Essay of Four Books on the Parthenon Marbles,* International Journal of Cultural Property 8, No. 1, 1999, s. 356-376.

† George Tolias, s. 78.

‡ Edhem Eldem, *Huzurlu Bir İlgisizlikten Sıkıntılı Bir Kaygıya*, s. 293.

İtalyan kökenli bir doğabilimciydi. Yakın Doğu topraklarına gelmeden önce bütün dünyayı gezmiş, Havai'den Çin'e kadar dolaşarak Fransız Doğa Tarihi Müzesi için örnekler toplamıştı. 1842'de de Musul'a gelip Asurluların kayıp başkenti Ninova'yı aramaya başladı. Yerel halkın Ninive diye andığı, tepesinde *Koyuncuk* adlı bir köyün bulunduğu bir höyük vardı. Botta, doğal olarak ilk kazılarını burada başlattı. Ancak kayda değer bir şey bulamadı. Sonunda yanlış yeri kazdığına ikna olarak burayı terk etti. Köylüler ona çok yakınlarda Horsabad Köyü'nün olduğu tepede de antik eserler ve bilinmeyen işaretler içeren taşlar bulunduğunu söylediler. Fransız ekip, başkent Ninova'yı bulmak umuduyla bu kez Horsabad'a gitti. Gerçekten de burada, kazının daha ilk günlerinde devasa lamassular* buldular.

Botta, Asur başkentinin yerini keşfettiğinden emindi. Kısmen haklı da sayılırdı. Bulduğu yer, Asur Kralı II. Sargon döneminde bir süreliğine başkentlik de yapmış olan Dur-Şarrukin kentiydi. Ama esas aradığı yer olan Ninova değildi. Dur-Şarrukin, Sargon'un erken ölümüyle MÖ 700'lerin sonunda terk edilmiş ve Ortaçağ'da kullanılmamıştı. Fransızlar höyüğü kazar kazmaz istedikleri kalıntılara bu yüzden ulaşmışlardı.

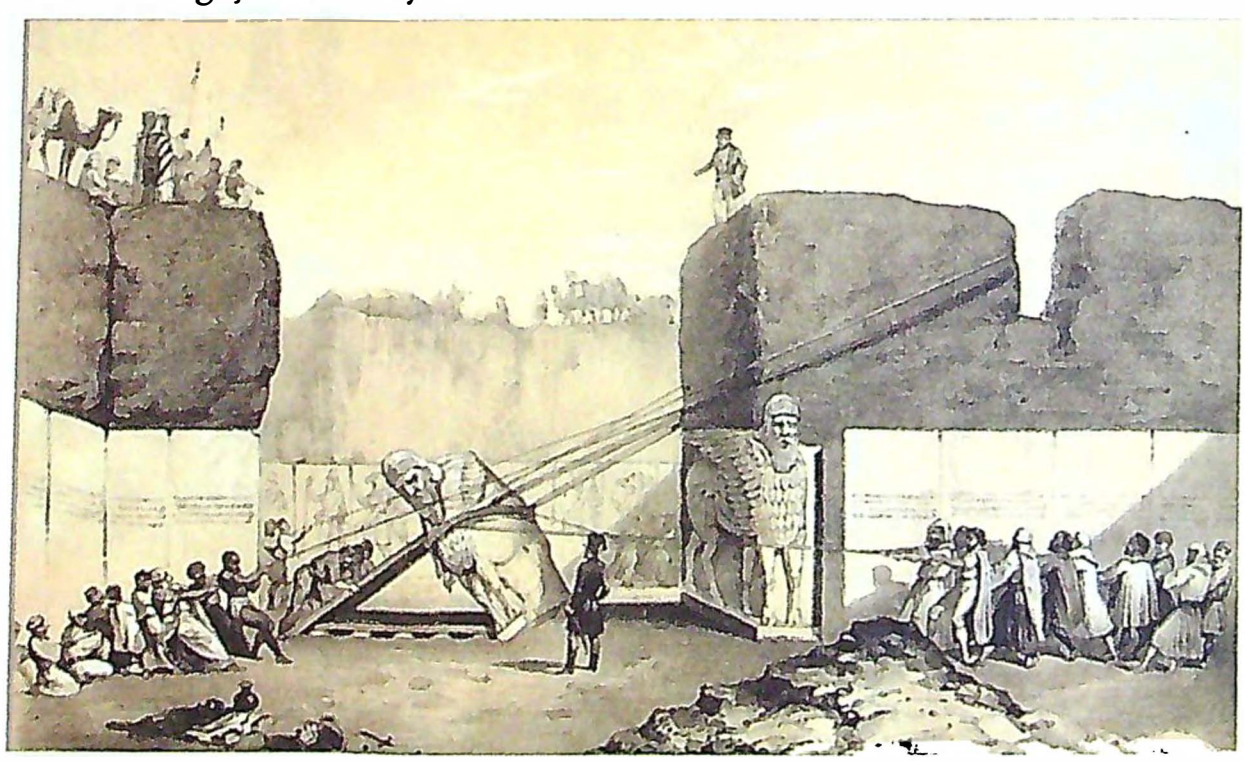
Ninova'yı, İngiliz ekibi de yanlış yerde, Musul'un 30 km yakınındaki Nimrud'da (antik adıyla Kalhu) arıyordu. 1845'te Britanya'nın Musul konsolosluğuna ileride tüm dünyanın da adını duyacağı Austen Henry Layard (1817-1894) adlı bir genç geldi. Vazifesinin ne olduğu tam olarak belli değildi. Resmi olarak Basra Körfezi'ndeki İran-Osmanlı sınır sorunlarının çözülmesi için rapor hazırlamak, Arap aşiretleri arasındaki çatışmaları engellemek, eskiden bereketli bir bölge olduğu belli olan Mezopotamya'da göçebeleri yeniden tarıma ikna etmek gibi önemli vazifeleri vardı. Ama bir yandan da kutsal kitaplarda adı geçen Asur ülkesinde keşifler yapmayı amaçlamaktaydı.

Rich'in fırçasından
Sincarlı bir Ezîdî (1820-1821),
British Museum.

* Genellikle insan kafalı, boğa ya da aslan gövdeli ve kuş kanatlarına sahip Asur koruyucu tanrısı. (e.n.)

Layard'ın amiri konumunda olan Britanya Musul Konsolosu Stratford Canning (1786-1880), Musul'daki paşaya Layard'ı "harabelere ve eski eserlere ilgi duyan zararsız bir gezgin" olarak tanıtmıştı. Ama onun Britanya için eser toplama maksadında olduğunu saklamıştı.* Gerçi saklamasa durum şu ankinden farklı olur muydu, ondan da pek emin değiliz. O zamanlarda Osmanlı için Asur buluntularının bir önemi yoktu... Layard'ın, yürüttüğü faaliyetleri sadece Osmanlı'dan değil, aynı alanda rekabet içinde olduğu Fransız arkeologlardan da gizlemeye çalıştığı zamanın belgelerinden bariz bir şekilde anlaşılıyor. Yazışmalarının neredeyse hepsinde, Fransızlar da bölgede araştırma yaptığından Asur eserlerini kendilerinden önce bulup götürmelerinden duyduğu kaygıyı dile getirmekte.† Hatta bir mektubunda şunları yazmış: "Fransızlar Nimrud keşiflerimiz konusunda alçakça bir kıskançlık gösterdi. Ve başıma çok iş açtılar. Olmayacak abes konularda hak iddia ediyorlar. Horsabad keşfedildiğinde *Acedemié Française*'dekiler Asur eski eserlerini edinme ayrıcalığını İngilizlerin elinden aldıklarını sandılar. Onun için şimdi epey hayal kırıklığına uğramış durumdalar ve çok öfkeliler. Ninova üzerinde hak iddia etmek istiyorlar."‡ Başka bir yazısında da "Osmanlıların desteğini kazanmak önemli. Ancak bu sayede Fransızların ve Almanların müdahalelerinin önüne geçebiliriz" diyor.§

Nimrud kazılarında lamussuların çıkarılması, 1849.

* Shawn Malley, *"Layard Girişimi" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü* 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, SALT, 2011, s.108.
† Malley, a.g.e., s.108
‡ Malley, a.g.e., s.109.
§ Malley, a.g.e., s.112

Layard, Nimrud kazıları sonucu elde edilen meşhur lamassular başta olmak üzere tüm buluntuları Londra'daki British Museum'a taşımıştı. Ona bu çabasında en çok yardım eden de Musullu bir Süryani olan asistanı Hürmüz Rassam'dı. Hürmüz Rassam, 1826'da Musul'da doğmuştu. Gençlik yıllarında Musul'a kazı için gelen İngiliz arkeolog Layard'ın ekibinde yer almış ve arkeolojiye olan ilgisiyle Layard'ın dikkatini çekmişti. Rivayete göre "Osmanlı'da paşa olacağıma İngiltere'de baca temizlerim daha iyi" diyerek Britanya vatandaşlığına geçme kararı alıp Oxford'da eğitim almaya gitmiştir. Belli ki Rassam o zamanlarda doğudan gerçekleşen "beyin göçünün" öncülerinden biri olmayı başarmış.

Rassam, Layard'ın Nimrud ve Ninova kazılarına katıldıktan sonraki yaşamında, Osmanlı topraklarına "İngiliz" kimliğiyle dönerek yaptı kazılarını. Osmanlı da onu İngiliz kabul etmekte bir sorun görmemiştir. Zira *Türk Kazı Tarihi* adlı devasa derlemede okuduğumuz Osmanlıca belgelerde, "İngiliz hafir Rassam" olarak anıldığını görürüz.* Bu nedenle bazı kaynaklarda ilk Osmanlı arkeoloğu olarak karşımıza çıkmasına rağmen bu bilginin doğruluğu biraz tartışmalıdır. Rassam'ın meslek hayatı ise oldukça başarılı geçmiştir, Layard çoğu zaman kazı alanını ona emanet etmiştir. Asurbanipal'in meşhur kütüphanesini bile Rassam bulmuştur. Ki burada ele geçen tabletler sayesinde bilindiği üzere George Smith, Nuh Tufanı anlatısının Babil versiyonunu keşfetmiş ve bu keşif tüm Avrupa düşün dünyasını alt üst etmiştir.

1877-1882 yılları arasındaki kazı dönemi de bir arkeolog için baş döndürücü keşiflerle geçmiştir. Yeryüzünün ilk insan hakları metni olarak bilinen –son zamanlarda çevirisi üzerine tartışmaların yoğunlaştığı– Kiros Silindiri, Babil Kralı Nabonidus'a ait olan Sippar Silindiri, Aşurnasirpal'in Sarayı, Balavat Kapıları, II. Nebukadnezar'ın Sarayı... Liste böyle uzayıp gidiyor. Kazılarda ele geçen buluntuların şu anda *British Museum*'da olduğunu söylemem de pek sürpriz olmamıştır tahmin edileceği üzere.

Çeşitli yayınlarda Botta'nın da Layard'ın da kazı yapmak izni olmadığı iddia ediliyor. Yani bu iddianın doğru olduğunu varsayarsak, bir adamın gelip koca bir tepeye kazı evi inşa edip yüzlerce işçisiyle Osmanlı'dan izinsiz, habersiz kazı yapması gibi bir senaryo çıkıyor ortaya. Ki bu kulağa hiç gerçekçi gelmiyor. Gerekli izinlerle ilgili yazışmalar Osmanlı arşivlerinde bulunuyor.† Elbette tüm bunlar, kazılar esnasında hiç sorun yaşanmadığı anlamına gel-

* Hamit Zübeyr Koşay vd., *Türk Kazı Tarihi*, TTK, Ankara 2013, Cilt I, Kitap I, s. 92 ve diğer sayfalar.

† Bülent Genç, "Khorsabad/Dûr-Šarrukin Kazısı ve Asar-ı Atika Nizamnamelerine Etkisi" Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research, 25, 2021, s.117-139.

miyor. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Mezopotamya'da da köylülerin bazen eski eserleri vermekte gönülsüz davrandığı durumlar yaşanmış. Böyle olaylarda duruma el koyan da Osmanlı hükümeti oluyor. Mesela Fransız arkeolog Victor Place'a, Ninova yakınında, Nebi Yunus adıyla bilinen yerde, bir köylünün evinde lamassu bulunduğu ihbarı geldiğinde, köylüler Fransız arkeologları buluntuların yanına sokmazlar. Fransızlar, köylülerin engellemesi karşısında Musul Valisi Hilmi Paşa'dan yardım isterler. Hilmi Paşa da hem köylülere hem de Fransızlara kızıp Nebi Yunus kazılarını kendisi yönetmek ister. Rassam'a göre Paşa gördüğü en yavaş ve kötü kazıyı yönetmekteymiş. Paşa'nın adamları da önemli Asur heykelleri bulmayı başarırlar ancak bu heykeller gönderildikleri Müze-i Hümayun'da esrarengiz bir şekilde yok olurlar.

Hürmüz Rassam

Öte yandan yukarıda da söylendiği üzere asıl sorun İngiliz-Fransız rekabetinden doğuyordu. Fransız ve İngiliz ekipler belli bölgeleri kendi aralarında paylaşmışlardı ve "centilmenlik" gereği birbirlerinin arazilerine girmiyorlardı. Rassam anlaşmaya rağmen 1852 kazı sezonunda Koyuncuk Höyüğü'nün

Fransızlara ayrılan kuzey kısmında kazılar yapmaya devam etti. Fransızların fark etmesin diye de kazıyı gece ay ışığında yürütüyordu. Gılgamış metinlerinin de yer aldığı binlerce tabletlik meşhur Asurbanipal Kütüphanesi'nin keşfediliş hikâyesidir bu aynı zamanda. Fransız Konsolosluğu'nun protestosu üzerine Rassam da konsolosa "buluşu kim yapmışsa buluntuların ve kazı alanının ona ait olduğu" prensibini hatırlattı.* Görüldüğü üzere Osmanlı toprağı üzerinde yaşanan İngiliz-Fransız rekabetinin en sessiz tarafı Osmanlı'ydı.

Kazılar sonucu elde edilen tonlarca buluntu sandıklarla İskenderiye veya Basra limanına taşınmaktaydı. 1878'deki bir sevkiyatta, liman memurları sandıkların tek tek açılmasını isteyerek Rassam ve ekibine zorluk çıkarmışlardı. Rassam hem padişahtan alınan izinleri gösterdi hem de İskenderiye İngiliz Konsolosluğu'nu araya soktu. Halbuki usulen de olsa ferman memurlara sandıkları açıp inceleme hakkı vermekteydi. Yapılan sözleşmede bulunan tüm eserlerin yarısı her ne kadar Osmanlı Devleti'ne ait olsa da Osmanlılar hiç hak talep etmemişlerdi. Yine 1878 yılında Rassam'ın Musul çevresinde bulduğu "işe yaramaz" taşların İstanbul'daki müzeye sevkiyatının gereksiz masraf doğuracağından söz edilmekteydi. Ancak Nimrud"da (Kalhu) ele geçen bakır bir heykelin bölgede büyük bir merak ve heyecana yol açması, heykelin bakır değil altın olduğuna dair dedikoduların çıkması üzerine yerel memurlar Rassam'ın sandıkları Bağdat'a götürmesine engel olmak istemişlerdi. Rassam bir kez daha elindeki padişah izinlerini ve Bağdat İngiliz elçilerini devreye sokarak sandıkları açtırmadı. Bağdat eski naibi Esad Efendi, padişaha yazdığı bir şikâyet mektubunda İngilizlerin üç senedir şimdiki adıyla Hilla'da hafriyat yaptıkları, Osmanlı topraklarında bunca şey bulduklarını; lakin devletin payına üç beş kandil ve kırık yağ şişesi dışında bir şey düşürmediklerini söylemekteydi. Ancak itirazları ve serzenişleri, dost ve müttefik bir ülkeyi gücendirmemek adına sessizliğe gömüldü ve unutulup gitti.

Bazı kaynaklar, Mezopotamya arkeolojisinin asıl kurucusunu, öncüllerinden çok daha sistemli kazılar yürüten Robert Johann Koldewey (1855-1925) kabul ederler. Ancak Koldewey'in Mezopotamya kazılarının başlaması (1887) ile Layard veya Botta'nın amatörce kazıları arasında neredeyse yarım yüzyıllık bir zaman farkı olduğunu da hesaba katmak gerek. Botta ve Layard Osmanlı Devleti'yle ilişkilerin çalkantılı olduğu bir dönemde ve biraz da alelacele yürütmüşlerdi kazılarını. Oysa Osmanlı'yla ilişkileri gayet iyi olan Alman ekibinin başındaki Koldewey, 1899'dan 1914'e kadar aralıksız devam ederek, iki yüz kadar işçiyle sistemli ve hakkını vererek yürütmüş-

* Sungur Doğançay, "*Hürmüz Rassam'ın Ninova ve Babil'deki Arkeolojik Keşifleri*, s. 263.

İştar kapısı, Berlin Müzesi.

tü kazı programı. Üstelik Almanya, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduğundan, Alman arkeologların alınması gerekli izinler ve eserlerin nakli gibi konularda daha rahat olduğunu da söyleyebiliriz. Bu kazılar sonucunda da Marduk Zigguratı ve İştar Kapısı gibi harikulade yapılar ortaya çıkarılmıştı. Osmanlı topraklarından taşınan birçok eser gibi İştar Kapısı da bugün Berlin Pergamon Müzesi'ndedir. Her bulduğu eseri Almanya'ya taşımış olan Koldewey'in bu rahatlığı, ancak 1905 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra eser çıkarmasına engel olunmuştu. Koldewey'in Osmanlı'nın bu tavrına şaşırdığı bilgisi kayıtlarda mevcuttur. Sandıkları teslim etmek istemeyince kazı izinleri iptal edilmiştir.*

Osmanlı Başkentinde Bizans İzleri

Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul, imparatorluk zamanında bilinen adıyla Konstantiniyye, o dönemlerde yeni doğmakta olan Bizantoloji'nin ilgi alanına girmekteydi. Gerçi Bizans imajı 19. yüzyılda asla antik Helen-Roma mirasına eşdeğer görülmüyordu. Antik çağların peşine düşmek varken kimse "bin yıllık zaman kaybı" olarak görülen Bizanslılarla ilgilenmek istemiyordu. Belki Bizans'ı araştıran çok az biliminsanı vardı ama bu kültürün mirasına ilgi duyan kimsenin olmadığı da söylenemezdi.

İronik olarak Bizans'ın başkenti olan İstanbul, Bizans araştırmacıları için gerçek bir hayal kırıklığıydı.† Osmanlılar belli başlı kiliseleri cami yapmıştı, hâliyle Bizans mimarisinin orijinal hâlini göz önüne alarak incelemek zordu. Kentin Bizans geçmişi, neredeyse bütünüyle Osmanlı şehir katmanlarının altında kalmıştı. Nitekim şehrin Bizans döneminin arkeolojisinin gerçek

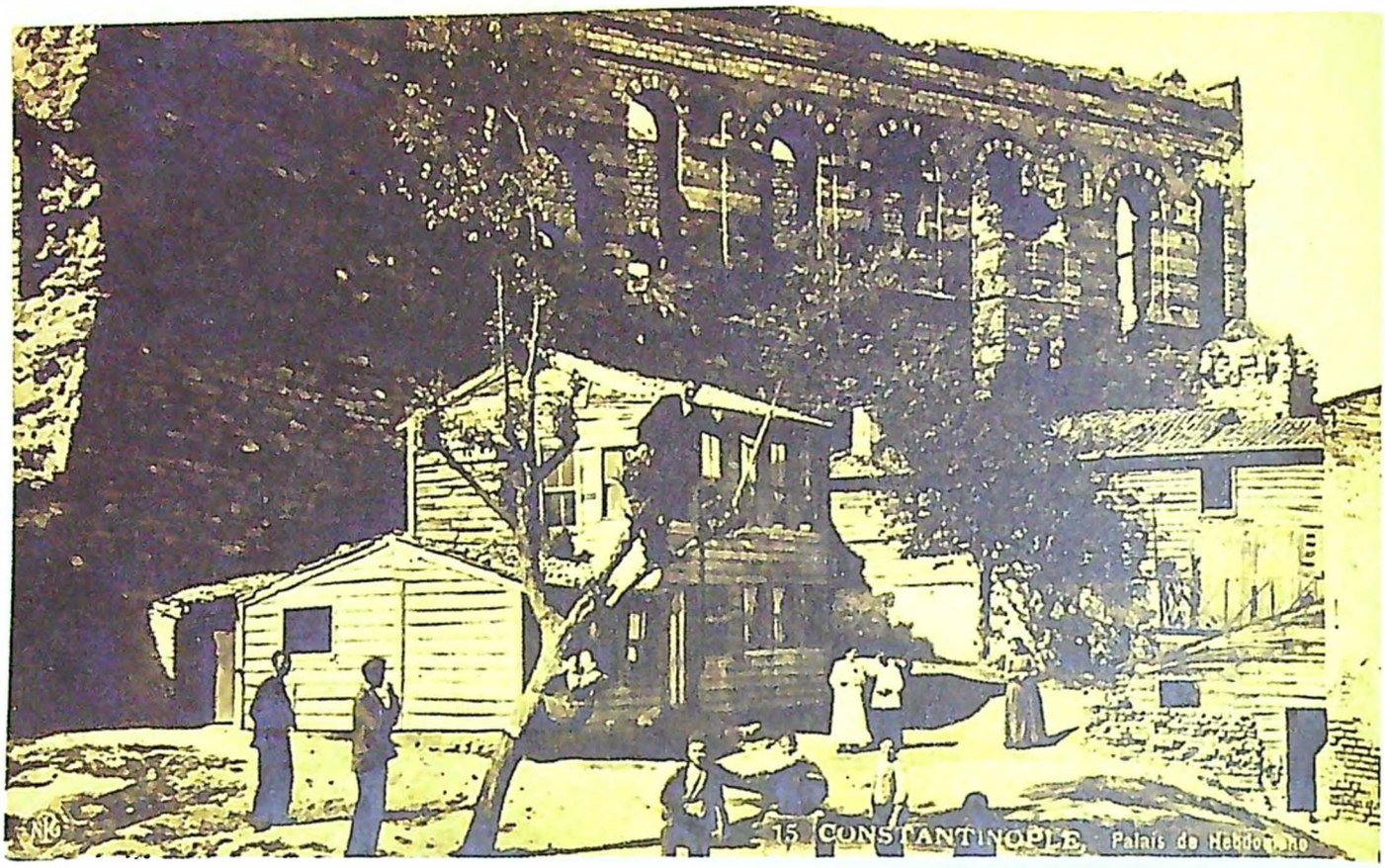
* Sahaw, a.g.e., s.165.

† Robert Ousterhout, "Konstantinopolis'in Yeniden Keşfi ve Bizans Arkeolojisinin Başlangıcı: Tarih-yazımsal Bir İnceleme".

anlamda ortaya çıkışı, Marmaray ve Haydar Paşa Garı'nda yapılan kazılar gibi oldukça yeni dönemlerdeki projelerle olmuştur. 19. yüzyılın başlarında elinde seyyahlardan kalan notlarla sağda solda Bizans'tan bir iz arayan meraklılar için kent neredeyse hiçbir şey vadetmiyordu. Bizans dönemi kilise ve manastırlarının hemen hepsi (Ayasofya, Fethiye, Kariye, Zeyrek, Fenari İsa, Küçük Ayasofya vb.) cami olmuşlardı. Aya İrini bir nevi eski eser deposu olarak kullanılmaktaydı. Bizans dini yapılarına minare ve yarım kubbeler eklenmişti. İç tezyinat, mozaikleri sıvalı durumdaydı. Hatta bazıları muhtemelen bütünüyle kazınmıştı, tıpkı Küçük Ayasofya'da olduğu gibi. Diğerlerinin de mozaiklerle dolu olduğunu bilen veya hatırlayan yoktu. 1847-1849 arasında, Sultan Abdülmecit devrinde Gaspare ve Guiseppe Fossati kardeşlerin Ayasofya'da yaptıkları restorasyon, genellikle Bizans araştırmalarının başlangıcı kabul edilir. Fossati kardeşler uzun süredir sıvaların altında kalmış olan mozaikleri suluboya ile kopyaladıktan sonra yeniden üzerlerini örtmüşlerdi. Kendileri ya bu çizimleri yayınlama gereği görmediler ya da buna fırsat bulamadılar. Sırf bu yüzden Ayasofya'nın harikulade mozaiklerini görebilmek için seksen yıl daha beklemek gerekecekti.

Piri Reis'in çizimlerinde çatısı dahi sapa sağlam durduğu görülen Tekfur Sarayı 17. yüzyılda harabeye dönmüştü. Bazı kısımları fil ahırı ve hayvanat bahçesi olarak kullanılmaktaydı. Bugün turistlerin ilgi odağı olan Yerebatan Sarnıcı, o dönemde sanatsal bir yapı olarak görülmüyordu. Halkın kayıkla balık avladığı bir su deposuydu. Bugün sarnıcın simgeleri olan ve Bizanslıların sütun kaidesi olarak kullandıkları Medusa başlarından kimsenin haberi yoktu çünkü hepsi sular altındaydı. Medusa başları, ancak 1980'lerde sarnıçta yapılan araştırmalar sonucu keşfedileceklerdi. Zaten İstanbul'da Bizans araştırmaları yapmak genel olarak pek mümkün değildi. Çünkü İstanbul'daki Bizans yapılarını o zamanların ev sahipleri, evlerinin istinat duvarı olarak kullanmaya alışmışlardı. Her biri, sıkışık ahşap yapılar arasında tıpkı Amazonlarda ağaçların örttüğü tapınaklar gibi görünmez hâldeydiler. Ara sıra çıkan yangınlar ve inşa faaliyetleri olmasa, fark edilebilmeleri mümkün değildi. Neyse ki Osmanlı, 1871'de demiryolu yapımı için Sarayburnu çevresindeki ahşap Türk evlerinin hemen hepsini kaldırmışlardı da Bizans meraklılarına gün doğmuştu.* 1912'de gerçekleşen yangın felaketi sonucu Merdiven Kulesi olarak bilinen yapının açığa çıkmasıyla Bizans araştırmacılar fırsat gün yüzüne çıkmıştı. Karl Wultzinger (1866-1948) ve Theodor Wiegand, Büyük Saray'ı o yangından sonra inceleyebilmişlerdi.

* Robert Ousterhout, "Konstantinopolis'in Yeniden Keşfi ve Bizans Arkeolojisinin Başlangıcı: Tarihyazımsal Bir İnceleme", s. 203.

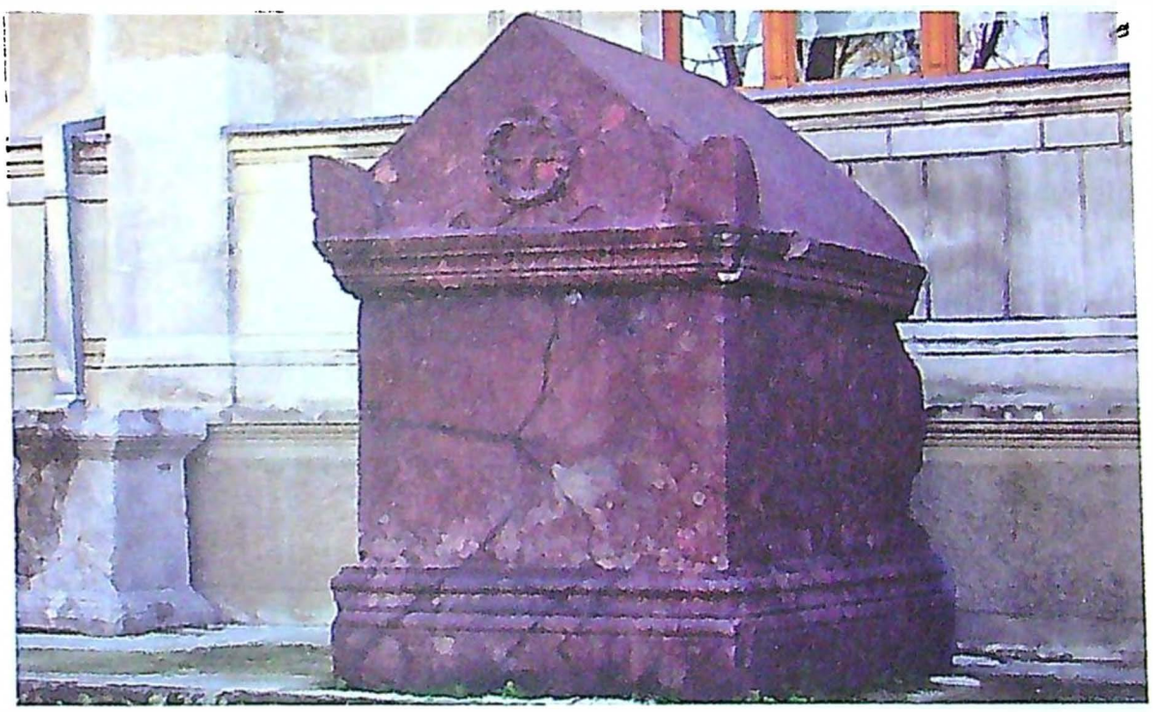
Bizans yapılarının etrafında ev ve dükkânlar varken...

Bizans araştırmalarının önündeki diğer engeller ise politik ve stratejik çatışmalardı. Bizans Hıristiyan kimliği ile Pan-Ortodoks politik hareketler fazla iç içeydi. Konstantiniyye'nin Bizans geçmişinin hatırlatılması, o dönemde Neo-Bizansçıları heyecanlandıran siyasal bir simgeye dönüşmüştü. Yunanistan Arkeoloji Derneği (1837), İstanbul merkezli Helen Filoloji Derneği (1876) ve Hıristiyan Arkeoloji Derneği (1884) gibi oluşumlar "Bizans davasını" siyasallaştırmak isteyenler tarafından da destekleniyordu. Ortodoks kimlikleriyle gurur duyan Çarlık Rusya'nın, Bizans araştırmalarına müdahil olması ise durumu daha karmaşık hâle getiriyordu. 1894'te İstanbul'da kurulan Rus Arkeoloji Enstitüsü, o güne kadar Osmanlı topraklarında faaliyete başlamış en kapsamlı Bizans araştırma merkeziydi ve bir devlet tarafından resmi olarak kurulmuş ilk enstitüydü. Osmanlı topraklarından sayısız el yazması ve relik satın alıp koleksiyonunu genişleten kuruluş, 1914'te başlayan savaşla kapandı ve o ana kadar bulduklarını Osmanlı hükümetine teslim etmek zorunda kaldı. Ancak yine de elde edilmiş dört sandığı Trabzon'dan gizlice kaçırmayı başarmışlardı. Sonra yapılan müzakereler sonucu kurumun el konulan mallarına karşılık Pontus'tan alınmış 400 yazma eser yeniden Osmanlı hükümetine verilecekti.*

Bizans eserlerine karşı kayıtsızlık da had safhadaydı. İstanbul'daki Bizans eserleri çok uzun yıllar boyunca denetimsiz biçimde Batı ülkelerine taşındılar. Atina Partenon Tapınağı'nın metoplarını söküp götüren İngiliz Büyükelçisi

* Oustherhout, a.g.e., s. 198.

Lord Elgin'in Bâb-ı Âli'ye yazdığı arzuhaller de arşivlerde yer almaktadır.* Elgin, 1214 (1799-1800) senesinde Osmanlı başkentinin çeşitli yerlerine dağılmış olan somaki taşları (porfiri lahitleri) İngiltere'ye götürmek için izin istemişti. Elgin'in istekleri padişaha bizzat sadrazam tarafından iletilmişti. Sadrazam, "*Efendi-i mumaileyh* (Elgin) zikrolunan (bahsi geçen) taşlar bi-lüzum (lüzumsuz), metruk (terk edilmiş/kimsesiz) ve şikestedir (kırıktır) ki böyle olmasalar bile, Devleti Aliye'ye lazım olsalar bile ber mukteza-ı ittifak (ittifak kurulması gereken) İngiltere devletinden diriğ olunmaz (esirgenmez)" diye iletmişti bu isteği.

İstanbul'da bulunan "lüzumsuz ve metruk" somaki taşlara örnek, İstanbul Arkeoloji Müzesi

Öte yandan sadrazam sözlerine, "Lüzumsuz taşlar sefineye (gemiye) taşınırken halk arasında sanki değerli bir şeyler veriliyormuş gibi dedikodular çıkacağından taşların Ayastefanos sahiline taşınıp İngiliz gemisine oradan aktarılması daha uygundur," diye devam etmekteydi.† III. Selim'in sadrazama cevabı kısa ve netti: *"Pek güzel taş istesinler, Osmaniye Camii'nden nakle ne hacet? İçeride İncili Köşk yanında (da) pek âlâ kırmızı somaki (porfiri) taşlar var. Bir kere gelsinler baksınlar. Beğenirler ise alsınlar, nakle gayet esheldir (müsaittir).‡"* Padişah'ın yaklaşımı, "Ben de bir şey istediler sandım, hazır almışken

* Buna sonradan düşmanlığın da eklendiğini söyleyebiliriz. 1990'ların başında İstanbul Surları büyük masraflarla kısmen restore edilirken dönemin etkin siyasetçilerinden Oğuzhan Asiltürk bu restorasyona ayrılan bütçelere kızarak İstanbul surlarını yıkmak gerektiğinden söz etmişti. Ona karşı en büyük tepki ise ne arkeologlardan ne tarihçilerden; surlarda onlarca film çeken Cüneyt Arkın'dan gelmişti.

† Edhem Eldem, *Huzurlu Bir İlgisizlikten Sıkıntılı Bir Kaygıya*, s. 289.

‡ Eldem, a.g.e., s.291.

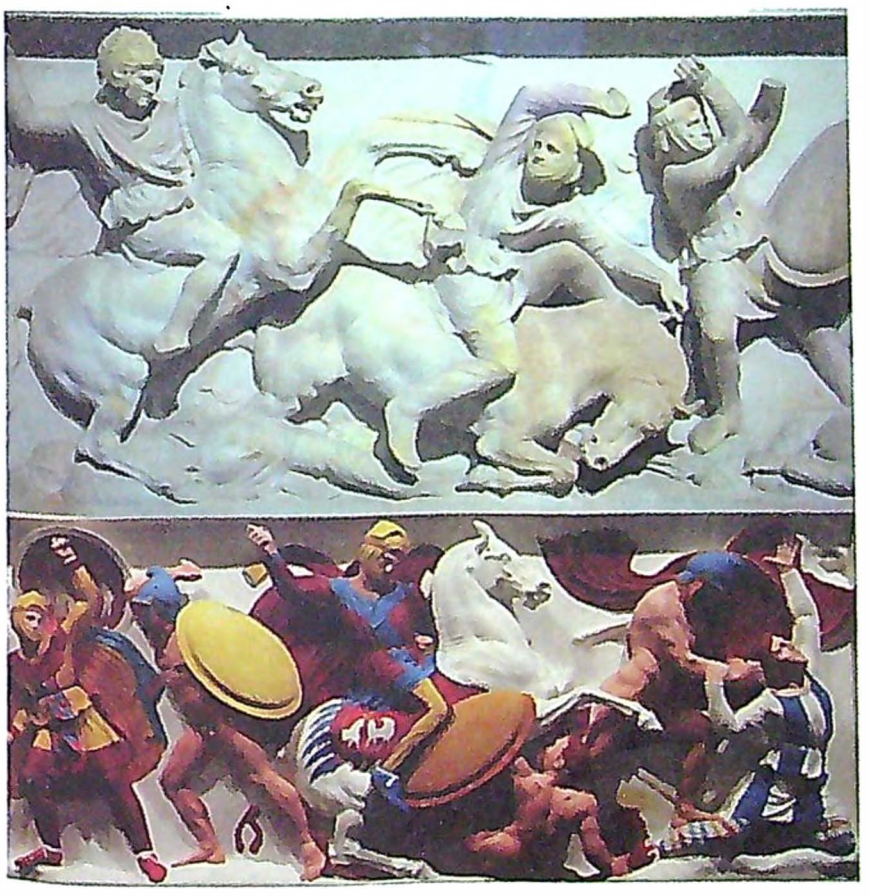
şunları da götürsünler," şeklinde de yorumlanabilir. Bu sözlerin sarf edildiği dönemde Osmanlı, Mısır'ı işgal eden Fransızlara karşı verdiği savaşı biraz da İngiliz donanmasının desteğiyle yürütebiliyordu. Sadrazamın bu kırık dökük taşlar sağlam ve bize gerekli olsa bile İngiltere'ye hediye etmemiz çıkarımızadır diye düşünüyordu doğal olarak. Karşılıklı bir çıkar söz konusuydu ve aslında iki taraf da karşısındakini küçümsemekteydi. İngilizlerin gözünde cahil Osmanlı, kıymetini bilmedikleri bu eşsiz eserleri bedavadan onlara veriyordu. Osmanlı hükümetine göre ise İngilizlere verdikleri bu kırık dökük taşlar sayesinde ittifak ilişkileri güçleniyordu. Üstelik üç beş taş için yalvarıp duran bu tuhaf ecnebilere karşı padişah alicenaplığını kanıtlamış durumdaydı. İki taraf için de karşı tarafın tavrı akıldışıydı.

İki farklı dünyanın karşılaştığı bu dönemde, başkentin "ilk kazısı", 1855'te Charles Newton (1816-1894) adlı bir İngiliz tarafından At Meydanı'ndaki Yılanlı Sütun'un etrafında yapıldı. İngiliz arkeolog yarısından çoğu kaybolup gitmiş sütunla pek ilgilenmemişti. Üç gün sonra "değersiz" gördüğü bu anıtın kaidesiyle de ilgilenmeyi bıraktı. Zaten döneminin birçok Helen hayranı gibi o da "bu köhne Bizanslılarla uğraşacağına Halikarnas'taki Mozole'yi kazmak" gibi çok daha heyecan verici bir projeye doğru yelken açtı. Ardında bıraktığı burulmuş sütunun hangi döneme ait olduğunu bilseydi asla böyle bir hata yapmazdı. Nitekim Newton'un kazısından sadece bir yıl sonra, Alman Arkeolog Otto Frick ve sonradan Müze-i Hümayun müdürü olacak olan Philipp Anton Dethier, bronz sütunu iyice temizlediklerinde bunun, MÖ 479'da Persleri yenilgiye uğratan Helenlerin Delfi Apollon Tapınağı'na adadıkları hediye olduğunu anlamışlardı. Bilim dünyası, böyle bir anıtın varlığından onu Delfi'de yerinde gören son kişilerden biri olan Pausanias'tan beri haberdardı ama burmalı sütunun kimliği ancak 19. yüzyıl ortasında tescillenmişti.

İstanbul'da yaşanan hayal kırıklıkları, Bizans meraklılarını sonunda Küçük Asya'nın içlerine yolculuk yapmak zorunda bırakacaktı. Nitekim Bizans araştırmalarında asıl atılımı Avusturyalı sanat tarihçisi Josef Strzygowski (1862-1941) yapmıştı. 1903'te yaptığı Küçük Asya gezilerinde erken Hıristiyanlık dönemi eserlerini fazlaca önemseyen bir tavır takınan Strzygowski, "Işık Doğudan Yükselir" düşüncesiyle hareket eden herkes gibi tüm Batı sanatının kaynağını doğuda arayan ilk öncülerden biriydi. Yine de tarihi kalıntıları kilise ve saraylardan çıkarıp Valens su yolu, sarnıçlar ve Bizans'tan Osmanlı'ya kalan su tedarik sistemine yöneltmesi, Bizans mimarisinin gerçek anlamda anlaşılmasını sağlamıştı.

Suriye ve Lübnan

Arkeolojinin doğduğu yıllarda Osmanlı'nın en problemli bölgelerinden biri de Suriye-Lübnan ve Filistin kıyılarıydı. Bu kıyı şeridi boyunca yaşayan Hıristiyan Maruniler, Dürziler, Sünni ve Şii Müslümanlar arasında gerçekleşen ve bitmek bilmeyen çatışmalar yüzünden imparatorluk denetimi yitirmeye başlamıştı. 1861'de Avrupalı devletlerin de katılımıyla Lübnan'da müşterek yönetime dayanan özerk bir mutasarrıflık kurulmuştu. Fransızlar Marunilerin, İngilizler Dürzilerin "koruyucusu" sıfatıyla bölgede giderek etkin konuma gelmekteydiler. Onların stratejik hedefleriyle birlikte arkeologlar da bölgede kendi rekabetlerine başlamış durumdaydılar. Bu dönemde Suriye-Lübnan kıyıları arkeologlar için tam bir açık büfeydi. Özellikle de bölgenin lahitleri gözdeydi. Antik Akdeniz buluntuları açısından henüz çok zayıf olan Amerikalılar bile Lübnan'a özel ilgi göstermekteydiler. 1839'da Amerikalı kaptan J. Elliot, Lübnan'dan bir Roma lahdi alıp ülkesine götürmüştü. Başkan Andrew Jackson öldüğünde (1845) onu bu lahde koymak istediler. Ancak demokrat kimliğiyle tanınan Jackson'ın bir imparatorluk lahdine konulması fikrine sonradan karşı çıkılmıştı.*

İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen İskender Lahdi'nin boyalı hâlini gösteren rekonstrüksiyon örneği.

Osmanlı da Lübnan'da kazılar yapmıştı. Bugün İstanbul Arkeolojisi Müzesi'nde bulunan meşhur Sayda lahitleri, Osman Hamdi Bey tarafından keşfedilip müzeye taşınmıştı. Aralarında İskender Lahdi, Ağlayan Kadınlar Lahdi gibi muhtemelen tüm Akdeniz'de bulunmuş en güzel örnekler de yer almaktadır. Lahitlerin çoğu Helenistik döne-

* Stephen L. Dyson, *Antik Mermerler Amerika Kıyılarında: Birleşik Devletler'de Klasik Arkeoloji*, Çev. Füsun Tülek, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 40.

me aitti ve mermerden yapılmışlardı. Ama aralarında daha eski dönemlere ait, Mısır izleri görünen diyoritler de vardı. Lahitler sanat tarihini baştan aşağı değiştirdi. Zira bugün bembeyaz görünümleriyle "klasik" üslubun timsali olan bu mermer yapıtların aslında eski Helenlerce boyandığı iddiası 19. yüzyıl başından beri tartışma yaratmaktaydı. Ancak gözler Helen eserlerinin bembeyaz mermer sathına öylesine alışmıştı ki insanlar bir zamanlar bunların renkli olabileceğini düşünmek bile istemiyordu. Osman Hamdi Bey'in bulduğu lahitler ise figürlerin boyalı olduğunu inkâr edilemez biçimde kanıtlamaktaydı. Keşfedildiklerinde renkleri hâlâ üzerinde duran figürler zamanla koruma teknolojilerinin yetersizliği nedeniyle hayli soldular. Ama bugün bile üzerlerindeki boyalar görülebilmektedir.

Osmanlıların da sahaya girdiği zamanlarda Suriye-Lübnan'da en etkili isim Fransız arkeolog ve tarihçi Ernest Renan'dı. Döneminin kalıplarının dışında bir adam olan Ernest Renan bu dönemde Sami halklarının kökenleri, Hıristiyanlığın kaynakları ve Kitab-ı Mukaddes'te bahsi geçen milletlerle ilgilenmekteydi. Ancak onu diğer, çağdaşlarından ayıran unsur dini duygularla arasına koyduğu mesafeydi. Kitab-ı Mukaddes onun için ruhani bir rehber değil, arkeoloji ve filoloji alanında yaptığı çalışmaları destekleyen kültürel – çoğu zaman da güvenilmez– bir rehberdi. Dünyaya inancı hediye eden Sami kültürü, Renan için kabul edilebilir bir kaynak sayılmazdı. Hatta bir Sami tarihi uzmanı olarak Renan, Samilerin Asur ve Babil medeniyetlerini yarattıklarına da inanmamaktaydı. Ona göre Samiler bu medeniyeti, kendilerinden daha önce bu bölgede güçlü bir uygarlık inşa etmiş eski bir milletten almış olmalıydılar.* Renan'ın daha 1859'da dile getirdiği bu "olumsuz kehanet" büyük ölçüde doğru çıkacak ve on beş yıl sonra bu medeniyet, yani Sümerler keşfedilecekti. Yine de Fenikelilerin demokrasisi üzerine yazdıkları, demokrasiyi sadece Ege dünyasına has bir özellik olarak görmediğini gösterir.

Renan'ın keşif macerası III. Napolyon tarafından desteklenmekteydi. III. Napolyon her alanda amcasını taklit eden biri olarak, Meksika'dan Yakın Doğu'ya nerede bir Fransız askeri seferi varsa, oraya mutlaka arkeologların da katılmasını emretmekteydi. Yine de III. Napolyon'un bilim heyetlerinin, amcasının zamanındaki heyetlerin başarılarına yetişebildiklerini pek söyleyemeyiz. Nasıl III. Napolyon her zaman amcasının gölgesinde kalmışsa zamanının bilim heyetleri de Mısır hakkında muazzam keşiflere imza atan Champollion kuşağının gölgesinde kalmışlardı. Öte yandan Renan bu konuda bir istisna teşkil etmekteydi. Zaten liberal düşünceleri nedeniyle III. Napolyon'un sara-

* Henry Laurens, *Ernst Renan'ın Fenike'ye Yolculuğu*, s. 218.

yında pek sevilen biri olduğu söylenemezdi. Vazifelendirilmesini, daha çok bürokrasideki eski tanışıklıkları sayesinde sağlamaktaydı.

Renan Tartus, Sidon (Sayda) Trablusşam taraflarını gezdi. Topladığı tüm lahit ve mozaikleri Louvre Müzesi'ne göndermek için limanlara taşıdı. Fenike uygarlığının kâşifi kabul edilmişti. Her ne kadar kendisi Fenikelileri Mısır taklitçileri olarak nitelese de... Ama *Mission de Phénicie* çalışması kesinlikle Fenike arkeolojisinin doğuşunu müjdelemekteydi. H. Laurens, *Mission de Phénicie*'yi kazı ölçümlerinin kesinliği, sağlam dilbilimsel tahminler, canlı bir hatıra anlatımı ve insanlık tarihi üzerine felsefi çıkarımların eşsiz ve benzeri yazılmamış bir örneği olarak betimlemiştir.* Suriye-Lübnan tarihi üzerine kaleme aldığı popüler eseri, 1863'te biraz da inançlı okur kitlesinin dikkatini çekecek biçimde İsa'nın Hayatı (Vie de Jesus) adıyla yayımlandı. Kitap o dönemin koşullarında muazzam bir ilgi görmüştü. Daha yayımlandığı ilk yılda 60.000 adet satmıştı.† Papa, dindar insanlara bu kitabı okumayı yasaklamıştı.

Ernest Renan

* Laurens, a.g.e., s.230.
† Laurens, a.g.e., s.221.

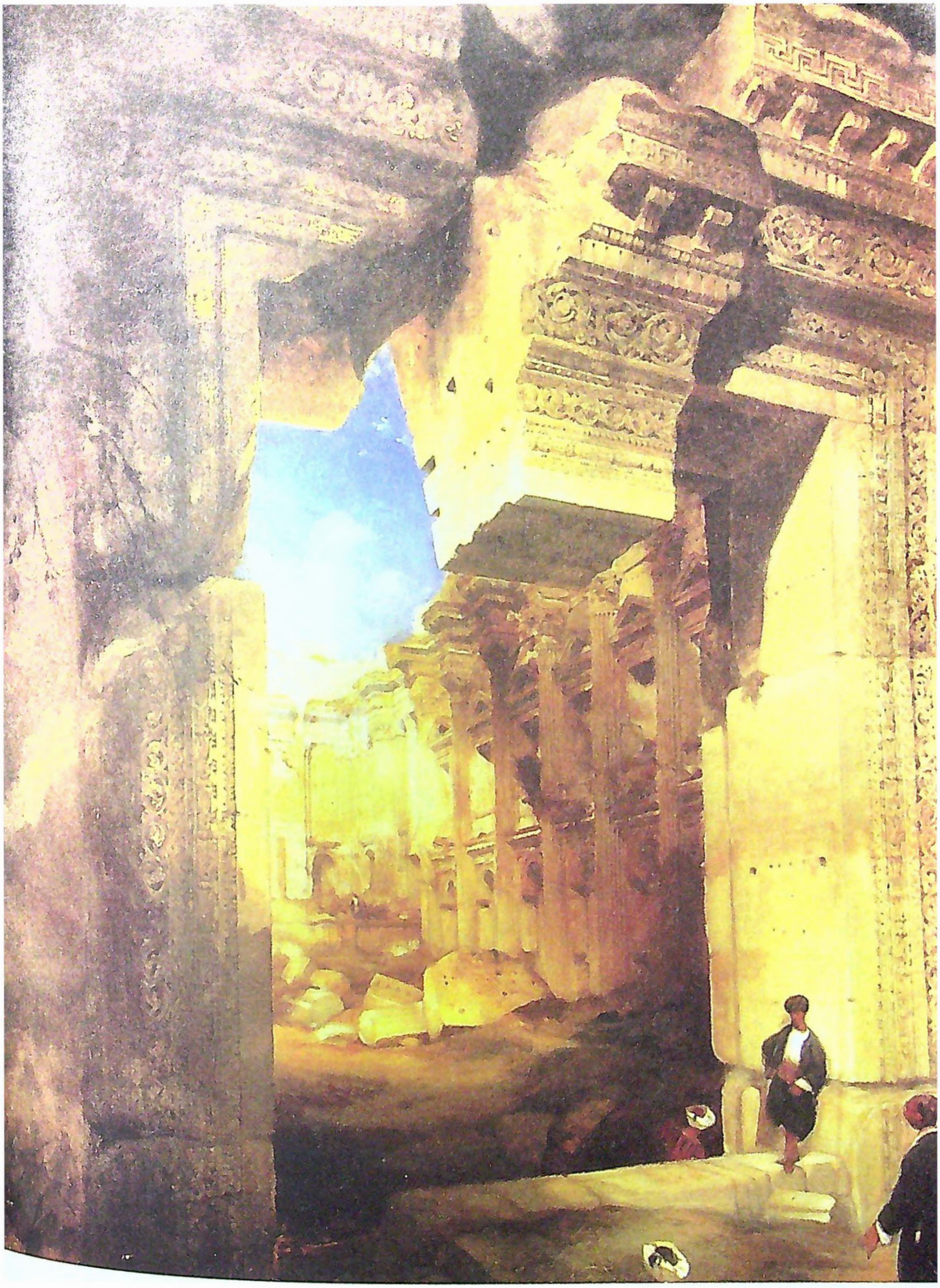
Fenike/Lübnan topraklarının simgesi kuşkusuz Baalbek kentiydi. Kenti dünyaya tanıtan 1730'larda Baalbek'i gezen İngiliz seyyah Richard Pococke olmuştu (1704-1765). Pococke, "Bu ülkenin barbar insanlarının taşlarından yararlanmak için bu harika binaları devamlı tahrip etmeleri hüzün vericidir," demişti."* Pococke yerel halkın Baalbek Tapınağı'nı, Süleyman Peygamber'in inşa ettiğini sandığını yazmıştı. Ardından da "Cehalet ve önyargıya akılla karşılık vermek beyhude bir çabadır," diye eklemişti. Gerçi Pococke asilliği yücelten köylülüğü hakir gören tipik bir aristokrattı. Osmanlı paşalarını ülke halkıyla mukayese edildiğinde daha olumlu figürler olarak görmekteydi. Lübnan'daki köylü halkın cahilliği ile Flaman köylülerinin Şarlman hakkındaki bilgisizliğini aynı görüyordu.†

Pococke zamanında Bekaa Vadisi'nde yer alan Baalbek'e ulaşmak, hem dağlık alanları geçmek hem de savaşçı Dürzi kabilelerle karşılaşmak demekti. Ancak 1858'de Fransız Damascus Carriage Company tarafından Beyrut-Şam şosesi yapılmış ve yolculuk süresi dörtte bir oranında azalmıştı.‡ Şirket eski hanları restore ederek modern istasyonlara dönüştürmüştü. Yolların yapımı sadece deve kervanlarıyla yük taşınan ülkede ulaşım ağını baştan aşağı değiştirdi. 1860'tan önce bölgede hiç at arabası yoktu. At arabası gören köylülerin şaşkınlığını Renan'ın notlarında da görürüz.§

Lübnan'da Fransız ekiplerinin hegemonyası, Osmanlı-Alman yakınlaşması sonucu sona erecek ve arkeolojik faaliyetler artık Almanlar tarafından yürütülecekti. Kayzer II. Wilhelm 1989'de Baalbek'i ziyaret etti. II. Abdülhamid da onun hatırasına Bacchus Tapınağı'na bir plaket astırdı. Babil'i de kazan ünlü Alman arkeolog Robert Koldewey harabeleri incelerken, yanında Toduraki Makridi Bey de vardı. Kazılarda Roma dönemine yoğunlaşıldığından, İslami dönemler önemsenmemişti. Mesela Arap döneminden kalan bir hendek önemsiz görülerek hemen doldurulmuştu.¶ Baalbek zamanla turistik bir mekâna dönüştü. Giriş biletleri Türkçe, Arapça, Fransızca, basılıyordu. Osmanlı tebaası ile yabancılar aynı ücreti (1 mecidiye) ödüyorlardı. Ama eserlere zarar verilmemesi ve çalınmasına yönelik uyarılar sadece Arapça basılmıştı."

---

* Usama Makdisi, *Baalbek'in Yeniden Keşfi*, s. 260.
† Usama Makdisi, *Baalbek'in Yeniden Keşfi*, s. 262.
‡ Usama Makdisi, *Baalbek'in Yeniden Keşfi*, s. 25.
§ Laurens a.g.e., s. 226.
¶ Usama Makdisi, *Baalbek'in Yeniden Keşfi*, s. 269.
** Usama Makdisi, *Baalbek'in Yeniden Keşfi*, s. 273.

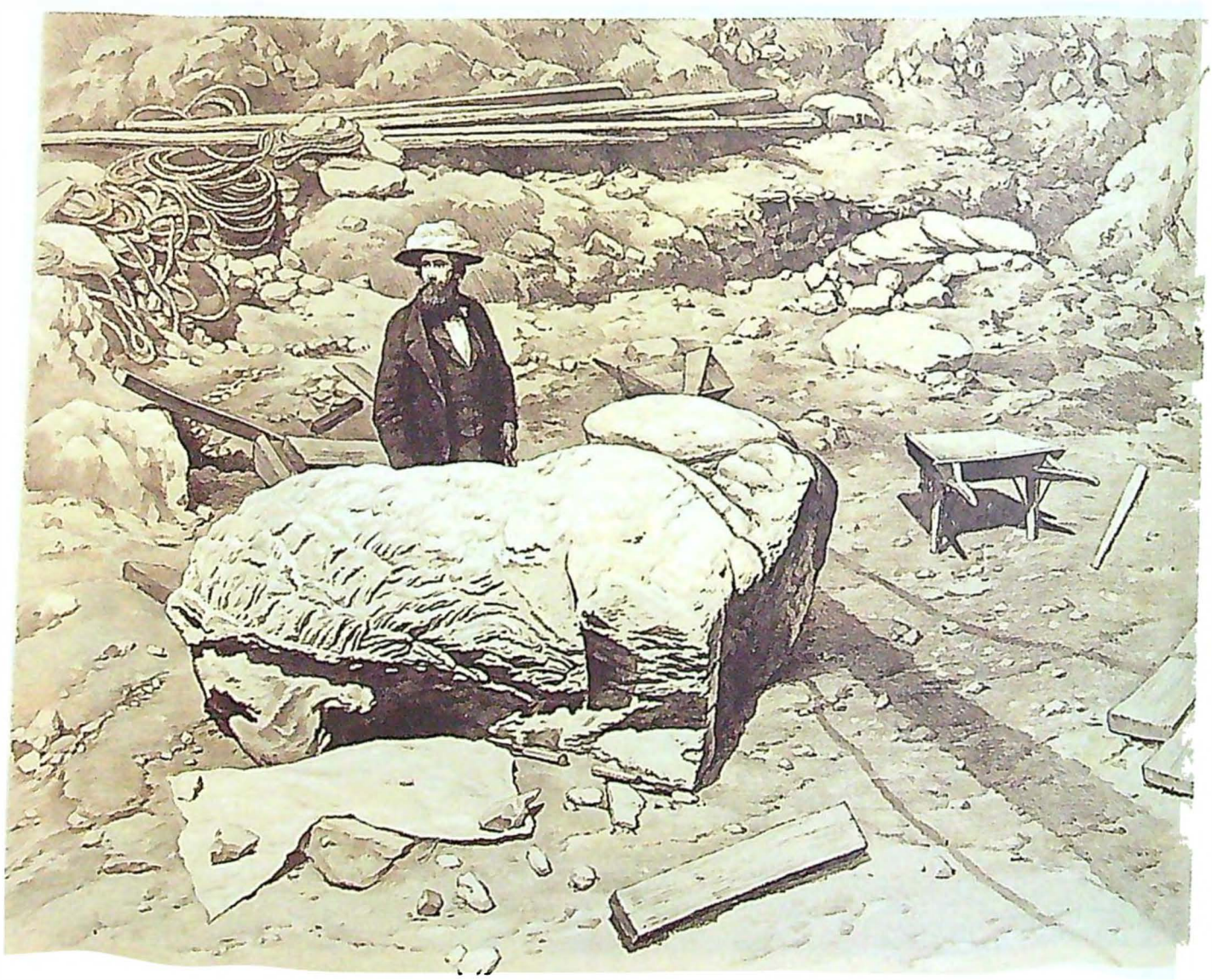

The Gateway to the Great Temple at Baalbec
(Baallbec'teki Muhteşem Tapınağın Girip Kapısı),
1841, David Roberts.

Küçük Asya

Küçük Asya'nın dört bir yanının bilimsel ve yasal talandan payını bolca aldığını belirtmek yersiz olur. Bunların tam bir listesini yapmaya kalksak, maalesef ayrı bir kitap konusu meydana gelebilir. O nedenle iyisi mi biz genel manzara hakkında bir fikir vermek için belli başlı kazıcılar ve onların taşıdıkları eserlere yoğunlaşalım.

"Kahramanlarımızdan" ilki biraz önce, İstanbul Sultanahmet çevresiyle şöyle bir ilgilenip umduğunu bulamadıktan sonra kendini Karya Likya sahillerine atan İngiliz Konsolos Vekili Sör Charles Thomas Newton... Newton 1850'li yıllar boyunca Halikarnas, Didim ve Knidos'ta kazılar yürütmüştü. Yörenin hâkimi olan Mehmed Ali Ağa da kazılara destek vermiş ve marabalarını işçi olarak kazıya göndermişti. Newton'dan da karşılık olarak cami yapımında hazır taş olarak kullanılmak üzere kazıdan elde edilen hazır kesilmiş taşlardan istemişti.

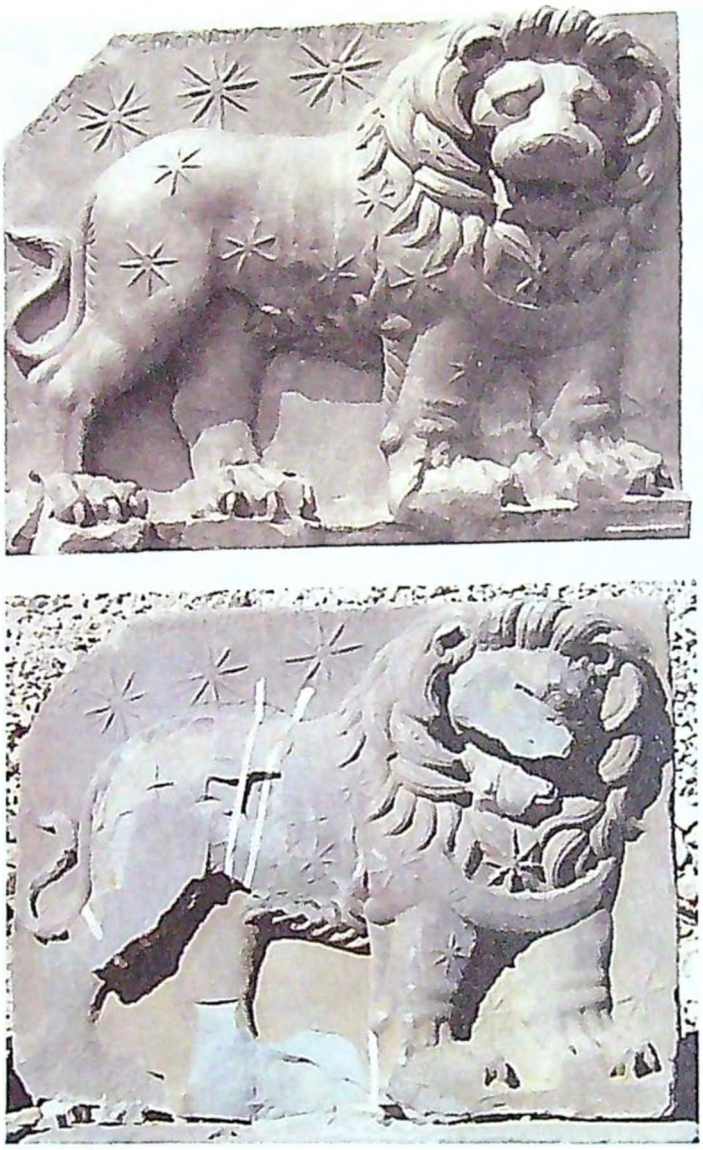

C. Newton, Knidos Aslanı'nı toprağın altından çıkarırken.

Newton 1866'da bölgeden Britanya'ya çok fazla heykel taşıdı. Bazı gazetelerde Newton'un "çaldığı eserler" diye anılsalar da bunların hepsi izinle götürülen eserlerdi. Çalındığı iddia edilen buluntuların en ünlülerinden biri de geçmişte deniz kıyısında gemicileri karşılayan Helenistik dönem heykeli Knidos Aslanı'ydı. Gerçi İngilizler onu bulduğunda parçalanmış ve mermer kaplaması dökülmüş hâldeydi... Şimdi *British Muesum*'da bulunuyor. Datçalılar imza kampanyaları yaparak heykelin Datça'ya iadesi için hâlâ mücadele vermekteler. Heykelin, eskiden olduğu gibi şimdi de kıyıda denizcileri karşılaması gerektiğini belirtiyorlar.

Knidos Aslanı, British Museum

Nemrud horoskopunun sağlam zamanlarındaki görüntüsü ve ayakları, yüzü, karnı tamamen parçalandıktan sonraki görüntüsü.

Datçalıların Knidos Aslanı'nın iadesi için verdikleri mücadele bana bir başka Anadolu aslanı olan Nemrud horoskopunun başına gelenleri anımsatıyor. Dünyada bilinen en eski horoskop olarak tanınan Nemrud Aslanı, son yıllara kadar sapasağlam yapıldığı yerde durmaktaydı. Ta ki içinde altın saklandığını düşünen defineciler aslanı patlayıcılarla parçalayana dek... Sadece bu olayı bile göz önüne alınca, İngilizler Knidos Aslanı'nı geri verip ısısız dağ yamaçlarına koymayı göze alırlar mı bilemiyorum.

Küçük Asya'daki faaliyetlere geri dönersek 19. yüzyılda dünyanın bu köşesi Batılı arkeologların hafriyat alanına dönmüş durumdaydı. Kazılar Osmanlı Devleti'nin dostlarının değişimine göre artıp azalmaktaydı. Yüzyılın sonuna doğru dost ülkeler olan Almanya ve Avusturya'nın kazılarında belirgin bir artış yaşanmış; İngilizler ve Fransızlar geri plana düşmüşlerdi. O zamanlarda tarafsız ve uzak bir güç olarak görülen Amerikalılar da kazı ruhsatı almakta zorlanmıyorlardı. Efes'i Avusturyalılar kazmaktaydı. Avusturya–Macaristan İmparatorluğu arkeoloji ve keşifler yarışında Avrupa'nın geride kalmış bir yarışmacısıydı. Buna sebep olarak da arkeolojiyi fuzuli masraf olarak gören Habsburg monarşisinin genel kültür eksikliği gösteriliyor. * Halbuki ironik bir şekilde Osmanlı toprakları hakkında en fazla bilgi edinme şansı onlardaydı. Hammer'in seyahatlerinden beri Osmanlı topraklarının tarihini yakından tanımaktaydılar. Yine de hükümet bu konuda yeterince hırslı değildi.

* Hubert Szemethy, "Arkeoloji ve Kültür Politikaları: Osmanlı Avusturya İlişkileri", s. 331-333.

Öte yandan Avusturyalılar Osmanlı topraklarından elde ettikleri buluntularla Viyana Müzesi'ni (Kunsthistorisches Museum) hayli zenginleştirdiler. G. Freihher von Milliosicz, 1871 yılında İzmir, Suriye ve Kıbrıs'tan elde ettiği buluntular ve yüzlerce sikkeyi Osmanlı hükümetinin izniyle Avusturya'ya taşımıştı. 1896-1906 yılları arasında gemiler dolusu eser nakledilmişti Viyana'ya. Listede Efes Artemis Sunağı'ndan MÖ 4. yüzyıla ait Amazon mermer kabartmasına, MS 1. yüzyıla ait bronz atlet heykelinden mermer Parthia anıtın kabartmalarına ve hatta Likya mezar stellerine* kadar hayli geniş örnekler yer alıyordu.† Bunlar bizzat II. Abdülhamid'in emriyle dost hükümdar Fransz Josef'e hediye edilmişlerdi. Yasal ve bilimsel Avusturya talanı ancak 1908'de Bosna-Hersek krizi ile durdurabildi. Osman Hamdi, Bosna'yı işgal etmeye kalkışan Avusturya ile ilişkilerin gerilmesini fırsat bilerek Efes kazılarını hemen durdurdu. Yapılan pazarlıklar sonucu Viyana'ya taşınan eserlerden bir kısmını geri vermeyi kabul edince kazılar devam etti.‡

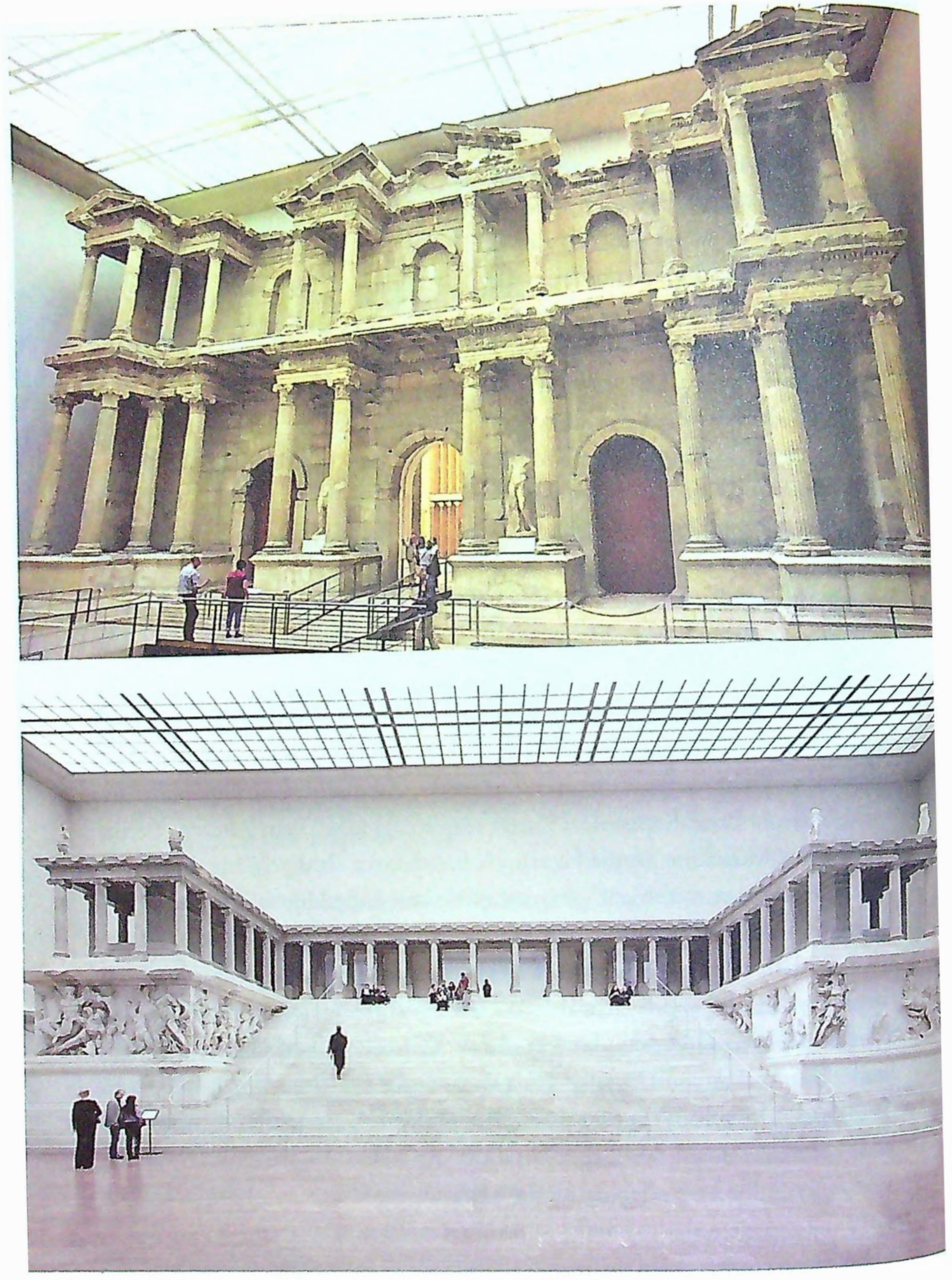
Avusturya gibi dost bir ülke olan Almanya'nın da Küçük Asya arkeolojisindeki etkisini es geçemeyiz. Hatta ülkeden taşınan buluntu ve mimari yapıtlar söz konusu olduğunda Almanya'da ikinci bir Küçük Asya oluştuğunu bile söyleyebiliriz. Osmanlı'nın son dönemlerinde Almanlarla kurduğu yakın ilişkiler sayesinde en verimli kazılar Almanlar taradından yürütülmekteydi. Carl Humann, Theodor Wiegand ve Martin Schede, Ege bölgesinde Pergamon başta olmak üzere Pirene, Didim, Milet'te yaptığı kazılarıyla hatırlanmaktadır. Daha doğrusu 30 metre çapında, 16 metre yüksekliğindeki devasa Miletus Pazar Kapısı ile 35 x 64 metre çapındaki Zeus Altarı'nı Berlin Pergamon Müzesi'ne taşıma başarısıyla hatırlanıyor da diyebiliriz. Milet'teki Zeus Sunağı'nın muhteşem giriş kompleksinin kaçırıldığına dair tonla yazı görmüş olabiliriz. Oysa bunlar o dönemlerdeki Alman ve Osmanlı dostluğunun, daha doğrusu II. Kayzer Wilhelm ile II. Abdülhamid'in dostluğunun nişanesiydiler. Bu yapılar Almanlarla Osmanlıların arası gayet iyi olduğu için II. Abdülhamid tarafından bir jest olarak Almanya'ya bizzat hediye edilmişlerdi. Bu dostluk sonraki yıllarda da devam etti. I. Dünya Savaşı esnasında Wiegand, Osmanlı ordusunda, Suriye cephesinde görevlendirildi ve burada tarihi eserleri savaşın tahribatından korumaya çalıştı. Baalbek kazılarının savaşa rağmen hız kesmeden sürmesini sağlayan isimdi.

---

* Mezopotamya eserlerinde kral emirlerinin yazılı olduğu ya da sadece kabartmalı yazıların olduğu anıt. (e.n.)

† Hubert Szemethy, " Arkeoloji ve Kültür Politikaları: Osmanlı Avusturya İlişkileri", s. 355.

‡ Hubert Szemethy, " Arkeoloji ve Kültür Politikaları: Osmanlı Avusturya İlişkileri", s. 362.

Almanlara hediye edilen iki büyük kompleks yapı:
Milet Çarşısı Kapısı ve Zeus Altarı.

1874 nizamnamesi özel mülkte kazı izni verdiğinden, Alman arkeologlar gerekli parayı devletten temin ederek kazı alanlarını satın alabiliyorlardı. C. Humann da Pergamon'da 20.000 frank karşılığı kazı alanı satın almış, böylece eserlerin üçte birini alma hakkı elde etmişti. Humann Almanya'ya toplamda 350 ton eser göndermişti.* 1881'de gerçekleşen Bağdat Demiryolu projesi kapsamında, Anadolu Alman mühendislerle dolup taşmaktaydı. Bunlardan biri olan mühendis Karl Sester, Kommagene'de Nemrut Dağı'nın muazzam heykel ve kabartmalarını keşfetmişti. Humann, Otto Puchstein ve antropolog Felix von Luschan keşifleri incelemek için sefere çıktılar. Ama bu sefer Osmanlı Müzesi'nden Osman Hamdi ve Yervant Oskan Efendi de bölgeye geldiler. Osman Hamdi'nin amacı heykelleri Almanlara kaptırmadan İstanbul'a götürmekti. Ama boyutlarını görünce bunu yapmayacağını hemen anladı. Almanlar bile götürmeyi başaramazlardı.

İnsan keşke Osman Hamdi Bey bunu yapabilseydi ve heykellerin yerine replikaları yerleştirilseydi diye düşünmeden edemiyor. Yine de Nemrud heykel ve kabartmaları, keşiften bu yana insitu† olarak yapıldıkları yerde bulunmalarından dolayı "tarihi eser yerinde güzeldir" mottosunun simgesi oldular. Ama maalesef duyarsızlık ve vandalizmin sonuçlarına örnek olarak gösterilebiliyorlar. 1950'lilere kadar sapasağlam yerinde duran Tanrıça Kommagene'nin başı, dinamitli saldırı sonucunda bugün yerlerde yuvarlanmakta... 1960'a kadar sağlam olan Zeus başının bugün burnu yok...‡ Bazı tahribatlar tabiatın işi olsa da 2000 senenin yapamadığının son 30-40 senede olması sadece doğa tahribatı ile nasıl açıklanabilir ki?

Pandora'nın Kutusu: Troya Kazıları

Eskiler "açtırma kutuyu söyletme kötüyü" demişler. Bu sözün Pandora'yla ilgisi var mı yok mu bilemiyorum. Ama Heinrich Schliemann (1822-1890) ve Troya hazinelerinin kaçırılış öyküsü bu tanıma birebir uyuyor. Çeşitli bilimsel ve popüler yayınlarda sürekli tarihi eser kaçakçılığı ve hırsızlığıyla suçlanan Schliemann'ın hikâyesi, objektif gözle incelendiğinde, hikâyedeki herkesin suçlu olduğu, baştan sona çürümüş bir sistemle karşı karşıya olduğumuzun anlaşıldığı ilginç bir hikâye. Olaylar tıpkı Akira Kurusowa'nın meşhur filmi *Raşomon*'daki gibi gerçekleşiyor.

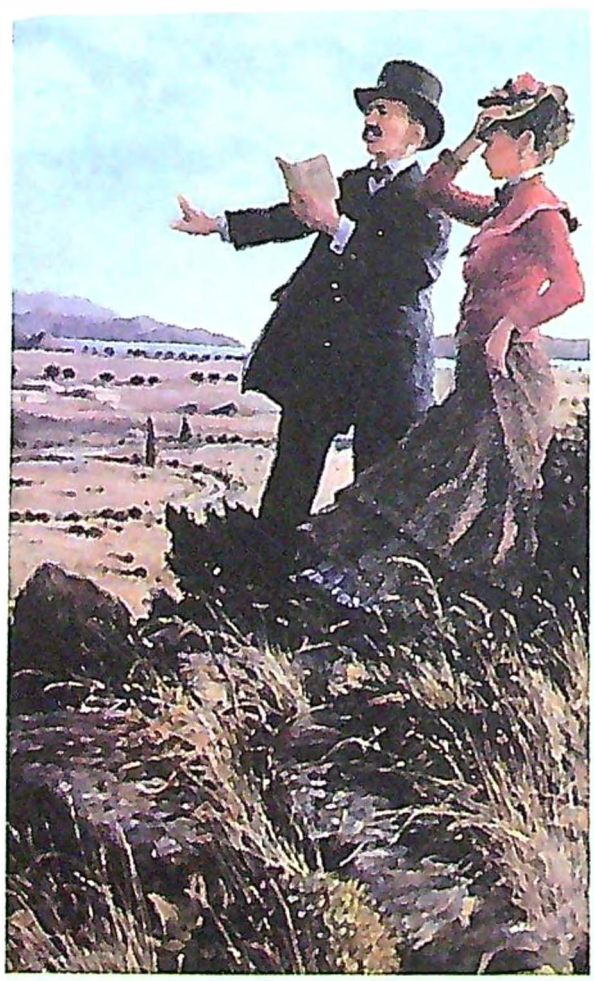
* W. Shaw, *Anıt Mezardan Müzeye*, s. 431.

† Bir bulgunun tahrip edilmemiş ve yeri değiştirilmemiş bir hâlde bulunması. (e.n.)

‡ Nezih Başgelen, "Nemrut Dağı, Kommagene'de Dünden Bugüne Tahribatlar", Arkeoloji ve Sanat, Sayı 74, Eylül-Ekim 1996, s. 18-20.

Schliemann, 1822'de Almanya'nın Neubukow kentinde dünyaya gelmişti. Yaşadığı dönem Avrupa'da Helen hayranlığının altın çağıydı. 1821'de Mora'da Rum İsyanı'nın başlamasıyla bu ilgi doruğa çıkmıştı. Alman üniversitelerinden üç yüz genç, Osmanlı'ya karşı verilen Yunan Bağımsızlık Savaşı'na katılmak için Mora'ya gitmişti.* Basın, edebiyat, üniversite kürsüleri bir tür "Helen çılgınlığına" kapılmış durumdaydı. Ne kadar doğru bilinmez ama Schliemann'ın daha on bir yaşındayken "Büyüyünce ne iş yapacaksın?" diye soranlara 'Troya'yı bulacağım" diye cevap verdiği rivayet edilir.

Troya'nın Biga Yarımadası'nda olduğu biliniyordu. Yörenin adı zaten Bizans zamanında bile Troas olarak geçmekteydi. Anadolu'yu gezen çok sayıda seyyah Troya harabelerini ziyaret ettiklerinden söz eder. Mesela İspanyol seyyah Pero Tafur, daha 1437 gibi erken bir tarihte Troya harabelerini gezdiğinden söz etmiştir...† Ama tarifinden (Tenedos yani bugünkü adıyla Bozcaada'nın hemen karşısındaki liman) Troya dediği yerin Alexandria Troas adlı yerleşim yeri olduğunu anlıyoruz. Diğer birçok Troya kâşifi de benzer şekilde çevredeki höyükleri Troya sanıp durmuşlardı. Bu nedenle gerçek Troya'nın Hisarlık Tepe olduğunu keşfeden kişi olarak Schliemann'ın hakkını vermeliyiz. Her ne kadar kötü bir baba da olsa Troya'nın babası oydu.

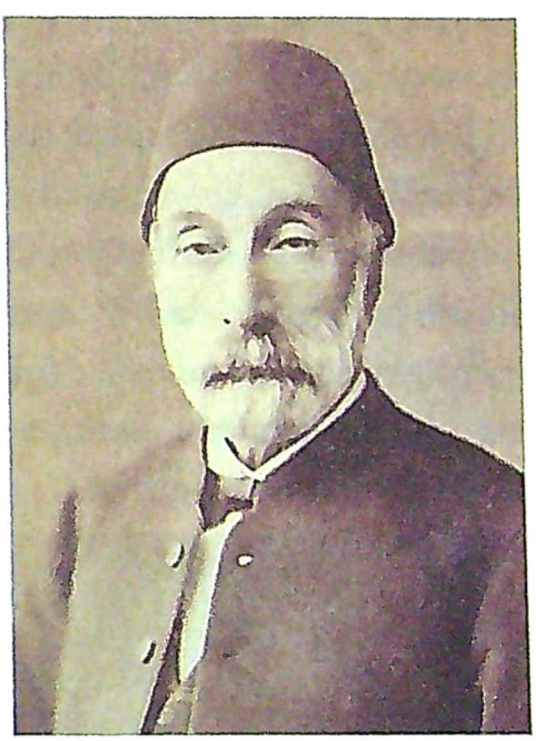

Romantik bir tasvirde Schliemann, yanında eşi, elinde İlyada metinleri ile Troya'nın yerini saptıyor.

Schliemann ticari yollarla zenginleşmiş ve yine zengin bir ailenin kızı olan eşi Sophia ile evlendikten sonra Atina'ya yerleşmişti. Bundan sonra servetini Troya'yı bulmaya adayacaktı. 1868'de bölgeyi tanımak için bir gezi yaptı. *Türk Kazı Tarihi* adlı derlemede, adına ilk kez 10 Temmuz 1871'de kazı izni almak için yaptığı başvuruda rastlıyoruz. Ama sonrasında birçok belgede adına rastlamak mümkün. Bu dönemde geçerli olan eski eser nizamnamesine göre özel mülk sahiplerine bulunan eserlerin üçte birinin

* Martin Bernal, *Kasra Atena*, Çev. Özcan Buze, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 402-403.
† *Pero Tafur Seyahatnamesi*, Çev. Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 137-139.

verildiğinden söz etmiştik. Batılı eski eser koleksiyoncuları, bu yasal hakka dayanarak tarihi yerleşim olduğundan şüphelenilen ne kadar bağ bahçe varsa satın almaktaydılar. Schliemann'ın Troya olduğundan şüphelendiği Hisarlık Tepe'nin yarısı da ABD Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Konsolosu Frank Calvet'in (1828-1908) şahsi mülkünde bulunuyordu. Her toprak sahibinin ev yapmak için temel kazdığı, su çıkarmak için sondaj attığı zamanda amatör bir arkeolog olan konsolos da tepeyi köstebek gibi eşelemekteydi. O dönemde Schliemann Troya'yı henüz Ezine bölgesindeki Pınarbaşı Höyüğü'nde aramaktaydı. Onu Hisarlık Tepe'yi incelemesi için teşvik eden Calvet oldu. Bundan sonra ikili ortak olarak çalışmaya başladılar.

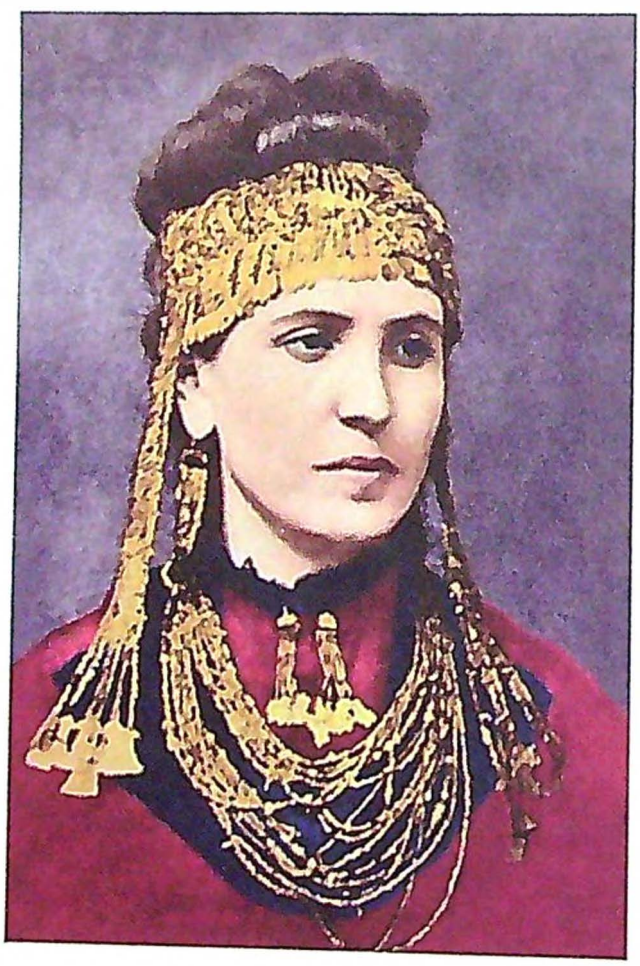

Mehmed Esad Safvet Paşa
(1814-1868)

Köylülerden toprak satın alma yöntemini Schliemann da uygulamıştı. Mektupları ve anılarında bir yandan köylülere ödediği paralardan öte yandan yetkililerden izin almak için verdiği mücadeleden söz eder. Hisarlık Tepe'nin yarısı o dönemde Kumkale köylüsüne aittir ve köylüler keçi otlattıkları merada oyuk açıp duran bu adamlardan hayli rahatsızlardır. Köylüler Schliemann'dan kazdığı yerleri yeniden kapatmasını ve uğradıkları zarara karşılık da 12.000 kuruşluk tazminat ödemesini istediler.* Buna sinirlenen Schliemann köylüleri hemen Maarif Nazırı (Milli Eğitim Bakanı demek, ancak o dönemde kazı işleri de bu bakanlığa bağlıydı) Safvet Paşa'ya şikâyet etti. Köylülerin her işine engel olduğunu, kendisinin hazine peşinde olmadığını ama bulursa da mutlaka yarısını Müze-i Hümayun'a teslim edeceğini belirtiyordu. Kendisi buna hakkı olduğunu zira bütün masrafları üstlendiğini ve büyük zarara girdiğini de eklemekteydi. Dilekçesi ikna edici olmuş olmalı ki Ekim 1871'de Safvet Paşa Kale-i Sultaniye valisine Schliemann'ın istediği arazileri satın alabilmesi için yardımcı olunmasını emretti. Böylece köylüler arazilerini 3000 kuruş karşılığı Schliemann'a satmak zorunda kaldılar. Ama asıl ikna gücün devreye girmesi Amerikan elçiliği olduğu da bilinmekte. Schliemann'ın Amerikan konsolosluğundaki dostları onun yasal izinleri alabilmesi için yoğun mesai yürütmüşlerdi.

* Ufuk Esin, *"19. Yüzyıl Sonlarında Heninrich Schliemann'ın Troya Kazıları ve Osmanlılarla İlişkileri"*, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, Tarih Vakfı, Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 182.

Satın alma yoluyla Hisarlık Tepe'yi rahatça kazan Schliemann, burada bilimsel açıdan oldukça kötü bir kazı yaptı. Yaptığı işler bugün arkeologlarca tahribat olarak nitelendirilmektedir. Hangi buluntuyu hangi katmanda keşfettiği bugün bile tartışılıyor. Hatta daha önce farklı yerlerde bulduğu eserleri Troya'dan çıkarmış gibi yaptığı bile söylenmekte. Bunlar abartı olabilir ama keşiflerin çoğunun tek şahidi kendisi olduğundan bu söylentilerin de doğruluk payı varlığını koruyor. Zira kendi anılarında altın eserlere denk geldiğinde işçiler görmesin diye kazıları paydos ettiğini ve bugün Priamos hazinesi olarak bilinen 56 küpe, 8700 civarı altın takı, altın diademleri karısının yardımıyla çıkardığını yazmıştır.* Ardından da bilindiği üzere bu defineyi Atina'ya kaçırmıştır. Ama üzerindeki buluntularla eşi Sophia'nın meşhur fotoğrafını çektikten sonra... Schliemann bulduğu her nesneyi, olduğu katmana aldırmadan İlyada Destanı kahramanlarına atfetmekteydi. Kral Priamos'un definesini bulduğuna emindi. Eşini süsleyen takılar da şüphesiz Helena'nın çeyizi olmalıydı. Bu fotoğraf kazının, keşfin simgesi hâline geldi. Ama pek az kişi definenin İstanbul Müzesinde değil de Sophia'nın üzerinde ne aradığını sormuştu. Anlaşılan asırlar sonra bu takıların yine bir Helen güzelinin üzerinde durmaları Schliemann ve çağdaşlarının kafasındaki "hak yerini buldu" minvalindeki romantik tabloyu tamamlamaktaydı.

Sophia'nın "Helena'nın takılarıyla çekilen fotoğrafının renklendirilmiş versiyonu.

Fotoğraflar yayınlandığında Osmanlılar küplere bindiler. 3 Temmuz 1873'te Schliemann'ın kaçırdığı eserler üzerine yazışmalar başladı. 1874 Mayıs'ında Yunan Krallığına hazine hakkında dava açıldı. Haziran 1874'te Atina Mahkemeleri hazinenin Schliemann'da kalmasına ama Osmanlı tarafına tazminat ödenmesine hükmetti. Osmanlı bir yandan da hazinenin kaçırılmasına yardımcı olduğu tahmin edilen gümrük memurlarını soruşturmaktaydı. Schliemann'ın hazineyi Atina'da şahsi mülkü gibi

* Esin, a.g.e., s.184.

tutamayacağı anlaşılmaktaydı. Sonunda Osmanlılar için daha tarafsız bir güç olan Almanya'ya teslim edildi. Yunan tarafı bunu istemeyerek de olsa kabul etmek durumunda kalmıştı.

Schliemann çeşitli mektuplar yazarak hazineyi kaçırmakta haklı olduğunu savundu ve Maarif Nazırı Safvet Paşa'yı suçladı. Anlattığına göre 1870 yılında Hisarlık Tepe'yi kazabilmek için köylülerle tarla başına 1000 franka anlaşmıştı. Sonra da kazı izni almak için Safvet Paşa'ya gitmişti. Safvet Paşa (Maarif nazırı olduğu hâlde) ne Troya ne de Homeros hakkında hiçbir şey duymamış biriydi. Ama Schliemann'ın anlatımlarından höyükte altın çıkabileceğini fark edince birden konuyla aşırı ilgilenir olmuştu. Ardından köylüleri arazilerini 600 franka satmaya zorlamış ve Schliemann'a buluntuları yarı yarıya paylaşma önerisinde bulunmuştu. Schliemann da kendi payını Türkiye'den (yabancılar ülkeye o vakitte Türkiye derlerdi) çıkarma hakkı şartıyla teklifi kabul etmişti. Ancak 1872'de ani bir bakanlar kurulu kararıyla bulduğu hiçbir eseri yurtdışına çıkaramayacağı kendisine bildirilince, Schliemann aldatıldığını düşünmüş ve o kızgınlıkla buluntuları kaçırmıştı. Vicdanen rahattı zira hazineyi bilim adına kurtarmıştı. Tüm uygar dünya da onu bu nedenle alkışlamalıydı. Eğer bu buluntuları kaçırmasa Türk bürokratlar kendi aralarında hepsini pay etmeye niyetliydiler. Schliemann bugüne kadar İstanbul'daki müzeye kimsenin tek bir parça buluntu vermediğini, halbuki kendisinin 1,5 m. yüksekliğinde yedi küp hediye ettiğini de eklemekteydi. Schliemann bu küpleri verdiğine de pişmandı zira ne ziyaretçisi ne de bütçesi olan, müdürünün bile özel izinle içeri girebildiği bu müzeye (İstanbul Arkeoloji Müzesi) verilen her nesne bilim dünyası için bir kayıptı.

Bunlar elbette Schliemann'ın anlatımı. Safvet Paşa, kariyerinin doruğunda ve eğitim alanında başarılı projelere imza atmış bir bürokrattı. Böylesi "ucuz" işlere dahil olur muydu, bilemiyoruz. Ama Schliemann'ın haklı olduğu noktalar da yok diyemeyiz. Zira kazıda tek altın ziynet eşyası bulan kendisi değildi. Kazıda görev alan köylüler de benzer parçalar bulmuş ve hemen bunları kuyumcularda erittirmişlerdi. Daha fazlasını da erittirecek olmuşlar, fakat zabıtalara yakalanmışlardı. Müze hakkındaki eleştirileri de kendi zamanı göz önüne alındığında doğruydu. Müzenin sergi salonları ve koruma ekipmanı o yıllarda yetersizdi. Bugünkü bina henüz inşa edilmemişti, Çinili Köşk müze olarak kullanılmaktaydı. Eserler hakkında bilgili personel yoktu. "Türklerde eski eserleri koruma bilinci yoktu." Çok daha geç tarihlerde bile bu bilinçsizlik durumu devam etmekteydi. Müze halka açıldığında sadece yabancılar tarafından gezilmekteydi. Müzeyi gezen bir Türk görmek neredeyse mucize

olarak görülüyordu. İttihatçıların Osmanlı'nın borçlarını ödeme karşılığında müzedeki eserlerin satışa çıkarılacağı ya da toplu olarak Almanya'ya taşınacağı söylentisi yayılmıştı. Müzedeki eserlerin satışa çıkarılacağı söylentisi tüm dünyada heyecan dalgasına yol açmıştı. Balkan Savaşı'nın yarattığı yıkım nedeniyle heyecana kapılan Amerikan Metropolitan Müzesi, "zaten 100 Türk'ten başkasının umurunda olmayan" müzedeki envanterin satışa çıkacağı haberlerini sevinçle karşılamıştı.* Dönemin müze müdürü (Osman Hamdi Bey'in kardeşi) Halil Edhem ise "Bu dedikodular gerçekse intihar ederim," demişti.

Öykünün ilginçliği bu kadarla da sınırlı kalmıyordu. Karşılıklı suçlamalar sonucunda Schliemann'ın davası "tatlıya bağlandı". Schliemann 10.000 frank tazminata mahkûm oldu. Schliemann ise iyi niyetini göstermek maksadıyla bu miktarın beş katını ödedi müzeye. Böylece 50.000 frank karşılığında taraflar barışmış oldu. 3 Mart 1875 tarihli bir vesika, Schliemann'ın yeniden kazı izni aldığını ve bu iznin 1878'de uzatıldığını gösteriyor. 14 Mayıs 1879 tarihli bir belgede Schliemann'ın yeni bulduğu eserleri İstanbul'daki müzeye göndermesi emredilmekte. Ama sonra bu emir bozulup Osmanlı tarafıyla bölüşmek üzere Kale-i Sultaniye'ye getirilmesinin yeterli olacağına karar veriliyor. 1879-1881 sezonunda bulunanlar memurların denetiminde paylaşılıyor. 1889'a kadar müze ve Schliemann buluntuları paylaşıyor. Ama Schliemann hakkında şüpheler sona ermiyor. 1887'de Schliemann'ın kazı ruhsatları iptal ediliyor ve bir daha bölgeye gelmesi de yasaklanıyor.

Schliemann'ın macerası, Osmanlı hükümetinin başkente bu denli yakın ve kontrol edilmesi kolay bir alanda dahi nasıl bir ilgisizlik ve umursamazlık içinde olduğunun göstergesiydi. Troya'nın keşfi Küçük Asya'nın tanıtımı için muazzam olanaklar sağladı, arkeolojinin geniş katmanlara sevdirilmesinde rol oynadı. İlyada kahramanlarına hayat verdi. Ama buluntuların akıbeti için maalesef aynı sözleri tekrar edemiyoruz. Berlin Müzesi'nde saklanan Priamos Hazinesi II. Dünya Savaşı sonunda "kayboldu". Hazinenin bugün Rusya'da Puşkin Müzesi'nde olduğunu biliyoruz.

Osman Hamdi Bey'in Önemi

Osmanlı toprakları böyle yağmalanadururken, sonunda idealist biri çıkıp yağmanın sona ermesi için elindeki tüm imkânları seferber etti. Bu kişi İb-

* Çelik, a.g.e., s. 31.

rahim Edhem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi'ydi (1842-1910). Günümüzde onun emeklerinin küçümsenmesinin ve eleştirilmesinin moda olduğunu söylemek maalesef yanlış olmaz. Son zamanlarda Osman Hamdi'nin de kötü planlanmış kazılar yaptığı, çok sayıda buluntunun Batılılarca yağmalanmasının önüne geçemediği/geçmediği eleştirileri artış göstermiştir. Osman Hamdi'nin imparatorluğun Arap, Kürt tebaasına karşı ırkçı, küçümseyici tavırlar içinde olduğu; hatta Irak, Suriye ve Lübnan'dan İstanbul Müzesi'ne eser taşımasının da Avrupalıların British Museum'a, Louvre'a eser kaçırması arasında bir fark olmadığı söyleniyor.*

Böyle eleştirilere ne denmeli? Osman Hamdi Bey'in kazı yöntemleri elbette kötüydü zira elinde bunun doğrusunu yapabilecek teknik donanım ve iyi eğitilmiş elemanı yoktu. Bugünün dünyasından böylesi bir eleştiri yapmak kolaydır tabii. "Birçok eserin taşınmasına Osman Hamdi Bey de ses çıkarmadı demek!" de kolay. Bu satırları yazanlar padişahlık zamanında Alman, Avusturya İmparatorları ile yapılan anlaşmalara rağmen buluntuları korumaya çalışanların ne denli güçlü kişileri karşılarına aldıklarını düşünmek istemiyorlar muhtemelen. Sanırsınız ki bu eleştirileri yapan kişiler çağımızda da devasa baraj ve inşaat projelerinde yok olup giden höyükleri korumak için kürsülerini, geleceklerini tehlikeye atarak can hıraş mücadele ediyorlar! Osman Hamdi Bey, kendi çağında yapabileceği kadarını yaptı. Latinlerin deyimiyle... *Feci quod potui, faciant meliora potentes.*†

Osman Hamdi, Ortadoğu insanına ve Araplara tepeden bakmış olabilir. Ama bu zaten ırkçılıkla ilgisi olmayan bir Osmanlı geleneğiydi. Osmanlı okur-yazarları İstanbullu beyefendiler için Anadolu yörükleri, Kürt göçerleri, Arap bedevileri her zaman hor görülen kaba göçebelerdi. Bu durumun Osman Hamdi Bey ve kuşağının Avrupa'da eğitim görmeleriyle, halka yabancılaşmalarıyla, "oryantalist" olmalarıyla bir ilgisi yok. Osmanlı elitlerinin doğal tavrı zaten buydu. Yanlış bir tavırdı ama konunun ırkçılıkla bir ilgisi yoktu. Konu tamamen taşralının karşısında saraylı, Enderunlu, İstanbullu olmakla ilgiliydi. Bulunan eserlerin İstanbul'a taşınmasına gelirsek, neticede şarkî Arap coğrafyası o dönemde Osmanlı Devleti sınırları içindeydi ve Osmanlı Lübnan'ı ya da Musul'u ileride kaybedeceklerini düşünmüyordu. Bu sebeple eldeki tek müzeye buluntu taşınmasını kolonist faaliyetlerle bir tutmak teknik olarak da sorunlu bir yaklaşım olur kanısındayım. Gelgelelim Osmanlılar her buluntuyu İstanbul'a taşıma meraklısı değillerdi. Bu tür işlemlerin ağır

* Bahrani, a.g.e., s.139.

† Elimden gelenin en iyisini yaptım, başkaları daha iyisini yapsınlar.

Osman Hamdi Bey

masraflarını karşılamakta da zorlanıyorlardı. *Türk Kazı Tarihi* adlı derlemede yer alan yazışmalar, Osmanlı hükümetinin 1908-1912 dönemlerinde Musul, Halep, Şam gibi kentlerde yerel müze kurma çabası içinde olduklarını ama ödeneksizlikler ve Balkan Harbi'nin yol açtığı felaketler nedeniyle bu projelerin gerçekleştirilemediğini ayrıntılı biçimde göstermektedir.

Osman Hamdi Bey, kendi çağında da yapılan bu eleştiri ve tenkitlere, "Müzem için katlanamayacağım hakaret yok," diye yanıt vermişti.* Osman Hamdi Bey'in kişisel mücadelesi sonucu kabul edilen 1884 nizamnamesi artık imparatorluk topraklarından hiçbir buluntunun çıkarılamayacağını buyurmaktaydı. Bu nizamname "dost ve müttefik" devletler de dahil olmak üzere Batı dünyasınca protesto edilmişti. Osmanlıların bu eserleri koruyamayacağı, bu alanda uzmanlarının bulunmadığı söylenmişti. Amerikalı arkeolog J. T. Bent, Osman Hamdi Bey'in yerli arkeologlar yetiştirme çabasının bir hayal olduğunu, Türkler arasından bir arkeolog çıkmasının Kafirîler† veya Hotantolar arasından bir arkeolog çıkması kadar olanaksız olduğunu savunmaktaydı.‡ Amerikalılar bile sponsorlarına buluntulardan pay veremeyeceklerse kazılara kaynak bulmayacaklarını belirttiler. Bu nizamnameden memnun olmayanlardan biri de dönemin padişahı II. Abdülhamid idi. Zaten padişah nizamnameye rağmen çok sayıda bulguyu hediye etmeye devam edecekti.

Osman Hamdi Bey'den söz ediyorsak, onun kuşağındaki uyanıştan da söz etmemiz lazım. Tanzimat bürokrasisi geliştikçe bir teleskopa tapınak metoplarını hediye etmekte beis görmeyen bürokrasi tiplemelerinin yerini artık

* Çelik, a.g.e., s. 45.
† Afganistan'ın dağlık kuzey bölgelerinde yaşayan pagan bir halk. (e.n.)
‡ Çelik, a.g.e., s. 65.

daha bilinçli kişiler almış oldu. Örneğin hayatına burada yer vermemiz durumunda konudan uzaklaşacağımız büyük siyasetçi Midhat Paşa (1822-1884) Bağdat valiliği zamanında eline geçen çivi yazılı tabletleri İstanbul'daki müzeye göndererek, aslında bugün Sümeroloji olarak andığımız bölümün envanterindeki tabletlerin oluşmasında ilk adımı atmış oldu.* Yine Sabri Paşa, Hama'dan o dönemde haklarında hiçbir bilgi olmayan Luvi hiyeroglifleri yazılı tabletleri başkentteki müzeye göndermişti.

1908'den sonra Jön Türk Devrimiyle imparatorluğun dört bir yanında tarihi buluntuların kaçırılmasına dönük sert önlemler alınmaya çalışılmaktaydı. Artık kazı alanları sık sık bürokratlarca kontrol ve ziyaret edilmekte, bekçi ve işçilere "ecnebilerin" tek bir taş parçasını dahi ceplerine koymalarına engel olmaları emredilmekteydi.† 1909 Anayasa Değişikliği ile artık yasaların üstünde, canının istediğini istediğine hediye edebilecek bir padişah da bulunmuyordu. Bütün bu çabalara rağmen imparatorluğun dört bir yanında yasal kazıları dahi tam olarak denetlemek giderek zorlaşmaktaydı. Zira denetimci memurların bilgi düzeyi konuya hâkim olmalarına da yetmemekteydi. 1914'te Musul'un idealist valisi Süleyman Nazif (1870-1927) artık bu soyguna son verilmesi gerektiğini, izinli kazıların bile yeterince denetlenmediğini, "Bizde ashab-ı ihtisası yetişene kadar" yabancılara arkeolojik kazı izni verilmemesi gerektiğini söylemişti.‡ Aslında meseleyi de özetlemiş oluyordu. Bütün bu seneler boyunca Osmanlı Devleti'nde ne bir arkeoloji bölümü ne de bu bölümden mezun olmuş tek bir "hafir" vardı. Hafriyat ecnebilerin elinde kaldığı sürece onların dürüstlüğüne güvenmekten başka bir çare yoktu. Ancak "dost ülke" arkeologlarıyla yıllar boyu süren dostluklar bile ülkeler arası çatışmalar başladığında bir anda unutuluyor, dünün dost arkeoloğu bir gecede elindeki sandukaları yurtdışına kaçırmaya çalışan bir düşmana dönüşebiliyordu. Bu sorun ancak cumhuriyet sonrasında çözülebilecekti.

* Shaw, a.g.e., s. 89.
† Çelik, a.g.e., s.175.
‡ Çelik, a.g.e., s.175

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLK YEDİ YILI (1923-1930)

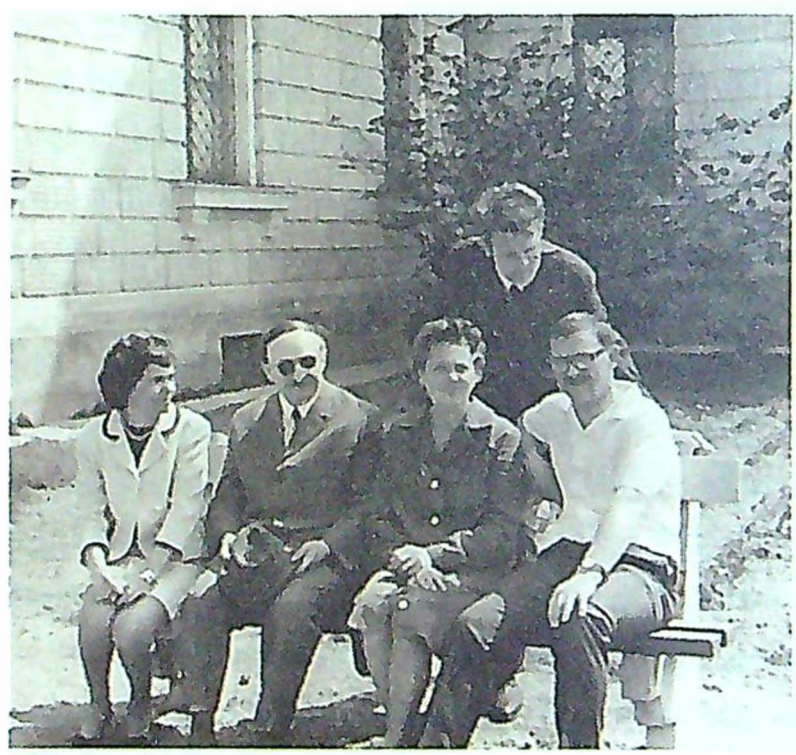
Osmanlı'nın arkeoloji mirasını inceledik. Osmanlı'nın cumhuriyete bıraktıkları miras özellikle yetişmiş eleman konusunda oldukça kötüydü. Cumhuriyete geçiş yıllarında kazı tecrübesi olan kişiler Theodor Makridi Bey, Halil Edhem, Aziz Ogan gibi bir avuç insandan ibaretti. Gelgelelim sonraki dönem arkeologları aslında müzeci olan bu kişilerin kazı tekniklerini de tenkit etmişlerdir. Mesela Guterbock, Makridi Bey'in Boğazköy'den elde edilen binlerce tableti hiçbir envanter tutmadan rasgele topladığını söyler.* Ahmet Ünal ise bu konuda daha nettir: "Türk arkeolojisi cumhuriyetle doğmuştur.†"

1920'lerin Türkiyesi'nin genel manzarasını burada anımsatmaya gerek yok. Yıkılmış bir ülke, okur-yazarlarını savaşlarda yitirmiş yorgun bir toplum, tükenmiş bir hazine... Yine de arkeolojik mirasla ilgili idealist kadronun bu şartlar altında da elinden geleni yapmaya çalıştığını görüyoruz. Henüz cumhuriyetin ilan edilmediği meclis hükümeti döneminde, savaşın en hararetli zamanlarında tarihi ve arkeolojik eserlerin korunması, kaçırılmalarının engellenmesiyle ilgili mevzuatlar hazırdı. Gerçi mevzuatların bir önemi yok. Önemli olan onları uygulama konusundaki iradeydi ve o irade bahsettiğimiz yıllarda güçlü biçimde kendini hissettirmekteydi.

Garip gelebilir ama Yunanlarla savaşın en hararetli günlerinde, 9 Mayıs 1920'de işe başlayan ilk hükümette, Maarif Vekâletine bağlı olarak bir *Türk Asar-ı Atika Müdürlüğü* kurulmuştu. O zamanlar, Maarif Vekâleti merkez örgütünün bakan dışında ancak 20 kişilik bir kadrosu olduğu düşünülürse, bir müdür ve kâtipten oluşan kadrosuyla Asar-ı Atika Müdürlüğü'ne verilen önem çok daha iyi anlaşılır. Bir yıl sonra (1922) Asar-ı Atika Müdürlüğü, TBMM Maarif Vekâleti'ne bağlı olarak bir Hars Müdürlüğü'ne dönüştürüldü. Hars Müdürlüğü'nün kurulması ile TBMM'nin denetiminde olan bölgelerde her türlü tarihi eserin yurtdışına çıkarılması kesinlikle yasaklanmış, müze ve kütüphaneler tarafından satın alınması için Maarif Vekâleti görevlendirilmişti.

* Güterbock, "Hititoloji'nin..." AÜ DTCF Dergisi, Cilt II, Sayı 4, s. 622.
† Ahmet Ünal, a.g.e., s. 42.

Savaş zamanı yağma ve kaçırılmaları önlemek üzere Hars Müdürlüğü aktif olarak görevdeydi. Bu çabalara rağmen elbette savaş zamanında çok sayıda buluntunun kaçırılmasına engel olunamadı. Örneğin Likya'da (Çukurova) Fransız işgali sırasında yapılan kazılarda bulunan Asur, Hitit bazalt heykelleri kaçırılmışlardı. Halil Edhem, General Charpy Fransız işgal kuvvetlerinin Gelibolu'da da Müze-i Hümayun'a haber verme gereği görmeden kazılar yapıp buluntuları kaçırmalarından şikâyet etmişti. Fransızlar Makriköy'de (Bakırköy) dahi müzeden izinsiz rahatça kazı yapabilmekteydiler. Burada ele geçen buluntuların çoğu gemilere yüklenemeden Fransızlar İstanbul'u boşaltmak zorunda kalmışlar; ama bazı sandıkları kaçırmayı başarmışlardı. Hatta bazılarının da gemilere yüklenirken denize düşüp kaybolduğunu iddia etmişlerdi.* Kurtuluş Savaşı'nın bir de bu boyutu vardı. İşgal yılları aynı zamanda tarihi mirasın serbestçe yağmalandığı bir dönemdi.

Gyula Mészáros (soldan ikinci)

Batı Cephesi'nde kıyasıya bir mücadele sürerken dahi yeni hükümet bir yandan tarihi mirasın korunması meselesiyle ilgilenmekteydi. 1 Nisan 1922 tarihinde Sovyet elçisi Aralov ve Azerbaycan elçisi Abilov'la Konya'ya giden Mustafa Kemal, Mevlâna Dergâhı'nı, Müze-i Hümayun'un Konya Şubesini ve Karatay Medresesi'ni ziyaret etmişti. Medresenin dökülmekte olan çinilerini işaret ederek "Bu binanın tamiri lâzım. Bu muhteşem bir sanat eseri. Ne güzel çini müzesi olur" demişti. Müze kuruluşlarına verilen destek neticesinde Ankara Arkeoloji Müzesi (1923) ve Ankara Etnografya Müzesi (1924) açıl-

* Shaw, a.g.e., s. 300-302.

dı, Mustafa Kemal ve Bakanlar Kurulu imzasıyla 1928'de Macar biliminsanı Gyula Mészáros (1914-1998) müzenin başına geçirildi.* Gelecekte arkeoloji alanına yönelecek olan Hamit Zübeyir Koşay 1925'te Hars müdürlüğüne getirilmişti. Anadolu'da da hızla müze yapımına başlandı ve 1923–1930 arasında Bursa'da (1923), Adana'da (1924), Antalya'da (1924) Bergama'da (1924), İzmir'de (1926), Sivas'ta (1927), Tokat'ta (1929) müzeler inşa edilecekti.† Bu atılımın, yeni yönetim anlayışının eski eserlere bakışındaki değişimi yansıttığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ama bu faaliyetler yokluk içinde yürütülmekteydi. Daha 12 Mayıs 1923'te, TBMM'ye gönderilen bir dilekçede Atina Fransız Arkeoloji Enstitüsünden arkeolog Charles Picard'ın (1883-1965) Teos'ta kazı izni istediğini, Asar-ı Atika Müfettişi Aziz Beyin (Ogan) bu hafriyatın İstanbul'daki müze için faydalı olacağı ve yine Aziz Bey'in hafriyata teftiş edeceğini öğrenmekteyiz.‡ Aziz Bey 5 Haziran'da bu teftiş için 45-50 lira gerekeceğini bildirmiş ve kendisine 21 Haziran'da 45 liralık bütçe ayrılmıştı. O dönemde bu yaklaşık olarak üç aylık öğretmen maaşına denk gelmekteydi.

Burada bir parantez açmamız lazım. Genç cumhuriyetin artık eserlerin kaçırılmasını engellemek gibi bir derdi vardı ama bu faaliyetlere ayırabileceği bütçeler de maalesef kısıtlıydı. Hatta durum öylesine kötüydü ki İzmir Valisi Mustafa Abdülhalik (Renda) 24 Mayıs 1923'te TBMM'ye gönderdiği dilekçede Selçuk, Efes, Değirmendere (Notion) ve Bergama'da acilen bekçilere ihtiyaç olduğunu belirtiyordu. Efes'te bekçi bulunmadığı için kimliği belirsiz kişiler kazı evinin deposunu talan etmişti. Bergama'daki hafirlerin kazı evi de aynı şekilde kurcalanmıştı. Asar-ı Atika Müfettişliği'nden bekçi kadrosu ve bütçe ayrılması istenmekteydi.§

Sardes Buluntuları Savaşı

TBMM hükümetleri artık Küçük Asya'dan hiçbir arkeolojik buluntunun kaçırılmaması konusunda kararlı görünmekteydi. Bu alanda ilk ciddi "mücadele", Amerikalıların İzmir'e Türk ordusu girmek üzereyken alelacele kaçırdıkları Sardes hazinelerinin geri alınması için verilmiştir.

---

* Türk Kazı Tarihi, Cilt I, Kitap 2, s. 573.
† Tahsin Öz, "Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler", TTAE Dergisi, Sayı V, 1949, s. 12.
‡ Türk Kazı Tarihi, Cilt I, Kitap 2, s. 583.
§ Türk Kazı Tarihi, Cilt I, Kitap 2, s. 584.

Crosby Butler

Sardes'teki kazılar 1909'da Crosby Butler başkanlığında başlamıştı. Tenkit etmeden evvel söylemek gerek... Sezar'ın hakkı Sezar'a! Butler Sardes'i Sardes yapan kişiydi. Amerikalılar burada kazılara başlamadan önce Sardes gerçekten de tam anlamıyla toprak altındaydı. Muhteşem Artemis Tapınağı'nın sadece iki sütunu görünmekteydi. Geri kalanlar toprak altında keşfedilmeyi bekliyordu. Kent bütünüyle alüvyona gömülmüş durumdaydı. Amerikalılar sezonlar boyunca yüzlerce işçi çalıştırıp tonlarca toprak atarak tapınağı ve kenti meydana çıkarmayı başarmışlardı.

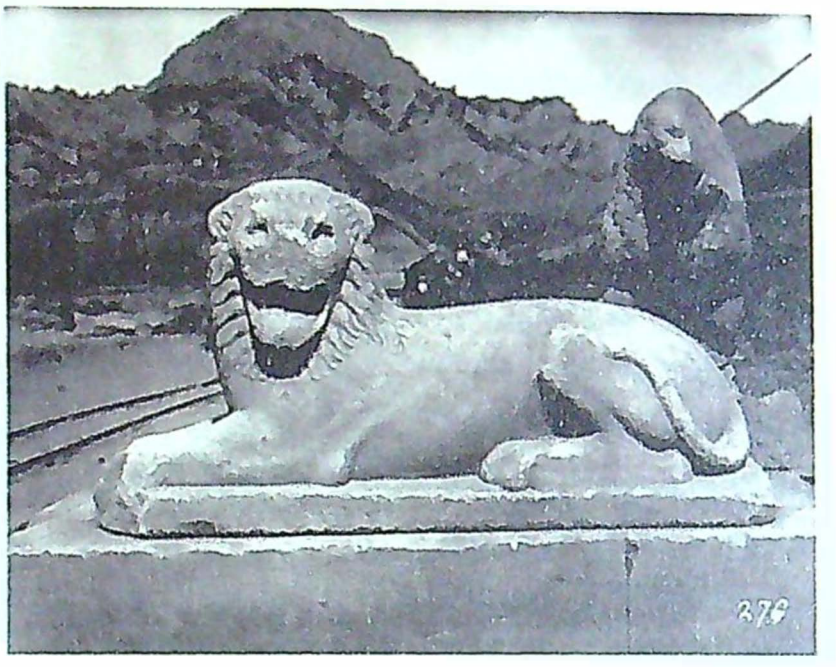
Butler, Osmanlı yetkililerinin güvendiği bir arkeologdu. Onun başkanlığı döneminde kanun dışı bir olay yaşanmadığını da ülke sınırları dışına buluntu

çıkarılmadığını da biliyoruz. Gerçi Amerikalılar bu durumdan şikâyetçilerdi ve buluntulardan en azından bir kısmının kazı projesini destekleyen varlıklı kişilere hediye edilmesine izin verilmesini istemekteydiler. Zira Amerika'da işler böyle yürümekteydi. Kazıların arkasında Almanya veya Avusturya gibi devlet desteği olmadığından Amerikalı arkeologlar ancak yüksek burjuvaziden aldıkları sponsorluklarla kazılara devam edebilmekteydiler. Hele ki Sardes gibi gerçekten toprak altından çıkarılan 300 işçinin çalıştırıldığı dev projelerde bu çok daha önemliydi. Kazılara sponsor olan zenginler ise o dönemde kendilerine yapılan bir iki kuru teşekkürle yetinmek istemiyorlardı. Ortaya çıkarılması için onca masrafa girdikleri bu kazılardan eşe dosta gösterebilecekleri birkaç heykel, kabartmayı da şahsi koleksiyonlarına katma derdindeydiler. Ancak Meşrutiyet Devrimi (1908) sonrası Osmanlı'da bu çok zorlaşmıştı. Yeni rejimin idealist Jön Türk bürokrasisi, dışarıya tarihi eser sevkiyatını bir zaaf olarak görmekteydi. Bu nedenle Amerikalıların ısrarına rağmen Sardes buluntuları kazı evindeki depoda tutulmaktaydı. 1909-1914 yılları arasında oldukça başarılı geçen sezonların ardında toprak altında kalmış Artemis Tapınağı ortaya çıkarılmış, çok sayıda küçük buluntu ele geçmişti. Ama savaş başlayınca kazılar da sona erdi. Beş yılda ele geçen tüm buluntular, kazı evi deposunda beklemeye başladılar.

Kazılardan önce Sardes,
Nikolaj Harald Adolph Jerichau, 1878

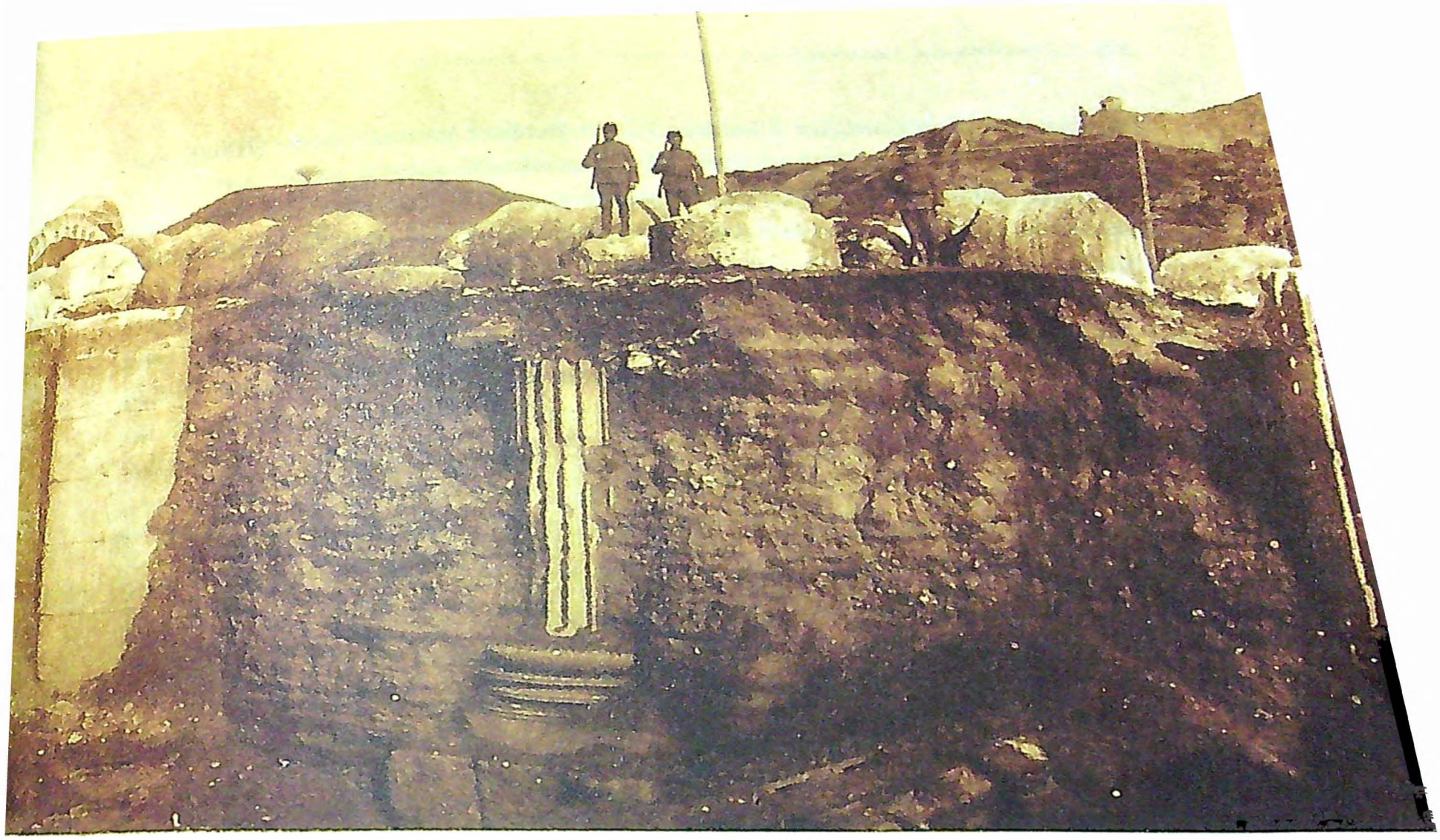
Yatan Aslan Heykelleri, İstanbul Arkeoloji Müzesi

1918'de mütarekenin ardından, askeri birlikler terhis edilince Ege Bölgesi'nde devlet otoritesi de bitmiş oldu. Kazı evinin yağmalandığına dair haberler üzerine İsveç Büyükelçiliği Müze-i Hümayun'u uyardı. Türk makamları ve İsveç Konsolosluğu'nun ortak çabalarıyla Alman arkeolog George Karo (1872-1963) kazı evinden çalınma riski olan 62 parçalık bir takımı İzmir'de Konak Mekteb-i Sultanisi müdürüne teslim etti.* 1919'da beklenilen oldu. Rum veya Türk çeteler ya da her ikisi de kazı evini yağmaladılar. Bronz ve fildişi buluntuları çaldılar. Geriye onlar için bir şey ifade etmeyen mermer blokları ve Lidce yazıtları bıraktılar sadece.† Bu olay üzerine Amerikalılar Türklerin Sardes buluntularını koruyamayacaklarına kanaat getirdiler ve buluntuları topluca Amerika'ya taşımanın planlarını yapmaya başladılar. 1921 baharında Sardes, artık Yunan Krallık ordusunun denetimindeydi. Kazı ekibinden William Berry, kazı evini Yunan askerlerinin koruması altında ziyaret etti ve hasar tespiti yaptı. Bölgenin eski eserlerinden sorumlu olan kişi de Konstantin Kuruniotes'ti. Kuruniotes Yunan hâkimiyetindeki bölgelerde kazılara başlamıştı ve Sardes kazılarını da devam ettirmek istiyordu. Sardes kazılarının Yunanlar tarafından yürütülmesi, Batı Anadolu'da Yunan egemenliğinin kalıcı olamayacağını düşünen çevrelere de bir cevap niteliğindeydi. Arkeolojik kazı bir kez daha politik egemenliğin simgesi hâline gelmiş gibi görünüyordu.

---

* Fikret K. Yegül, *Akademik Dünyanın Ulvi Salonlarından Anadolu'nun Tozlu Tepelerine: Barış ve Savaş Döneminde Birinci Sardis Ekspedisyonu (1909-1926) ve Howard Crosby Butler, Cumhuriyet Döneminde Geçmişe Bakış Açıları, Klasik ve Bizans Dönemleri*, Der. S. Redford - N. Ergin, Koç Üniversitesi Yayınları, Çev. İnci Türkoğlu, İstanbul, 2010, s.99.

† Yegül, a.g.e., s. 100.

Artemis Tapınağı'nın devasa sütunları toprak altından çıkarılırken, 1911.

Gerçi Amerikalılar kazı haklarını Yunan ekiplerine devretmediler ve 1922'de kazılara yeniden başlama kararı aldılar. Anlaşılan Yunan ordusunun Batı Anadolu'daki gücünü uzun süre koruyacağını düşünmekteydiler. Çünkü artık İstanbul'daki Müze-i Hümayun'dan ve onun başında olan Halil Edhem Bey'den müsaade alma gereği duymuyorlardı. Bu arada William Berry de kaşla göz arasında iki sandık dolusu buluntuyu Amerika'ya kaçırmayı başarmıştı. Sandık denilince de insanların aklına çeyiz sandığı gibi bir şey geliyor. Aslında burada konteyner tarzı büyük sandıklardan söz ediyoruz. Zira bu "sandıkların" içine lahit parçaları sığabilmekteydi. Berry artık Yunan işgali altında olan İzmir'de, Mekteb-i Sultani'de saklanan 62 buluntuyu da Amerika'ya göndermişti. Amerikalıları heyecanlandıran bir diğer nokta da Sevr Antlaşması'nın arkeolojik buluntuları çıkaranlar ile toprak sahibi ülke arasında eşit olarak bölüşülmesine izin vermesiydi. Amerikan kazı heyeti 1922'de başarılı bir sezon geçirdi. Otuz altın Lidya sikkesi (stater) ve çok sayıda seramik ve *terra cotta figürini* bulundu. 1922 sezonunun 56 sanıklık buluntuları, üç vago doldurularak Amerika'ya taşınmak üzere İzmir'in yolunu tuttular. Kroisos

altınları olarak bilinen bu 30 stater için Amerikan gazetelerinde "Küçük Asya'da bugüne kadar ele geçmiş en büyük ganimet" tanımı yapılmıştı. Zaten dönemin gazeteleri Küçük Asya'da yaşanan otorite boşluğunun Amerikan müzelerine sağlayacağı faydaları anlatan haberlerle doluydu. Türk tarafı öylesine zayıf durumdaydı ki Sevr anlaşması gereği altın sikkelerinin yarısının Osmanlı hükümetine bırakılması gerektiği bile unutulmuştu.

Amerikalılar bunu bir kaçırma değil, kurtarma operasyonu olarak görmekteydiler. Eğer onların müdahalesi olmasaydı, Sardes hazineleri İzmir yangınında yok olacak ya da Türk-Yunan çatışmalarında kaybolup gidecekti. Bu sebeple, kazıların destekleyicisi Sardes Cemiyeti hiçbir buluntunun Türklere geri verilmemesi gerektiğini savunmaktaydı. Ancak Butler'ın beklenmeyen ölümüyle kazı başkanı olan Prof. William Hepburn Buckler (1867-1952) onlarla aynı fikirde değildi ve bu "kurtarma" operasyonunun Amerikalı arkeologları hazine avcısı gibi göstermesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmekteydi. Yeni Türk devleti Sardes buluntularını geri istiyordu ve bu olay genç devlet için Kurtuluş Savaşı'nın devamı niteliğinde bir tür gurur meselesine dönüşmüştü. Buckler Amerikalıları buluntuları iade etmeye ikna edemeyeceğini anlayınca Sardes Cemiyeti'nden istifa etti. Buckler mantıklı bir adamdı, Sardes kazılarının bundan sonra da devam etmesi isteniyorsa (ki gerçekten de 1924'te Amerikalılar kazıların devamı için başvuruda bulundular) bir uzlaşı zemini yaratılması gerektiğini savunmaktaydı. Sonunda Türkler nezdinde oldukça saygın bir isim olan, savaş zamanında Türklerin haklarını da gözeten raporlarıyla tanınan Amiral Marc Bristol (1868-1939) devreye girdi. Bristol yeni kurulan Türk devleti ile Amerikalıların dostane ilişkiler kurmasından yanaydı ve arkeoloji meraklısı birkaç çılgının bu ilişkilere zarar vermesini istemiyordu. Onun devreye girmesiyle sandıkların geri getirilip taraflar arasında bölüştürülmesine karar verildi. Amerikalıların iyi niyeti ve sandıkların okyanusu iki kez aşan macerasının yarattığı masraflar karşılığında bazı parçalar seçilerek hediye edilecekti. Ama bu sefer de savaş zamanı İzmir'de Reddi İlhak Cemiyeti'nin kurucularından olan Türk tarafının "şahinlerinden" Maarif Vekili Hüseyin Vasıf, "Hazır ülkeye dönmüşken hiçbir parçanın Amerikalılara verilmemesi gerek," diyerek gerekli imzaları atmadı. Uzlaşı için ter döken Müze-i Hümayun Müdürü Halil Edhem de Buckler gibi istifa edeceğini açıklayınca en sonunda anlaşma sağlandı.

Haziran 1924'te yapılan anlaşma gereği 56 sandıktan 12'si Amerikalılara bırakıldı. Amerikan Sardes Cemiyeti sonuçtan hiç memnun değildi. Kendilerine en kötü buluntuların ayrıldığına inanmaktaydılar. Otuz altın stater ve

122 gümüş sikke bizzat Amiral Bristol tarafından teslim edildi. Staterlerden dördü nezaketen Amerikalılara verildi. Böylece 20 tonu bulan Sardes buluntuları üzerinden gerçekleşen genç cumhuriyetin Lozan sürecine benzer pazarlık savaşı zaferle sonuçlanmış oldu. Sandıklara doldurulmuş buluntuların % 80'i, altın sikkelerin %8 7'si, gümüş sikkelerin % 100'ü geri alınmıştı. Elbette Lozan'ı "mağlubiyet" olarak görenler bu başarılı anlaşmayı da "dört altın sikke de gitmiş ama" benzeri bir itirazla "yenilgi" olarak görebilir... Ancak bu bambaşka bir tartışma konusudur.

Sardes, sütunlar ortaya çıkarıldıktan sonra, 1914.

Devlet arşivlerinde bulunan Gazi Mustafa Kemal ve iki vekilce imzalanmış 25.03. 1925 tarihli bir kararnamede "Sardes Savaşı"nın sonucu hakkında şunlar söyleniyor:

"Manisa Vilayeti Salihli Kazasındaki Sart harabesinde, Amerikan Princenton Darülfünun'u tarafından icra olunan hafriyat neticesinde ihraç olunan (ortaya çıkarılan) âsarın bir kısmı İstanbul Müzesi'ne nakledilmiş olduğu hâlde, kısm-ı diğerinin harbi müteakip Yunanlıların tecavüzat ve tahribatından vikaye (korumak) maksadı ile Amerika'ya gönderilerek muhafaza edildiği ve muahharen devam eden muhaberat neticesinde bahsi geçen buluntuların da İstanbul Müzesi'ne nakil olunarak heyet-i mecmuasının (tamamının) ilmi bir takibe tutulmak suretiyle (....) ehemmiyetli olanların müzeye vaz olunduğu bildirilmiş ve asar-ı muhteviyatının heyet-i mecmuasının sekizde bir nispetini teşkil eden ikinci defter muhteviyatının asar-ı mezkureyi ihraç ve muhafazası hususundaki mesaisine ve Colombia Darülfünun'un meccacen (burslu) iki Türk talebe kabulü gibi teklife mukabil Sart hafriyatı Cemiyeti'ne i'tâsı (hediye verilmesi bahşedilmesi) için karar ittihazı teklif edilmiştir."

Buradan da anlaşıldığı üzere Türk tarafı, Sardes buluntularının Amerika'ya Yunan tacizi yüzünden taşındığı yalanını nezaketen kabul ediyor, cemiyetin büyük masraflarla kazıyı yürütmesine ve eserleri "Yunanlardan korumak için" gösterdiği azme mukabil buluntuların daha önemsiz olan parçalarından oluşan sekizde birlik kısmının Amerikalılara bahşedilmesini onaylıyordu. Öte yandan Kolombiya Üniversitesi'ne iki öğrenci kabul edilmesi şartı bildiğimiz kadarıyla gerçekleşmemişti.

Theodor Wiegand (1864-1936)

Cumhuriyete geçişle birlikte bir daha hiçbir eser dışarı çıkarılmadı diyemeyiz. Bulunan eserlerin bazıları kazı heyetlerinin yaptığı masraflar ve emeğin karşılığı olarak anlaşmalar yoluyla hediye edilmekteydiler.

* *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, TTK, Ankara, 2013, s. 582.

Örneğin Şikago Üniversitesi ile yapılan anlaşma gereği Alişar Höyük'te 1928-1929 kazı sezonunda ele geçen bazı buluntuların Şikago Müzesi'ne hediye edilmesi gibi uygulamalar devam etmekteydi.* Ancak bunlar artık mukabiliyet esasına göre yapılmaktaydı. Örneğin 08.01.1930 tarihli, yine Mustafa Kemal ve Bakanlar Kurulu imzalı bir kararnamede, Leningrad Etnografya Müzesi, Ankara'daki Etnografya Müzesi'ne hediye olarak gönderdiği şaman giysisine mukabele olmak üzere çeşitli etnografik envanterin gönderildiğini okumaktayız.†

Almanlar Yeniden Sahnede

1923'ten sonra artık Türk arkeologların kazı yürütmesi düşüncesi gelişmeye başlamıştı. Ama ortada Türk arkeolog yoktu. Henüz Darülfünun'da arkeoloji bölümü bile yoktu. Bu nedenle ilk yedi yıl boyunca yerli arkeologlar olarak görev yapan ve aslında hemen hepsi farklı branşlardan gelen hepitopu dört beş kişi vardı. Bunlar arasında Osman Hamdi'nin yardımcılarından Theodor Makridi Bey (1872-1940) "alaylı" bir arkeologdu. Aziz Ogan (1888-1956) müzecilik ve restorasyon geleneğinden gelmekteydi. İlk yerli kazıları idare edecek olan ekip içinde yer alan ve Macaristan'da eğitim görmüş olan Rusya muhacirlerinden Hamit Zübeyr Koşay (1897-1984) aslında bir etnologdu. Fransa'da arkeoloji eğitimi almış olan Remzi Oğuz Arık (1899-1954) muhtemelen bu alanda eğitim almış ilk kişiydi. Ama onun eğitiminde de sanat tarihi baskın gelmekteydi. Arif Müfid Mansel (1905-1975) ise hâlâ Almanya'da, Wiegand'ın yanında eğitim görmekteydi.

Sonuç olarak 1930'lardan evvel Türkiye'de kazı yürütecek yerli bir ekip bulunmuyordu. Tecrübeli isimlerin hemen hepsi de Almanların özellikle Wiegand'ın yanında yetişmiş kişilerdi. Böylece bir kez daha Almanların Türkiye'de arkeoloji faaliyetlerinde öncü rol oynadıkları bir devre girilmişti. Türkler de "mademki yabancılara mecburuz bari öteden beri ilişkilerin iyi olduğu Almanlara başvuralım" mantığına sahipti belli ki. 1931 tarihli bir lahiyada‡ şöyle deniyor:

---

* *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, TTK, Ankara, 2013, s. 598.

† *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, TTK, Ankara, 2013, s. 599.

‡ Zaman zaman devlet görevlilerinin ülke meseleleri ile ilgili olarak hazırlayıp tespit ve çözümleri ifade ettikleri belgeler. (e.n.)

*"Çankırı kapısı yol inşaatı sırasında yapılan hafriyat sırasında meydana çıkan ve miladın ikinci asrına ait olduğu tahmin edilen muazzam bir Roma binası ve Frikyalılara ait diğer bazı eserler görüldüğünden agora ya da mabet olması muhtemel yerin ortaya çıkarılması için Deutschee Notgemiin Schaft veya başka bir ecnebi ilim müessesesine başvurulması uygun görülmüştür".**

Gerçi arkeolojide Almanlara olan bu güvenin sebebi sadece politik nedenler de olmayabilir. O günlerde arkeolojide en iyi ülke açık ara Almanya'ydı. Arkeoloji tutkunu Amerikalılar, eğitim almak için 19. yüzyıl boyunca Almanya'yı tercih etmişlerdi. Amerikalıların Küçük Asya'daki ilk büyük kazı projesi Asos kazılarının başkanı olan Joseph T. Clarke (1856-1921) dahi Almanya'da eğitim görmüştü. Amerika'da klasik arkeolojinin "kurucu babaları" sayılan Alfred Emerson (1859-1943) ve John R. Sterret (1851-1914) da Almanya'da eğitim görmüşlerdi.† Almanya o dönemde kazıları Anglosakson ülkelerinden farklı olarak devlet destekli projeler olarak yürütmekteydi. 19. yüzyılda Botta ve Layard'ın "hazine avına benzer" kazılarının yanında Robert Koldewey'in (1855-1925) Babil kazısı, bir yerleşimi bütünlüklü olarak ele alan farklı bir kazı tipolojisi geliştirmişti. Avusturyalıların ilk kazılarından biri olan Samothrake Adası'ndaki projeyi dahi Alman Arkeolog Alexander Conze (1831-1914) yürütmekteydi.

Bütünlüklü demişken arkeoloji ve filolojinin siyam ikizleri gibi görüldüğü o zamanlarda Almanlar, çivi yazısı uzmanlığında da İngiliz ve Fransızlardan bariz biçimde öndeydiler. Özellikle Hititçe konusuna olan ilgileri, kaçınılmaz olarak Türkiye'de Almanların lehine sonuçlar doğurmaktaydı. Gerçi başlangıçta Fransız Joseph Delaporte (1874-1944) ve İngiliz John Garstang (1876-1956) gibi saygı duyulan arkeologlar da Anadolu'da faaliyetteydiler. Onlar da Küçük Asya arkeolojisinin gelişimine büyük katkılarda bulundular. Ancak sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere nasyonal sosyalistlerden kaçan bilimcilerin Türkiye'ye akını bu göreceli dengeli durumu bütünüyle Almanların lehine çevirmişti. 1930'larda Türkiye'de arkeoloji, Hititoloji ve Asuroloji (Sümeroloji) artık bütünüyle Almanlarca ele geçirilmiş durumdaydı.

Buna bir de Almanya'da eğitim gören Arif Müfid Mansel, Ekrem Akurgal, Sedat Alp, Afif Erzen, Jale İnan, Rüstem Duyuran gibi öğrencilerin etkisini ekleyebiliriz. Onların dönüşü ile Alman ekolü zaferini ilan edebilirdi. Açık konuşmak gerekirse arkeolojinin gerçek bir bilimsel disiplin hâline gelmesi için bu durum olumlu bir zafer demekti. Zira o dönemlerde Fransa'da sanat tarihi, Anglosakson dünyada ise sadece Helenler modaydı. Alman arkeoloji-

* *Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, s. 603.
† Dyson, a.g.e., s. 83-86.

sinin ruhunda saklı duran İndo-Germenlerin kökenlerine dönük merak olmasaydı, Küçük Asya'nın Helenler öncesi kayıp uygarlıklarına böylesine coşkulu bir ilgi bence gelişemezdi. Gerçi başlangıçta Almanlar da "klasikçiydi". Wiegand, Pergamon'da yeni kazı projeleri için 1926'da Türkiye'ye döndü. 7 Ekim 1928 tarihli Mustafa Kemal imzalı bir kararnamede Wiegand'ın iki yıllık kazı ruhsatının dolduğunu ve bir yıl daha uzatılmasına izin verildiğini görürüz.* "Üç seneden beri Bergama harabelerinde Asar-ı Atika nizamnamesini icra etmekte olan Berlin Müzeleri müdürü Wiegand'ın 1930-1931 sezonunda da bu izninin devam ettiğini görmekteyiz.† Ama o yıl Wiegand artık emekli olacaktı. Wiegand gibi koca yapıları söküp Almanya'ya taşımış birine yeniden kazı izinleri verilmesi garip gelebilir ama sonuçta artık farklı bir Türkiye vardı. Wiegand artık ortaya çıkardıklarını Almanya'ya taşıyamıyordu. Bu sayede onun son çalışmalarının sonucu olan Bergama Asklepios Tapınağı'nı ve tiyatrosunu yerinde gezip görebiliyoruz. Ki burası sonraki yıllarda Atatürk tarafından ziyaret edilecekti. Atatürk'ün kalabalık heyetlerle yaptığı bu ziyaretlerde çekilen fotoğraflara dikkatlice bakıldığında, artık bu yapıların kendi yurdunda kalacağına ve korunacağına dair bir güven edasının hâkim olduğunu görürüz beden dilinde.

Atatürk Pergamon Anfitiyatrosu'nda, 13 Nisan 1934.

* *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, TTK, Ankara, 2013, s. 572.

† *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, TTK, Ankara, 2013, s. 600.

Wiegand emekli olduktan sonra Türkiye'de arkeolojinin lokomotifi, 1924'te Wiegand'ın yerine Prusya Müzeleri'nin Türkiye temsilcisi olarak atanan Martin Schede (1883-1947) oldu. Schede ilk kazılarını Didim'de, Apollon Tapınağı'nda başlattı. Burası onun iyi bildiği bir alandı zira Schede, Theodor Wiegand ile 1910-1913 yılları arasında da bu kazıda görev almıştı. Mustafa Kemal imzalı 05.04.1925 tarihli bir kararnamede Schede'ye, "Kadim Didim Mabedi kazılarına devam etme müsaadesi" verilmekteydi.* Müsaadenin ifade ettiği anlamlar çok önemlidir. Müsaade "Asar-ı Atika Nizamnamesinin kaffe-i ahkâmına riayet etmek şartıyla" verilmekteydi. Bu hafriyatın müzelerimizi zenginleştireceğinden emin olunduğunun da altı çizilmekteydi. Artık genç cumhuriyet tarihi eserlerin kazılar yoluyla kaçırılmayacağını üzerine bastırarak vurgulamaktaydı. Gerçi Martin Schede zaten mesleki olarak cumhuriyetin güvendiği arkeologlardan biriydi. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Suriye cephelerinde Türk subaylarıyla yan yana savaşmış, saygı duyulan biriydi. 29.12. 1934 tarihli Kemal Atatürk imzalı bir kararnamede, Ayasofya müze olmadan önce İstanbul Alman Asar-ı Atika Enstitüsü Müdürü Schede'ye Ayasofya çevresinde de –muhtemelen yapının yakınında yıkılan evlerin olduğu alanda– kazı izni verilmişti.†

Martin Schede (1883-1947)

Schede 1929'da Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün İstanbul Şubesi'ni kurdu ve kurumun ilk müdürü oldu. 1926'da mimar D. Krencker ile Ankara'da Augustus Tapınağı ve Roma dönemi Ankara'sı üzerine araştırmalar yaptı. İkili 1926-1928 arasında Kütahya'da Aizanoi Zeus Tapınağı'nı inceleyerek bilim dünyasına tanıttılar. Priene, İznik gibi birçok

* *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, TTK, Ankara, 2013, s. 580.

† *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, TTK, Ankara, 2013, s. 614.

yer hakkında çok sayıda rapor hazırladı. Alman Asar-ı Atika Enstitüsü tarafından İznik Ayasofyası ve Lefke Kapısı'nda yapılacak kazıların 20.04.1935 tarihinde Bakanlar Kurulu'nca onaylandığını görüyoruz.*

Schede Nasyonal-Sosyalist Parti üyesi olmasına rağmen arkeolojik faaliyetlerin siyasal hayattan ayrı tutulması gerektiğine inanmaktaydı. Bu yönü A. Müfid Mansel tarafından da dile getirilmektedir. Mansel, Schede'nin Alman Asar-ı Atika Müzesi müdürü olduğu yıllarda politikayla hiç ilgilenmediğini, yalnızca arkeolojiye odaklandığını söyler. Mansel'e göre Schede Alman klasisizminin Helen takıntısını da aşmış, Küçük Asya'nın arkeolojik mirasına geniş cepheden bakmayı başarmış biriydi.† Schede 1937'de III. Reich Arkeoloji Enstitüsü'nün başına getirildi. Ancak muhtemelen Türkistanlı bazı Sovyet muhalifleriyle kurduğu ilişkiler nedeniyle savaş sonrası Ruslar tarafından tutuklandı ve son yıllarını Sovyetlerde bir esir kampında geçirdi. Mansel, Schede'nin ölümünün ardından kaleme aldığı ithaf yazısında onu dürüst ve Anadolu arkeolojisinin özellikle Helen/Roma döneminin aydınlatılmasında büyük emekleri olan biri olarak anmıştır.‡

Dönemin bir diğer tanınmış Almanı da Hans Henning von der Osten'di (1899-1960). Alman kökenli olmakla birlikte Şikago Üniversitesi adına çalışmalar yürüten Osten'in 1926 yılında Anadolu'da yaptığı ilk keşifler, 1929'da yayımlamıştı.§ Osten'in 1927'de yayımlanan *Explorations in Hittite Asia Minor* adlı çalışmasında yazar uzun bir seyahatle birlikte Anadolu'da gözlemlediği Hitit yerleşimleri ve Hititlerden kalan izleri ayrıntılı bir rapor hâlinde sunmuştu. Raporuna otuz sene öncesine kadar Hititler hakkında Kutsal Kitap'ta yazanlardan başka hiçbir şey bilinmediği cümlesiyle başlayan Osten, çalışmanın devamında Hititler hakkındaki keşiflere ve Küçük Asya'nın tarihteki önemine değinmekteydi. Harf inkılâbından önce yazıldığı için rapordaki Türkçe isimler dönemin Latince kullanımlarıyla yazılmışlardı. *Küzül Irmak*, *Konia Kaisariyeh*, *Kirshehir* gibi...¶ Osten, yolculuğuna Mudanya'ya adım atarak başlamış, gezinin fotoğrafçılığını ise eşi üstlenmişti. Ekip, Bozüyük üzerinden Angora'ya (Ankara) oradan da Yozgat'a varmıştı. Kürigin Kale'de inceleme yapıp, burada küçük bir Mısır heykelciliği de bulmuşlardı. Boğazköy'ü ziya-

---

* *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, TTK, Ankara, 2013, s. 616.

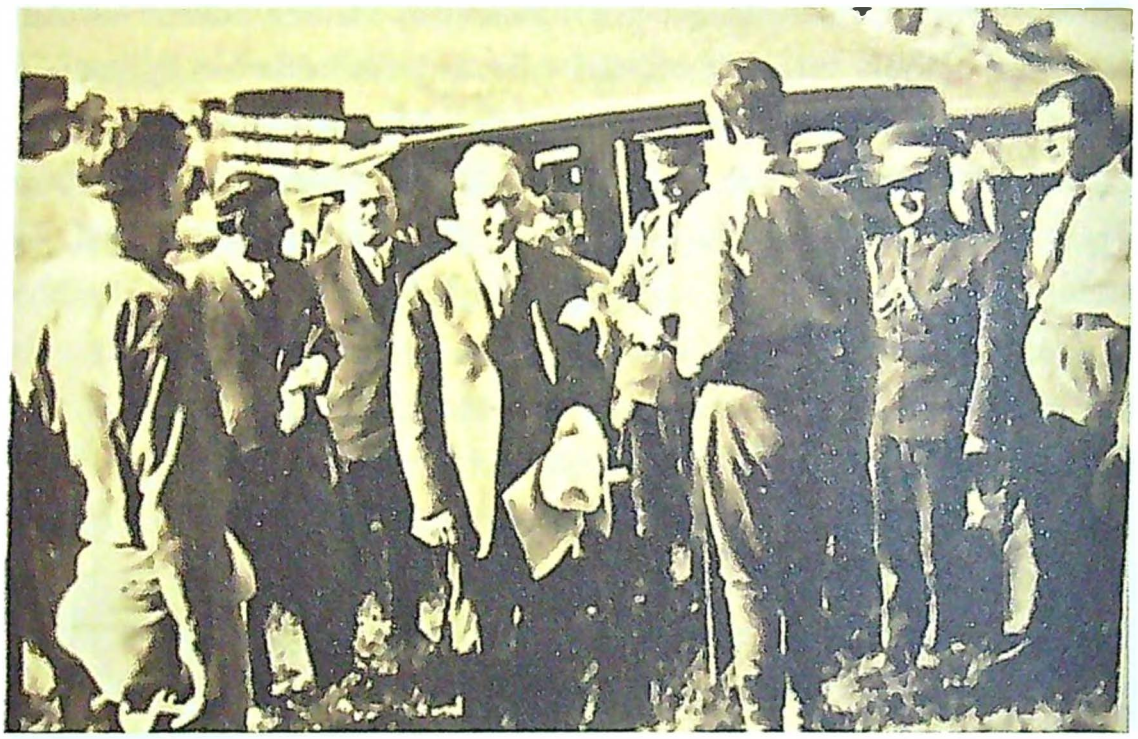
† A. Müfid Mansel, *Martin Schede*, Belleten, 16/63, Temmuz 1952, s. 411.

‡ 407-418.

§ H.von der Osten, *Explorations in Central Anatolia Season of 1926*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1929.

¶ H. Von der Osten, *Explorations in Hittite Asia Minor, The American Journal of Semitic Languages And Literatures*, Volume XLIII, Number 2, 1927, s. 73-78.

ret eden ekip, çevredeki bütün Hitit eserlerini fotoğraflamıştı. Seyahat Kayseri ve Niğde civarındaki yerlerin taranmasıyla sona ermişti.* Osten bu keşif hareketlerini takiben Alişar Höyük'te kazı yapmaya karar vermişti. 1 Mayıs 1927 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Osten'in Bozok vilayetinde (modern Yozgat) yer alan Alişar Höyük'te kazılara başlamasına onay verilmişti.†

Atatürk'ün Gavurkale kazılarını ziyareti ve Von der Osten tarafından karşılanması.

Osten burada beş yıl boyunca başarılı bir kazı projesi yürüttü. Böylece Anadolu'nun Hitit ve Bronz Çağı öncesine Kalkolitik Çağ'a uzanan bir pencere açılmış oldu. O zamanlarda henüz ne Çatalhöyük ne Çayönü gibi Neolitik yerleşimler biliniyordu. Bu nedenle Alişar Höyük kazısı Anadolu'da yerleşimlerin sanılandan daha eskilere uzandığına dair ilk işaretlerin elde edildiği yer oldu. Ele geçen buluntular sonradan Anadolu Medeniyetleri Müzesi adını alacak olan Eti (Hitit) Müzesi'ne götürülecekti. Remzi Oğuz, Arık Alişar'ın seçiminde Boğazköy ile Kuşşara arasında yer almasının etkili olduğunu belirtmektedir.‡ Ancak sonradan bu kentin Kuşşara'nın kendisi olduğu da öne sürülmüştü. Osten Hititlerin başkentleri ile Suriye'ye uzanan yolları üzerinde yer alan Alişar'ın önemli bir stratejik konumda olduğunu tahmin etmişti. Şikago Üniversitesi'nden gerekli parayı temin eden Osten'in Alişar Höyük'te yaptığı kazılar Amerika'da üç cilt hâlinde oldukça lüks bir kitap olarak basıl-

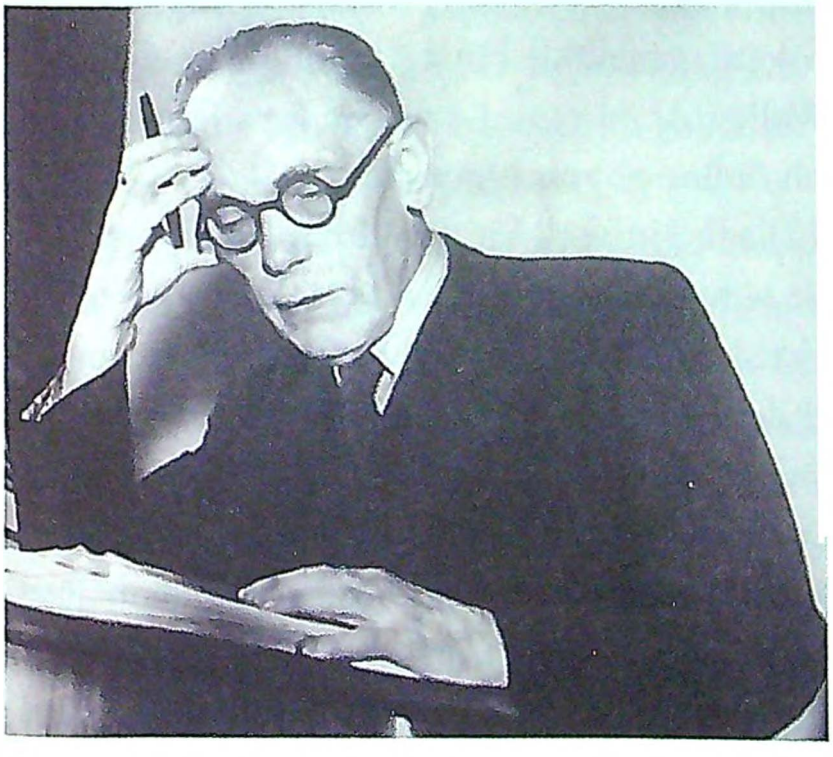
* Osten, age, s.88, 100.

† *Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, s. 571. Çeşitli platformlarda Osmanlıcanın okunuş problemleri üzerinde durmaktayız. Bu kitapta da Hans Henning von der Osten'in adı Hans Desink von Droviston olarak okunmuş ve adın yanına (?) işareti konmuştur.

‡ R.O. Arık, "Alişar Hafriyatı", TTAE Dergisi, Sayı 1, 1933, s. 23.

dı.* Osten'in erken çalışmaları sonraki yıllarda Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde arkeoloji bölümünün kurucuları arasında yer almasını sağladı.

Sahada başka Almanlar da vardı, mesela Albrecht Goetze (1897-1971) ve Kurt Bittel (1907–1991). Ama onlar daha ziyade 1930'dan sonra adlarını duyuracaklardı. Avusturyalı Almanları da unutmayalım. Avusturya ekibi de Osmanlı zamanlarında olduğu gibi Efes kazılarına yeniden dönmüştü. Josef Keil, (1878-1963) 1926-1933 arasında yeni kazıların başkanlığını yürütmüştü. Tespit edilebildiği kadarıyla Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'ten sonra ilk olarak ziyaret ettiği arkeolojik sit alanı da onların kazdığı Efes olmuştu. Söke'de Türk Ocağı'nı hizmete açmak üzere 9 Şubat 1924 günü, yolu üzerindeki Ayasuluğ'a (Efes) gelen Mustafa Kemal, burada birkaç saat kalmış ve harabeleri gezmişti.† Burada yıllardan beri Avusturyalıların arkeolojik kazılar yaptığını, Türkiye'nin bu gibi kazıları yapacak yerli bilimcilerden yoksun olduğunu o zaman net olarak öğrendi. Ardından Mustafa Kemal, Ankara garı yakınındaki bir tümülüste yapılan kazıları da yerinde incelemişti.‡ Arkeolojiye ilgi duyan ve bu disiplinin eksikliğinin farkında olan Mustafa Kemal, İsmet Paşa'ya çektiği 22 Mart 1931 tarihli bir telgrafta, *"Memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler hâlinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ileride tarafımızdan meydana çıkarılacak ilmî bir surette muhafaza ve tasnifleri, geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap hâle gelmiş olan abidelerin muhafazaları için daha fazla ihtimam gösterilmesi, arkeoloji işleri için daha fazla talebe yetiştirilmesi"*§ isteğinde bulunacaktı. Bu telgraf metni o gün bugündür erken cumhuriyet yıllarında arkeolojiye verilen önemin simgelerinden biri olarak ehemmiyetini korumaktadır.

Josef Keil

* H. Von der Osten, *The Alishar Hüyük Seasons of 1930–32*, Cambridge University Press. London, 1933.

† 10 Şubat 1924 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* (Ankara) Gazetesi.

‡ 11 Ağustos 1925 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* Gazetesi.

§ TTAE Dergisi, I. Sayı, 1933, s. 3.

Avusturyalı eski dostlardan söz etmişken Çek kökenli ama Almanca konuşan B. Hrozny'den (1859-1952) de söz etmemiz gerekir. Zira ondan söz edilmeden Hitit arkeolojisi konusuna da geçmemiz pek mümkün olmaz. Bedrcih-Hrozny Hititçenin çözülmesinde en büyük adımların atılmasını sağlayan kişidir. Hititlerin dili hakkında bilinen hiçbir şey yoktu. Hititler de çağdaşları gibi çivi yazısı kullanıyorlardı. Çivi yazısı çözüleli yarım asır olmuştu da bu sayede Hititçe heceler okunabilmekte ama fonetik olarak anlamlandırılamamaktaydılar. Bu Macarca *én megyek az iskolába* (ben okula gidiyorum) cümlesini okuyabilip hiçbir şey anlamamaya benzetebiliriz.

O zamanlarda Hititlerin anavatanı tam olarak bilinmiyordu. Tevrat'ta Suriyeli kavimler arasında sayıldıklarında da kimsenin aklına Hititleri Küçük Asya'da aramak gelmemişti. Sadece seyyahlar arkeologlardan bile önce Küçük Asya'da Helenlerden önce büyük ve bilinmeyen bir medeniyetin var olduğunun farkındaydılar. Sadece bu medeniyetin adı konulamıyordu. 1893'te Kültepe'de Fransız Ernest Chantre (1843-1924) tarafından yapılan kazılarda bu bilinmeyen dilde çok sayıda tablet ele geçti. Ama bu yıllarda Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun arası iyi olduğundan Hitit araştırmalarında da bir süre sonra Alman arkeologlar baskın duruma geçmeye başladılar. 1907'de Boğazköy kazılarını yapan Hugo Winckler (1863-1913) on binden fazla kil tablet bulmuştu ve bunların büyük bölümü sapasağlamdı. Böylece Boğazköy'ün kayıp Hitit Krallığı'nın başkenti Hattuşaş olduğuna şüphe kalmamıştı. Bu açıdan Alman arkeolojisi, genellikle Hitit izlerini Suriye-Çukurova bölgesinde arayan Leonard Wolley, Arabistanlı Lawrence veya John Gastang gibi arkeologların fersah fersah önüne geçmiş oluyordu.

J.A. Knudtzon (1854-1917) adlı Norveçli bir dilbilimci 1902'den beri bu dilin Hint-Avrupa ailesine ait olduğunu iddia etmekteydi ama onu ciddiye alan olmamıştı. Ancak 1907 kazılarından sonra eldeki malzemeler inanılmaz sayılara ulaştığında işin rengi değişmeye başladı. Winckler'in çok genç yaştaki erken ölümüyle Boğazköy'den elde edilen 10.000 tablet incelemesi için Hrozny'ye teslim edilmişti. Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu müttefik olduğu için Hrozny Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük bölümü İstanbul'da toplanmış olan bu tabletleri rahatlıkla inceleyebildi. Çözümlemeleri arttıkça Hititçenin bir Hint-Avrupa dili olduğunu; hatta Almanca ile yakınlık arz ettiğini fark etmeye başlamıştı. 1915 yılında Hititçenin *Rigveda*'yla çağdaş ve belki de ondan da eski bir Hint-Avrupa dili olduğunu açıklama cesaretini kendinde buldu. Hititçenin çözümünde Hrozny'nin eski Almanca sözcüklere hâkimiyeti büyük rol oynamıştı.

Hrozny (gözlüklü) Kültepe kazılarında (1925).

Hrozny 1925'te yeniden Küçük Asya'ya döndü ve Kültepe kazılarını yönetti. Başlangıçta pek umut vaat etmeyecek gibi görünen kazılar sonucu binlerce tablet ele geçmiş ve Kültepe'nin çivi yazılı metinlerde adı geçen Kaniş kenti olduğu kanıtlanmamıştı. Hrozny yaklaşık bin adet tableti İstanbul Müzesi'ne teslim etse de çok daha fazlasını yurtdışına kaçırmakla suçlandı. Böylece kazılar, Türk Tarih Kurumu tarafından devralınana kadar (1948) durduruldu. Hrozny davası 1920'lerde daha dikkatli olunmaya çalışılan dönemde dahi mazideki sorunların devam etmekte olduğunu gösteriyordu.* Öte yandan Hrozny zaten bir arkeolog değildi, paleograftı. Nitekim Tahsin Özgüç, Hrozny'nin Kültepe kazılarını çok kötü yönettiğini, tabakaları birbirine karıştırdığını belirtmiştir. †

1923–1930 yılları arasında arkeolojik araştırmaların genel bir profili çizilecek olursa, tüm bu alanlardaki çalışmaların henüz emekleme aşamasında olduğu söylenebilir. Hatta "emekleme" terimi bile fazla iyimser kalabilir. Türkiye'de henüz Sümer-Hitit çivi yazısını okuyabilen tek bir yerli araştırmacı yoktu ve 1940'lara kadar da olmayacaktı. Remzi Oğuz (Arık) dışında arkeoloji mezunu tek bir uzman bulunmamaktaydı. Henüz Türk Tarih Kurumu gibi resmi düzeyde arkeolojiyi destekleyen bir kurum da oluşmamıştı. Tek üniversite olan İstanbul Darülfünununda arkeoloji bölümü de yoktu. Tüm bu manzaranın değişmesi, ancak 1930'lardan itibaren atılan bir dizi adımla, Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşu, Üniversite Reformu ve bir dizi seçkin Alman biliminsanının tesadüf eseri Türkiye'ye gelişiyle gerçekleşecekti.

---

* Fecri Polat ve Mübarek İpek, *Atatürk ve Arkeoloji*, Tam Pozitif Matbaa, Ankara, 2019, s. 89.

† T. Özgüç, "Kurs Vücutlu Kültepe Figürleri", AÜDTCF Yıllık Araştırma Dergisi, Sayı 1,1943, s. 854.

Peki Ya İngilizler?

Almanların adım adım İngiliz ve Fransızları gölgede bıraktığından söz etmiştik. Bu gelişmenin en önemli nedenlerinden biri de İngilizlerle yaşanan savaştı. Osmanlı yıllarında ülkeye gelen İngiliz arkeologlarının önemli bir kısmı savaş zamanında Osmanlı'ya karşı cephelerde önemli roller oynadılar. İstihbarat elemanı olarak görev aldılar. Örneğin meşhur casus "Arabistanlı T.E. Lawrence (1888-1935) 1909-1914 arasında Osmanlı Suriye'sinde (Şam Vilayeti) Haçlılar dönemindeki kaleleri inceleyen bir araştırmacıyken İngiliz istihbaratı ile içli dışlı olan hocası D. G. Hogarth (1862-1927) tarafından istihbarat faaliyetlerine yardımcı olması için teşvik edildi. Böylece 1600 km yolu yayan dolaşarak bir yandan antik kaleler, su kaynakları ve yollar üzerine incelemeler yapıp haritalar çıkarırken öbür yandan bölgede konuşulan dilleri de öğrenen Lawrence, I. Dünya Savaşı başladığında da Suriye, Filistin ve Antakya bölgesinde yaptığı araştırmalar sayesinde İngiliz ordusu ile Arap isyancılar arasında irtibat sağlayan önemli bir figüre dönüşmüştü. Çağdaşı ve meslektaşı Gertude Bell (1868-1926) de Karkamış ve Babil kazılarına katılmıştı. 1907-1909 yılları arasında Konya Binbir Kilise'de ilk gerçek Bizans kazılarını yönettiler.

Arabistanlı Lawrence

Savaşa ve siyasete bu denli (Körfez Savaşı esnasında ortaya çıkan *iliştirilmiş* gazetecileri anımsatacak şekilde) entegre olmaları aslında başarılı arkeologlar olan bu insanlara Cumhuriyet Türkiyesi'ni sonsuza dek kapattı. Ne Bell ne de Lawrence bir daha Küçük Asya arkeolojisine dahil olamadılar. Aslında en büyük kötülüğü de kendilerine yaptılar diyebiliriz. Her ikisi de insanlık tarihine keşifleriyle büyük hizmetlerde bulunmuş insanlardı. Mesela Bell'in 1907-1909 arasında Konya Binbir Kilise hakkında yazdığı kitap olağanüstü bir değere sahipti; zira burada incelenen kalıntılar sonradan yok olup gittiler, geriye sadece Bell'in tanıklığı ve fotoğrafları kaldı.* Ama günümüzde her ikisi de arkeolog, biliminsanı, kâşif olarak değil, "casus" olarak akıllara kazınmış durumdalar. Bilimci yönlerini hatırlayan kalmadı.

Bell (devenin sırtında, soldan üçüncü) piramitlerin önünde.

Ama bütün İngiliz arkeologlar için aynı yorumu yapamayız. Bugün Anglosakson ülkelerde Hititoloji diye bir alan varsa bunu John Garstang'a (1876-1936) borçlu oldukları söylenebilir. Halbuki o da başlangıçta politik oyunlar nedeniyle haksızlığa uğramış biriydi. Garstang 1904'ten beri ekibiyle bütün Orta Anadolu'yu nerdeyse yayan olarak dolaşmış ve Hititlere ait olduğu varsayılan bütün yapı ve kaya kabartmalarını fotoğraflamıştı. Amacı hocası Archibald Sayce'ın (1846-1936) "Anadolu'da Helenlerden önce Hititlerin

* Oustherhout, a.g.e., s.193.

egemen olduğu" varsayımını kanıtlamaktı. 1907'de henüz gizemini koruyan Boğazköy'de kazı yapmak için ilk başvuran kişi oydu ve Osmanlı makamlarından gerekli izinleri de almıştı.* Ama 1907 oldukça sorunlu bir yıldı. O sene İngilizlerin Ruslarla Reval'de yaptıkları gizli görüşmeler Alman ajanları tarafından sızdırılmıştı. Gizli görüşmelerde Britanya ile Çarlık Rusya'sı Osmanlı toprakları da dahil olmak üzere İran, Afganistan gibi ülkeleri kendi aralarında üleşmekteydiler. Osmanlı'nın Arap toprakları İngilizlere, Doğu Anadolu ve İstanbul ise Ruslara kalmaktaydı.

John Garstang Eriha'da (Jericho) çalışırken.

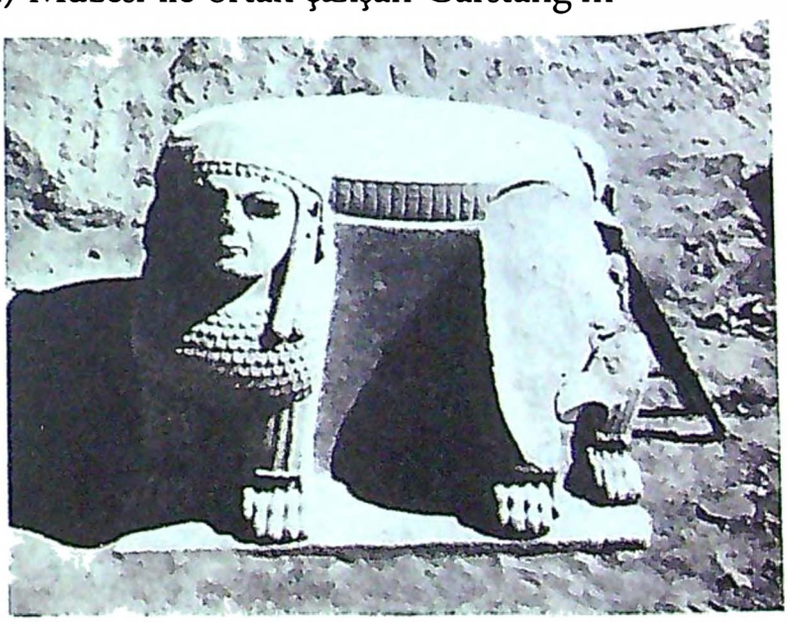
Bu olay politikayı asla mesleğine malzeme yapmayan Garstang gibi İngiliz arkeologların zor durumda kalmalarına sebep olmuştu. Garstang'ın kazı izinleri iptal edilerek Boğazköy kazısının başına Alman Winckler ve Müze-i Hümayun'dan Makridi Bey getirildi. Böylece Hitit başkenti Hattuşaş'ı kazmak ve on binlerce tableti bulup bir bölümünü konservasyon ve deşifre maksadıyla Berlin'e taşımak ve nihayetinde de çoğunu iade etmemek Almanlara nasip oldu. Garstang buna üzüldüyse de fazla üzerinde durmadı. 1908-1911'de Sakçagözü'nde, halen Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin gözbebekleri olan çok sayıda Hitit kabartmasını ortaya çıkardı.

Garstang'ın başarısı sadece bir arkeolog olarak disiplinli çalışması ve keşifleri sayesinde değildi. O aynı zamanda arkeolojinin kendisini define av-

* Garstang hakkında geniş bilgi için bkz: *Anadolu'da John Garstang'ın Ayak İzleri*, ed. Alan M. Greaves, Koç Üniversitesi, University of Liverpool, İstanbul, 2015.

cılığından bir türlü kurtaramadığı bir çağda hiçbir buluntuyu şu ya da bu bahaneyle oraya buraya taşımayı aklına hiç getirmemiş olmasındandı. Buluntuların sadece alçı kopyalarını çıkarmak için izin istemişti. Bu alçı kopyalardan Liverpool'da örnek bir Hitit müzesi de kurmuştu. Ne yazık ki bu müze 1941'de Alman bombardımanında yok olup gitti (talih bir kez daha Garstang'ı Almanlarla sınamaktaydı). Garstang, savaş zamanlarında da gönüllü istihbaratçı olan çok sayıda meslektaşının aksine işine gücüne bakmıştı. Mısır ve Sudan'da kazılar yapmaya devam etti. Kazı yıllarında dostluklar kurduğu Türklerle karşı karşıya gelmemeye özen gösterdi. Savaş sonrası Türklerin güvendiği bir arkeolog olarak 1936'da Mersin Yumuktepe kazılarının başkanı olarak Türkiye'ye dönecekti. Savaş sonrası genç cumhuriyette neredeyse İngiliz arkeolojisinin en tanınmış temsilcisi olarak Ankara'da İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nü kuracaktı.

Mustafa Kemal'le sadece bir kez karşılaşmasına rağmen Garstang'ın kafa yapısının Osmanlı dönemi yetkililerinden ziyade Cumhuriyetçilerle uyuştuğunu söyleyebiliriz. Her ülke arkeoloji enstitüsünü İstanbul'da kurarken o Ankara'yı tercih etmişti. Yeni rejimin, kendi alanı olan Hititlere verdiği önemden çok mutluydu. Osmanlı zamanlarında İmparatorluk biraz da Avrupa kulübüne dahil olabilmek için Helen-Roma mirasına daha fazla önem veriyor, Hititler ve Anadolu medeniyetleri pek önemsenmiyordu. Osmanlı Müze-i Hümayun'un tasarımını inceleyen Wenddy Shaw, Avrupalılara Helen/Roma geçmişinin ön plana çıkarıldığı bir Osmanlı imajı verilmeye çalıştığından söz etmektedir.* Oysa Cumhuriyet Hitit mirasını ön plana çıkarmakta, bu da Ankara'daki Hitit (Anadolu Medeniyetleri) Müzesi ile ortak çalışan Garstang'ın hoşuna gitmekteydi. Garstang'ın 1929'da basılan *The Hittite Empire* adlı kitabı Türklerce dikkatle incelenmişti. Şemsettin Günaltay bir konuşmasında "Garstang Türk milletinin dostudur" diyerek ona olan güveni teyit etmişti.†

Garstang'ın Sakçagözü'nde bulduğu Hitit Sfenksleri

* Shaw, a.g.e., s.102-103 ve farklı yerlerde.

† Alan M. Greaves, John Garstang ve Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsünün Kuruluşu" *Anadolu'da John Garstang'ın Ayak İzleri*, ed. Alan M. Greaves, Koç Üniversitesi, University of Liverpool, İstanbul, 2015, s.139.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİH TEZİ VE ARKEOLOJİYE ETKİSİ

Atatürk, Afet İnan, İsmet İnönü ve
İsviçreli antropolog Eugene Pittard'la.
(1937)

Atatürk'ün Rolü

Erken cumhuriyet döneminde arkeoloji, paleografya veya eski çağ tarihi gibi alanlara gösterilen muazzam ilgiyi, Atatürk'ün bu alanlara duyduğu şahsi merakını incelemeden anlamamız çok zor. Her ne kadar bütün ulus devletlerin kuruluş aşamasında devlet başkanlarının desteğiyle milli tarih projeleri hazırlanmış, ulusun geçmişi, kökenleri araştırılmış ve devletler kendilerini yeniden yazılan tarih anlayışı içinde şekillendirmişse de ulus devlet inşası örneklerinde tarih ve arkeolojiye Mustafa Kemal kadar ilgi duyan bir devlet başkanı örneğine rastlamak pek mümkün değildir. Nitekim ünlü antropolog Eugène Pittard (1867-1962) Atatürk için, "Dünyanın başka bir yerinde her günkü çok ağır siyasi endişelerinin yanı sıra Atatürk kadar ilme alaka besleyen bir devlet reisi var mı merak ederim," demişti.* Boğazköy kazılarını yöneten Kurt Bittel (1907-1991) de "Atatürk, kendinden evvel gelen bazı devlet adamları gibi ilmi çalışmaların yalnız hamisi değildi; onun tarih, arkeoloji ve dil araştırmalarında bizzat, canlı ve faal payı olmuş ve mazinin meydana çıkarılmasına büyük ve hakiki bir heyecanla çalışmıştır," demekteydi.†

Mustafa Kemal gençliğinden beri tarih ve arkeolojiyle ilgiliydi. Ancak yirmili yılların yoğun politize ortamında bu alanlarla ilgilenememişti. 1923 senesinde İstanbul Darülfünun tarafından Mustafa Kemal'e fahri müderrislik unvanı verilmeye kararlaştırıldığında, Mustafa Kemal kendisine böyle bir unvan verilecekse bunun tarih alanından verilmesini istemişti. Mustafa Kemal, Şemseddin Günaltay'a tarihle eskiden beri çok ilgili olduğunu söylemiş ve "Tarihçilerle çok konuşacağız," demişti. Ancak Günaltay, bu konuşmadan sonraki yedi yıl boyunca Lozan görüşmeleri, isyanlar ve inkılaplarla uğraşan

* Şevket Aziz Kansu, "Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Türk Antropolojisi" Atatürk Konferansları VIII, Ankara, 1975–1976.s.10.

† Kurt Bittel, "Atatürk ve İlköz Tarih Araştırmaları" Belleten, Cilt III. Sayı 10, Nisan 1939, s. 205.

Atatürk'ün tarih çalışmalarıyla ilgilenemediğini, hatta kendisine söylediği bu sözü bile nezaket iltifatı olarak kabul edip unuttuğunu aktarmaktadır.*

1920'lerin yoğun siyasal gündeminin geride kalmaya başladığı 1930'ların başından itibaren Mustafa Kemal, artık günlük siyasetten adım adım çekilerek kendini, dil, arkeoloji ve tarih araştırmalarına bırakmıştır. Şahsi kitaplığında tarih, arkeoloji ve dil üzerine konuların ağırlıkta olduğu 4289 kitap vardı. Avrupa'da özellikle de Fransa'da basılan çalışmaları Türkiye'ye getirtip, bazılarının hızlı bir şekilde çevirisini yaptırmıştı. Yakın çevresinde kalan tanıklar, Atatürk'ün saat sesinin bile olmadığı çalışma odasına günler boyu kapanarak kitap okuduğunu aktarır. Bu türden anılar çokça paylaşıldığı için burada tekrar etme gereği görmüyorum. Atatürk'ün büyük çoğunluğu, tarih, arkeoloji, eski diller, dünya mitolojisi hakkında olan kitaplarından altını çizdiği ve notlar aldığı kısımlar –ki her biri yaklaşık 500 sayfa tutan 24 ciltten oluşmaktadır– yayımlanmıştır.† Bu ciltler içinde yapılan gezinti Atatürk'ün dünya tarihi ve arkeolojisine olan merakını ortaya koyar.

Öte yandan bu genel bir okuma merakı olarak da görülmemelidir. Atatürk'ün okuduğu kitaplarda işaret koyduğu ve notlar aldığı kısımlara genel olarak bakıldığında Türk, Orta Asya ve Anadolu tarihiyle ilgili olan bölümlere özel olarak odaklandığını görürüz. Ki altı çizili, notlandırılmış sayfalarla 1930'dan sonra şekillenecek olan Türk Tarih Tezi'nin argümanlarının büyük oranda örtüştüğünü de söyleyebiliriz. Örneğin H. Gowen'in Orta Asya'nın kuruması ve göçlerle ilgili satırları, G. Maspero'nun ilk Mısırlıların Asya'dan geldiklerini iddia etiği veya H. Hubert'in Keltlerin Orta Asya kökenli olduklarını belirttiği satırların altı Atatürk tarafından çizilmiş ve bunların birçoğu Türk Tarih Tezi'nin oluşumunda kullanılmışlardır. Louis Pierre Anquetil'in 1818 Paris baskılı *Evrensel Tarihin Özeti* adlı eserinde İskit Kralı "Jancyrus" geçtiği satırın altını çizerek "Ancyre (Ankara) kelimesi bundan gelmiş olamaz mı?" diye not düşmüştür. Alexandre Moret'nin *Nil Nehri ve Mısır Medeniyeti* adlı eserinde tanrı Horus'dan bahseden kısma "Oğuz" yazmış, aynı yazarın bir diğer kitabında Mısır hanedanının anlatıldığı bölüme "onlar da Türk" cümlesini eklemiştir vb.‡

Bu arayış ve notlar ne ifade ediyordu? İskitler, Eski Mısırlılar, Orta Asya'dan yapılan göçlerle bu denli ilgili olunmasının sebebi neydi? Bunu anlaya-

---

* Şemsettin Günaltay, "Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahrî Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra" Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi "Atatürk Özel Sayısı" IV–41, 1963, s. 145. Ayrıca bkz. Belleten, Cilt III, Sayı 10, Nisan 1939.

† *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001 (24 Cilt).

‡ AOK Cilt XI, s. 142, Cilt XIII, s. 29, Cilt XVIII, s. 278.

bilmek için 1930'ların başında şekillenmiş olan ve genellikle Türk Tarih Tezi olarak bilinen kuramı tanımamız gerekiyor.

Türk Tarih Tezi Neydi?

Türk Tarih Tezi, 1930'ların başında, başta Atatürk olmak üzere bir dizi Türk aydınının öncülüğünde oluşturulmuş –Fuad Köprülü'nün deyimiyle– romantik milliyetçi bir tarih teorisiydi.* Bu teoriyi bilmeden cumhuriyet devri arkeolojisinin gelişimini kavrayamayız. Türk Tarih Tezi terimi, teorinin başlangıçtaki ismi olmayıp sonradan yerleşmiş bir tabirdir. Tezin oluşumunun ilk safhasında çeşitli yayınlarda "Millî Tarih Tezimiz", "Mustafa Kemal Tezi" . gibi farklı adlandırmalara rastlayabiliyoruz. Ancak genel olarak kabul gören terim "Türk Tarih Tezi" olmuş ve Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin resmi ders programında bu isim kullanılagelmiştir.

Türk Tarih Tezi genel hatlarıyla yeryüzündeki ilk medeniyetin Orta Asya'da yaşamakta olan Türkler tarafından kurulup dünyanın çeşitli bölgelerine yayıldığını savunan bir tarih teorisidir. Tez'e göre Orta Asya Türkleri, Avrupalı antropologların iddia ettiği gibi sarı mongoloid ırkın değil beyaz ırkın parçasıydılar. Kafatasları ise geniş yuvarlak (brakisefal) nitelikler göstermekteydi. Yine teoriye göre yazının icadı, metalürjinin gelişimi, tarıma geçiş Orta Asya'da brakisefal Türklerin başarılarıydı. Ancak iklim değişiklikleri sebebiyle Orta Asya kurumaya yüz tutunca, Türkler dünyanın dört bir yanına dağıldılar. Göç ettikleri yerlere medeniyeti de taşıdılar. Böylece Doğu Akdeniz ve Mezopotamya'daki ilk yazılı uygarlıkların oluşmasını sağladılar. Doğal olarak bu teze göre Neolitik-Kalkolitik uygarlıkları ve onları takiben Sümer, Hitit, Eski Mısır, Etrüsk gibi ilk yazılı medeniyetleri kuranlar Orta Asya'dan göç eden Türklerdi.

Günümüzde bu tez kulağa fazla hayali ve kurgusal geliyor tabii. Peki ama oluştuğu dönemde de böyle miydi sizce? Belki de şu soruyu sormak daha doğru olur. Bu türden bir tezin oluşmasının sebebi neydi? Böylesi iddialı bir kurama neden ihtiyaç duyulmaktaydı?

Bu sorularımızın üç cevabı var. Birincisi oluştuğu dönemde Türk Tarih Tezi o günün insanlarına bugünkü kadar fantastik gelmiyordu. Zamanın arkeolojisi ve tarihi yeryüzünün her köşesinde benzer kuramlarla doluydu. Bu açıdan Türk Tarih Tezi, sadece "Türk aydınlarının hayal gücünden doğan"

* Fuad Köprülü - W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, TTK, Ankara 1973 (1940), XXIII.

bir kuram değil; zamanının ruhuna ait bir olguydu. İkinci olarak Avrupa merkezli tarih ve arkeoloji külliyatıyla onun izinde giden Osmanlı tarih yazımı, Türk tarihi ve maddi kültürünü neredeyse yok saymaktaydı. Tez biraz da bunlara bir reaksiyon olarak doğmuştu. Köprülü, 1940'ta şöyle demekteydi:

"Avrupa tarihçiliğinin Türkler hakkında hiçbir ilmi esasa dayanmayan çok haksız ve olumsuz çıkarımları var onlar karşısında bizim romantik tarihçiliğimizin tepkisi de ister istemez çok müfrit ve mübalağalı olacaktı ve hakikaten de öyle oldu."[*]

Bu açıdan Tarih Tezi'nin abartılı iddialarını da kendi döneminin doğalı olarak görebiliriz. Son olarak 1930'ların dünyası öyle bir zaman dilimiydi ki kendi mazisini on bin sene evveline dayandırmayan bir ulus olmadığı gibi tüm dünya belirli bir toprak parçası üzerindeki meşru haklarını mutlaka o topraklarda binlerce sene önce yaşamış atalarına dayandırmak zorundaymış gibi görmekteydi. Şimdi sırayla bu örneklerimizin teoride ve sahadaki araştırmalara etkilerini inceleyelim.

Orta Asya Kimin Vatanı?

Sırayla gidelim. Öncelikle Orta Asya'nın medeniyetin beşiği olduğu iddiasına bakalım. Bu iddianın "patenti" Türk tarihçilerine ait değildi. 19. yüzyıl boyunca Avrupa'da en eski medeniyet kaynağı bölge olarak Orta Asya coğrafyası işaret edilmişti. Sovyet arkeolog A.P. Okladnikov'un sözleriyle, "İnsanın atalarının önceleri orman yaşamını sürmüş oldukları varsayımından gidilerek, insanın evriminin ancak, orman koşullarından yavaş yavaş uzaklaşıldığı yerlerde olabileceği sonucuna ulaşılmıştı. 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başında, birçok büyük bilgin buna en uygun koşulların İç Asya'da Tersiyer dönemin sonuyla Kuvarter dönemin başında bulunduğuna inandı. Böylece insan türünün İç Asya'da doğduğu ve dünyanın öteki bölgelerine buradan yayıldığı yolunda zaman ve mekân kapsamı bakımından "büyük" kuramlar geliştirildi.[†]

20. yüzyıl başında, yani henüz Verimli Hilal'in zamanımızdan 13.000 yıl öncesine uzanan Göbeklitepe, Çayönü, Jarmo gibi höyüklerin keşfedilmesinden önceki yıllarda Orta Asya batı arkeolojisinde medeniyetin temel

---

* Köprülü, a.g.e., s. XXIII.

† A.P. Okladnikov, *Tarihin Şafağında İç Asya: Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 64.

beşiği olarak görülmekteydi. Tarımın Orta Asya'dan dünyaya yayıldığına; ilk kentlerin burada kurulduğuna inanılmaktaydı. Amerikalı jeolog-arkeolog R. Pumpelly'in 1903 ve 1908 tarihli *Explorations in Turkestan* raporlarında özetle Orta Asya'da Anav kültürünün MÖ 9000'de başladığını, MÖ 8000'lerde tarıma geçildiğini, 8000 ila 6000 arasında koyun, domuz ve yüksek ihtimalle atın evcilleştirildiğini, MÖ 6000'de bakır devrinin başladığını, evcil koyunun menşeinin Anav olduğunu iddia ediyordu.* Bu abartılı tarihlendirmeler o zamanlarda henüz Yakındoğu arkeolojisi Asur, Babil dönemlerinden (yani MÖ 2000-1800 dolayından) geriye gidemediği için Orta Asya'nın en eski yerleşim havzası olduğunu düşündürmeye yetmişti. Her ne kadar Pumpelly keşfettiği höyüklerin Aryanlara mı yoksa Turanilere mi ait olduğu hakkında kesin konuşmamışsa da Batılı arkeologların gözünde Orta Asya'dan dünyaya yayılan bu medeniyet Türklerce değil Aryanlarca yaratılmıştı. Aryan teorisine göre beyaz ırkın ataları olan bu halk Orta Asya'dan yayılarak tüm dünyaya metalürjiyi, atı, savaş arabasını, buğday ekmeyi öğretmişlerdi.† 1950'li yıllardan sonra arkeoloji tam aksine tarımın Orta Asya'dan çok önce Yakındoğu coğrafyasında başladığını, buğday ve arpa ekiminin saat yönünde doğuya doğru yayıldığını kanıtladı ama o yıllara daha vardı.

Orta Asya'nın medeniyetin beşiği kabul edilmesi Türk Tarih Tezi yanlısı tarihçilere hazır mottolar vermekteydi. Türk tarihçilerin tek yaptığı Aryan teorisini alıp, Aryanlar sözcüğünü silip yerine *Türkleri* eklemekti. Hatta kimi zaman buna da gerek görülmüyordu. Gerçek Aryanların Türkler olduğu da ileri sürülmekteydi. Mesela Afet İnan bir yazısında "hiçbir Avrupa dilinde *Âri er, ir* gibi kelimelerin bulunmadığı *arı, arınmak, er* gibi sözcüklerin yalnız Türk dilinde yer aldığını, dolayısıyla gerçek Arilerin Türk kabilelerinden biri olduğunu" söylemekteydi.‡

Aryanların asıl Türkler olduğu iddialarına en büyük tepki Nihal Atsız'dan gelmişti. Atsız'a göre Tarih Tezi Aryanlarla akraba olabilmek için Moğol-Türk tarih kültür ortaklığından vaz geçmekteydi. Bu açık biçimde "Moğolları barbar Aryanları uygar" gören Batı ideolojisinin etkisi altında kalmak demekti. Halbuki Moğol barbar ve vahşi olsa da en azından savaşçı ve cesur bir askerdi. Oysa Çingenelerin de dahil olduğu Aryan ailesine üye olmanın övünülecek bir yanı yoktu. Atsız Hititlerin Türk kabul edilmesini de eleştirmişti.

---

* R. Pumpelly, *Explorotions in Turkestan*, Washington, 1905.

† U. Töre. Sivrioğlu, "Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2 (6), 2015, s. 1-27.

‡ Afet (İnan), "Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde" I. Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Münakaşalar, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, I. Türk Tarih Kongresi'nde, s. 34.

İdealize edilmiş Nordik savaşçı imgesi,
The Valkyrie, Peter Nicolai Arbo, 1869

"Türklerin Aryani sayılması neticesinde meydana çıkan telakkilerden biri de Hititlerin Türk olmasıdır. Bunu ileri süren nazariyeciler, Türklerin Anadolu'daki eskiliklerini ispat etmek ve bir veraset hakkı bulmak istiyorlar. Şüphesiz hissi cihetten bunu hepimiz isteriz. Fakat ortadaki hakikat şudur: Hititlerin abideleri okunmuş ve bunların Türk değil, Aryani oldukları anlaşılmıştır. Hititlere intisap için Aryaniliği kabul etmek ise, bizim için çok tehlikeli bir yoldur. Bir defa ırkımızın antropolojik hususiyetleri hiç de Aryanilere uymaz. Hatta bizim antropolojik hususiyetlerimizi inkâr ederek Anadolu Türkünü eski Yunanların bekayası diye göstermek isteyenlere faydalı bir zemin hazırlamış oluruz."

Atsız, *"Bugün medeni bir millet olarak yaşamak için, İsa'dan önceki asırlarda bir medeniyet yaratmış olmaya lüzum yoktur. Nitekim bugünkü Avrupa milletlerinin hiçbiri böyle eski bir medeniyete sahip değillerdir" demekteydi. Atsız'a göre "Böyle yazılar gençlerimizi ve henüz Türk tarihi ile yakından ve derinden alakadar olmayan kardeşlerimizin fikirlerini bulandırır. Mazimize karşı, itimat hislerini azaltır. Mevcut hakikatlere de şüphe ile bakmasına sebep olur" demekteydi.**

İdeal Germen ailesi
Klinik Heidelberg, Holz, 1935

* Nihal Atsız, "Türkler Hangi Irktandır?", Atsız Mecmua, Sayı 6, 1931; Atsız, "İlk Türkler" Orhun Sayı 1, II. Teşrin, 1932, s. 8.

Brakisefaller Nordik Irka Karşı

İkinci adım olarak Türklerin mongoloid-sarı ırktan geldiklerini savunan Batı tarihçiliğine karşı Türklerin beyaz (Alpin) ırktan olduğunun savunulmasıydı. Afet İnan, İsviçre'de okutulan kitaplarda Türklerin sarı ırktan kabul edildiğinden şikâyetçi olmuş, Atatürk de bu kitaplardaki hatanın düzeltilmesi gerektiğini söylemişti.* Aslında Türkleri sarı ırkın üyesi kabul eden sadece Batılı antropologlar değildi, bu fikirde olan Osmanlı tarihçileri de vardı.†

Böylece tohumları yeni atılmaya başlanan Türk antropolojisi Türklerin sarı değil beyaz ırktan olduğunu kanıtlama çabası içine girmişti. İlk Türk antropoloğu olan Şevket Aziz Kansu'nun erken dönem çalışmalarına bakıldığında Türklerin beyaz ırktan brakisefaller olduğu ve asla Moğollarla aynı ırktan kabul edilmemeleri gerektiği vurgulanmaktadır.‡

Bu neden bu kadar önemliydi? Türkler sarı ırktan olsa bunun ne zararı olurdu? Henüz Çin mucizesinin esemesinin okunmadığı 1930'lu yılların dünyasında, uygarlığın sadece beyaz ırka mahsus olduğu görüşü hâkimdi. O dönemde sarı ırktan olmak, afyon tekkelerinde bin yıllık uykuya dalmış görünen Çinliler ve "uygarlık yıkıcı" Moğollarla akraba olmak anlamına gelmekteydi. Bu sebeple Türk antropologları Anadolu'da ve Orta Asya'da Türk topluluklarının sarı değil beyaz ırktan olduklarına dair çok sayıda araştırmayı kanıt olarak kullanmaya başladılar. Yaşayan Türkler arasında yapılan tetkiklerle Türklerin sarı ırktan olmadığını kanıtlamak kolaydı. Ancak binlerce yıl önce ölmüş insanların saç, deri rengi gibi özelliklerini tespit etmek mümkün olmadığından farklı bir yöntem uygulanması gerekmekteydi. Batılı arkeolog ve antropologlar bunun da bir yolunu bulmuşlardı. Deri rengi ve saç gibi dış özelliklerin tespitinin imkânsız olduğu durumlarda iskeletlerin kafataslarına bakılmaktaydı. Renge dayalı teoriler ancak yaşanılan çağa yanıt verebilirdi. Oysa kafatasları sayesinde geçmişteki kaybolmuş medeniyetleri kuranların da soyları anlaşılabilir, üstünlük, aşağılık gibi iddialar geçmişe doğru da sürdürebilirdi.

O zamanlarda dünyada iki tip kafatasının yaygın olduğuna inanılmaktaydı. Birinci tip bizim kolay anlatabilmek için dar-uzun tip diyeceğimiz dolikosefallerdi. Yani Kuzey Avrupalı Nordik tip. İkincisi ise yuvarlak-geniş, Batılıların *Armenoid* dedikleri tip. Bu ikinci tip "geri ırkların" (Ermeniler, Araplar,

---

* Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi" Belleten, Cilt III. Sayı10, 1 Nisan 1939, II. Basım, 1994. s. 244.
† Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul, 1971, s. 457.
‡ I. Türk Tarih Kongresi, 1932, s. 48–50.

İdeal Nordik/Dolikosefal tip

Türkler, Moğollar vb) kafatası olarak görülmekteydi. Otto Amon (1842-1916) tarafından geliştirilen teoriye göre (Ammon Yasası) Dolikosefaller, "kentli yaşama düşkün, girişimci ve yenilikçi insanlardı." Brakisefaller ise toprağa bağlı, tutucu, içe kapanıktılar. Kafatası incelemelerini başlatanlardan Fransız biliminsanı V. De Lapauge (1854-1936) Paris mezarlıklarından kafatasları toplamıştı. Yüksek sınıfların mezarlıklarında Nordik dar-uzun kafatası, "aşağı" fakir mahallelerde brakisefal kafatasları bulmayı bekliyordu. De Lapauge kitabında, "Nordik Aryan başa geçer brakisefalde yerini seve seve ona bırakır" diye yazmıştı. Brakisefal-dolikosefal kavgası dönemin siyaset, diplomasi gibi bilim dışı alanlarında bile belirleyici hâle gelmişti. 1883'te Epiros bölgesindeki karışıklık üzerine hazırlanan bir raporda, Arnavutlar ile Yunanlıların asla anlaşamayacakları, çünkü Arnavutların dolikosefal Yunanlıların ise brakisefal oldukları vurgulanıyordu.*

Türklerin kafataslarının genellikle brakisefal olduğu bilinmekteydi. Bu durumda Türk antropologları ve arkeologları brakisefallerin de medeniyet kurma yeteneğine sahip olduklarını kanıtlama çabası içine girmişlerdi. Türk antropolojisinin, Orta Asya'nın medeniyetin beşiği olarak görülmesinde olduğu gibi bu konuda da kendine has müttefikleri vardı. Zira Nordik kafatasına sahip olmayan İtalyan ve Güney Fransalı antropologlar Kuzey Avrupa kaynaklı böbürlenmelere karşı kendi antitezlerini yaratmaktaydılar. Henüz Lapauge hayattayken İtalyan antropolog Rudolfo Livi (1856-1920) Napoli'de yaptığı mezar araştırmaları neticesinde şehir halkının çevredeki köylülerden daha brakisefal kafaya sahip olduğunu kanıtlayarak "Ammon Yasası"nı çökertmişti. İtalyan ve Fransız antropologlar nordik üstün ırk teorisine karşı medeniyetin Alpin dedikleri brakisefallerin eseri olduğunu savunan bir antitez üretmişlerdi. Alpin tezine göre Asya'dan gelen Kelt/Galatların ataları olan

* Maksudyan, age, s. 34.

kısa boylu esmer brakisefaller, Avrupa'ya tarım ve hayvancılığı, çanak-çömlek yapımını da getirmişlerdi. Reşit Galip Bey *Çığır* dergisinde bu teoriyi değerlendirmiş, Türk Tarih Tezi arasında hiçbir tezat bulunmadığını belirtmişti.* Brakisefal antitez giderek yayılmıştı. Palaeontolog Robert Broom (1866-1951) Alp-brakisefallerin "en mükemmel ırk" olduğunu savunmaktaydı. Broom brakisefallerin bitkisel besinleri çiğnerken çenelerinin küçüldüğünü, kafalarının yuvarlaklaştığını ve bunun neticesinde de zekâlarının ilerlediğini iddia etmekteydi. Amerikalı prehistoryacı ve antropolog Rudolf Wirchow da medeniyet ilerledikçe dolikosefallerin azalacağını ileri sürmekteydi.†

E. Pittard

Öte yandan Türk brakisefal fikrinin asıl ustası Afet İnan'ın da hocası olan İsviçreli Eugene Pittard'tı. Pittard Avrupa'da Neolitik uygarlığın brakisefallerce kurulduğundan emindi. Onun brakisefalleri de kesinlikle sarı ırktan olmayan Alp adamları veya Keltlerin ataları diyebileceğimiz insanlardı ve Asya'dan gelmişlerdi. Halen Fransa'da, İsviçre'de ve Kuzey İtalya'da bu insanların torunları yaygın olarak bulunmaktaydı ve İtalyan birliğine önderlik eden Guisippe Garibaldi, Camillo Cavour gibi askeri ve politik önderler brakisefal-Alp ırkından gelmekteydi.‡ Doğal olrak Pittard'ın görüşleri o dönem Türk milliyetçi aydınlarınca hararetle sahiplenilmekteydi. Bundan sonra

* Maksudyan, age, s.152-153.

† Agop Dilaçar, "Güneş-Dil Antropolojisi" III. Türk Dil Kurultayı, 1937, s. 238-239.

‡ AOK Cilt XXII, 2001, s. 309. Atatürk bu satırların yanına "Çok Dikkat" yazmıştır.

Türklerin daima Anadolu'da var olduklarının kanıtlanması için arkeolojinin keşfettiği iskeletlerde de brakisefal nitelikler bulunması gerekiyordu. Nitekim Alacahöyük kazılarında ele geçen iki kafatasından erkek olanın 82.12 karine, kadının ise 83.43 karine brakisefal olduğunun ortaya çıkması o dönem için Hatti-Türk bağlarının kanıtlarından biri olarak görülmekteydi.*

Kafatasını bebeklikten itibaren müdahaleyle sivriltmek, Orta Asya göçebeleri ve Amerikan yerlileri gibi farklı topluluklarda yaygın bir uygulamaydı. Sovyet arkeologları tarafından bulunmuş Yüeçi prensi heykeli (MS 1. yüzyıl) ve Efrasiyab'daki kafatasları (MÖ 8. yüzyıl) bu deformasyonun birer kanıtıdır.

Öte yandan Türk antropolojisinin sahiplenmeye başladığı zamanlarda dolikosefal-brakisefal tartışmasının antropologlar arasında revaçta olduğu zamanların sonu gelmek üzereydi. Orta Asya'da yapılan yeni kazılarda "homojen" sonuçlar elde edilmemesi brakisefallik tezlerini dayanaksız hâle getirmekteydi. Anav, Andronova gibi bölgelerde yapılan Sovyet kazılarında brakisefal, dolikosefal ve melez (mezotisefal) kafatasları bir arada çıkmaktaydı.† Türkmenistan'da hem mezarlarda hem de yaşayan halk arasında yapılan incelemeler, Türkmenlerin büyük oranda dolikosefal olduğunu göstermekteydi. Başlangıçta Türk aydınları kuramı koruma adına yeni bilimsel kanıtlara direndiler. Şemsettin Günaltay, "Türkmenlerdeki bu durumun doğuştan gelen bir özellik olmadığını, bebeklerin kafalarının deforme edilerek yapıldığını" savunmuştu. ‡ Benzer şekilde Denizli Yörükleri arasında yapılan tetkikler

* Ş.A. Kansu, "Alacahöyük'te Bulunan İskeletlerin Antropolojik Tetkiki" Belleten, Cilt I Sayı III, 1937, s.181-183.

† Kuban, a.g.e., s. 91.

‡ Günaltay, Türk Tarih Tezi, s. 354,358.

neticesinde de deneklerin büyük çoğunluğu dolikosefal çıkmış, araştırmayı yapan Kemal Güngör, Yörüklerde doğan çocuğun başının sımsıkı sarılması neticesinde başta deformasyon oluştuğunu söyleyerek soruna kendince bir çözüm getirmişti.* Kısa bir süre sonra kafatası teorileri tüm dünyada terk edilmeye başlandı. Önce Afrika siyahilerinin de çoğunlukla Nordikler gibi dolikosefal olduğu saptandı. Böylece dolikosefallerin üstün beyaz ırk olduğu tezleri sessiz sedasız sönümlendi. Aynı ulus/halk içinde farklı kafataslarının bir arada bulunabildiği, hatta birkaç nesil içinde kafatası biçimlerinin değişebildiği araştırmalarca kanıtlandı. Zekâ, yaratıcılık, medeniyet kurma gibi edimlerin iskelet ve kafatası ile bir bağının olmadığı da anlaşıldı. Böylece dolikosefal-brakisefal kavgası ancak arkeolojinin tarihini merak edenlerin ilgileneceği demode bir tartışma konusu hâline geldi. Türk antropoloji kürsüleri de bu değişime ayak uydurmak durumunda kaldılar.

Aslında brakisefal teorisi Türk milliyetçilerinin Ziya Gökalp'ten beri inşa etmeye çalıştığı kültür milliyetçiliği projesinin altını oyan bir teoriydi. Türklük ırk, kafatası, kan gibi olguların üzerine değil, tarih kültür ve şuur birliği üzerine inşa edilmeye çalışılmaktaydı. Bu açıdan brakisefal tezi bu politik maksattan bir sapma olarak görülebilir. Tez arkeolojik bulgular açısından çok şey vadetmekteydi, bu nedenle başlangıçta teze şevkle sarılınması doğaldır. Ama Türk antropologları ve arkeologları kendilerini bilimsel kanıtlardan romantizme taşımakta olan brakisefal tezinin handikaplarını gördüler (muhtemelen siyasi bürokrasi de bunu gördü) ve yanlış yapmakta ısrar etmediler. 1940'ların ortalarından itibaren kafatası rekabeti tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sönümlendi.

Göçebeliğe Karşı Yerleşikler

Tarih Tezi'nin en önemli iddiası Türklerin göçebe değil yerleşik tarımcı, hatta tarımı ve yerleşik yaşamı başlatan halk olmasıydı. Bu o dönemde "Türk medeniyettir" mottosuyla özetlenmekteydi. Yerleşikliğe neden böylesine önem verildiğini anlamaya çalışalım önce...

Bu tavır da aslında hem Batı hem de Osmanlı tarih yazımı geleneğine dönük bir reaksiyon olarak yorumlanabilir. O dönemlerde Batılı tarihçilerin ekseriyetinin gözünde Türkler uygarlık yıkıcı, göçebe barbarlar olarak görülmekteydiler. Bunlara bolca örnek verilebilir ve çokça da verildiği için burada

* Maksudyan, a.g.e., s. 128.

yineleme gereği görmüyorum. Afet İnan gibi batıda eğitim görmüş Türk öğrencileri bu kitapları okuyor ve tepki dolu oluyorlardı. Ancak memlekette de durum böyleydi. Darülfünun geleneğinde tarih eğitimini ele alalım. 1908'e kadar Eski Türkler hakkındaki müfredat Osmanlı müverrihlerinden miras kalan oldukça menfi yorumlarla doluydu. Son Osmanlı vakanüvisi Abdurrahman Şeref Bey, Türkler hakkında (bugünün Türkçesine çevirirsek) şöyle demekteydi:

*"Türkler maddi başarılarını düşünce alanında gösterememişlerdir. Zira medeniyette ileri olduklarına dair tarihte bir eserleri yoktur. Batıda İslam, doğuda ise Çin medeniyeti tesiri altında kalmaları bundandır."**

Hun atlıları Roma medeniyetini yıkarken.
La invasion de los barbaros tablosu, Ulpina Checa, 1887.

Osmanlı aydınları, Türkleri (burada kastedilen aslında Anadolu'ya yayılmış Türkmen boylarıdır) göçebe ve uygarlık inşa etme yeteneğinden uzak bir millet olarak görmekteydiler. Ziya Gökalp'i sinirlendiren "Türk atına binince bey oldum sanır", "Türk olana şehir zindan olur"† gibi sözler o zamanın müfredatının genel yargılarıydı. 1929 gibi görece geç bir tarihte orta mektepler için yazılmış *Tarih-i-Umumi* (Genel Tarih) kitaplarından birinde bile "göçe-

* Hasan Âli Yücel, III. Türk Tarih Kongresi, 1948, s. 7.
† Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Eflâtun Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 42.

beliğin Türk kültürünün temeli olduğunu, Türklerin sürekli çapullara çıktığı, çapulun kökeni olan "çapmak" fiilinin koşmak ve kılıçla adam kesmek anlamına geldiği, "Çapmak için yurtlarından çıkan Türklerin artık hiçbir şey tanımadığı" yazılmaktaydı. Özetle geleneksel tarih yazımına göre Türkler millet olarak çapulcuydu. "Atına binen Türk, babasını bile tanımaz" cümlesi, bu özgür ruhlu yağmacı topluluğu tanımlayan özet cümlelerden biriydi.*

Sarı ırk özellikleri gösteren Hun atlıları Roma villasında erkekleri öldürmüş, kadınları esir alıyor, Georges-Antoine Rochegrosse, 1910.

Sonraki yıllarda göçebelerin yerleşiklerden daha örgütlü, daha disiplinli, metal teknolojisinde daha ileri olduğunu savunan ve Türklerin göçebe geçmişiyle gurur duyan tarihçi ve arkeologlar da sahneye çıkacaktı. Ki göçebeler üzerine yapılan arkeolojik kazılar bu iddiaların bazılarını destekleyen sonuçlar vermiştir. Ama 1930'ların dünyasında Türk aydınlarının ekseriyeti için

* Ali Reşat, *Umumî Tarihi, Maarif Vekâleti*, İstanbul Devlet Matbaası, 1929, s. 101-102.

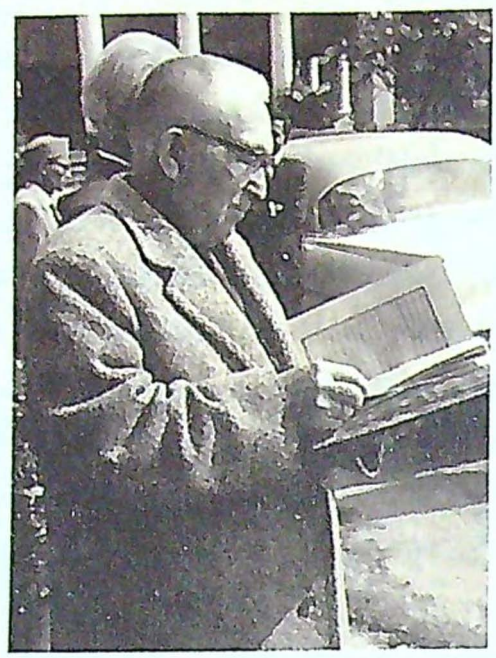
artık "medeniyet yıkıcı göçebe Türk" imajı bıkkınlık vermekteydi. Zamanın ruhunda göçebelik uygar olmamakla eş anlamlı olarak görüldüğünden, arkeologların ve tarihçilerin Türklerin göçebe değil yerleşik bir halk olduğunun altını çizmeleri ve bu iddiayı kanıtlamaları gerekmekteydi. Ki bu nedenle jeolojiden de yardım almak zorunda kalmışlardı. Zira "eğer Türkler göçebe değil, yerleşik bir halksa o hâlde neden anavatan Orta Asya terk edilmişti" sorusu gündemdeydi. Buna cevap olarak iklim krizi teorisi sunulmaktaydı. Buna göre eski Türkler aslında Orta Asya'da tarım yaparken iklim krizi nedeniyle göç etmek zorunda kalmışlardı. Yani Türkler göçebe değil göçmek zorunda kalmış bir halktı. Gittikleri ülkelere tarımı öğretmeleri de bunun kanıtıydı.

Orta Asya Kurudu mu?

Orta Asya başlangıçta bereketli bir coğrafya iken zamanla kurumuş ve Türkler de göç etmek zorunda kalmışlardı, bundan bahsetmiştik. Kuruma teorisi önemliydi; aksi hâlde Türkler yine göçebe halklar sınıfına dahil olmak zorunda olacaktı. Orta Asya'nın kurumasına dahil iddialar da yukarıda saydığımız hemen her iddia gibi aslında ilk olarak Türk tarihçilerin aklına gelmiş değildi; bu tez de Batılı arkeologlar, jeologlarca yıllardır savunulmaktaydı. Burada bir kez daha Türk Tarih Tezi'nin önemli kaynaklarından Raphael Pumpelly'in çalışmalarını örnek verebiliriz. Pumplley 1903 tarihli *Explorations in Turkestan* isimli raporunda Semerkand, Buhara, Merv çevresinin sonucunda, prehistorik dönemlere ait gelişmiş bir su sistemini, evcilleştirilmiş hayvanların kemiklerinin varlığını kanıtlamıştı. 1904'te bilim dünyasında Anav adı verilen medeniyeti ortaya çıkaran Pumpelly, "Anavlıların" kerpiç bir mimariye sahip olduklarını ve ithal ettikleri tahılları ektiklerini kanıtlayarak bir nevi Orta Asya Neolitiğini de ortaya çıkarmıştı. Ancak şimdi gezdiği hemen her yer kuraklık içindeydi. Keşifleri hem Orta Asya'nın Anadolu ve Mezopotamya'dan daha eski bir dönemde tarıma geçtiği hem de kuraklık nedeniyle bu medeniyetin sona erdiği düşüncesini güçlendirmekteydi.*

Tarih Tezi taraftarı aydınlar, Orta Asya'nın kuruması teorisini benimserken en sert muhalefet Zeki Velidi Togan'dan geldi. Zeki Velidi gibi Turancı bir tarihçinin uygarlığın beşiğinin Orta Asya olduğunu iddia eden bir teze neden muhalif olduğu merak konusu olabilir elbette. Bu kırılmayı anlayabilmek için yine dönemin siyasal yaşamına yakından bakmak gerekiyor.

* R. Pumpelly, *Explorotions in Turkestan*, Washington, 1905, s. 6, 12-13.

Zeki Velidi Togan

Sadri Maksudi Arsal

Tarih Tezi, Orta Asya'yı Türklerin ve ilk medeniyetlerin doğum yeri olarak kutsamaktaydı. Buraya kadar Zeki Velidi de benzer düşüncedeydi. Ama Tarih Tezi Orta Asya'nın kuruduğunu ve artık asıl vatanın Anadolu olduğunu savunmaktaydı. Zeki Velidi ise aksine Orta Asya'nın kurumadığını ve geçmişte olduğu gibi şimdi de bereketli bir coğrafya olduğunu savunmaktaydı. Her iki taraf da jeologların, arkeologların, tarihçilerin, coğrafyacıların gözlemleriyle Orta Asya'nın kuruyup kurumadığını tartışmaya başladılar. Atatürk dahi tartışmayla yakından ilgilenmekteydi. Şahsi kitaplığında E. Cavaignac'ın *Dünya Tarihi* adlı eserinde Orta Asya'da jeolojik değişimler ve kuraklık izlerine rastlandığını aktardığı kısımda kendi el yazısıyla "Z. Velidi Bey'e cevap" yazmıştır.*

Yaşanılan hengâmeden sonra Zeki Velidi, muhataplarına bir cevap yazdı.† Burada yurtdışına gitmesinin Tarih Kongresi'nde yaşanan tartışmalarla bir ilgisi olmadığını, çok önce planladığını, Tarih Tezi'ne katılmamakla birlikte onu çürütmek gibi bir çaba içinde de olmadığını söylemekteydi. Sadri Maksudi'yi hedef alan kitabında, aralarındaki meselenin Rusya'da yaşanan tartışmalardan kaynaklandığını, Orta Asya arkeolojisinin konuyla bir ilgisinin olmadığını belirtmekteydi. Zeki Velidi burada da Kongre sırasındaki iddialarını tekrarlıyor ve Sadri Maksudi'nin kuruma ve çölleşme nedeniyle kumların yuttuğunu iddia ettiği Talas ve Balasagun gibi antik kentlerin çevresinin bugün de halen mümbit (verimli) olduğunu, kaybolduğu söylenen Talas'ın Evliya Ata adıyla yaşamaya devam ettiğini de sözlerine ekliyordu.

---

* AOK. Cilt XI, s.86.

† Ahmet Zeki Validî, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1934.

Bugünden bakıldığında aslında iki tarafın da haklı olduğunu söyleyebiliriz. Zira farklı jeolojik zamanlarda Orta Asya kurumuş ve yeniden sulak hâle gelmişti. Bu gün bu süreçlerin buzul çağları ve bu çağlar arasındaki geçişlerle ilgili olduğunu biliyoruz. Okuyucu için sıkıcı olabilecek bu ayrıntıları atlarsak, Orta Asya'daki göl ve nehirlerin bazı dönemlerde yok olduğunu, sonra yeniden doğduklarını söyleyebiliriz. Bugün biliminsanları yeryüzünde çeşitli uygarlıkların eş zamanlı yükseliş ve alçalışları bu büyük iklim değişiklikleriyle açıklıyorlar. Mesela kutuplarda yapılan incelemeler sayesinde MÖ 400 ila MS 300 arasında yeryüzünde ılıman bir iklim olduğunu biliyoruz. Ki Akdeniz'de bu devir Helen ve Roma uygarlıklarıyla, Çin'deki Han Hanedanlığının da yükseliş dönemiyle örtüşmekte. MS 450 ila 700 arası çok soğuk geçmiş ki bu da Kavimler Göçü ve Avrupa'nın Karanlık Çağı'yla örtüşüyor. 750'den sonraki ılıman dönemleri de Arap/İslam, Bizans hatta Kuzey Avrupa'daki canlanmayla örtüşüyor. Bu ılıman dönemde "Yeşil Ada" anlamına gelen ve o zaman çayırlarla kaplı Grönland'a insanlar yerleşebilmişti.* 1550'den sonra dünya, genel olarak "Mini Buzul Çağı" denilen devreye girdi. Bu dönem 1850'lilere kadar sürdü ve belki de Rönesans sanatındaki ışık ve aydınlık temasının yerini *Baroque*'un koyuluğunun almasının sebebi de buydu. Her halükârda buzullar dünyada nem ve su miktarının azalması anlamına geldiğinden Rus romanlarının meşhur soğuklarının yaşandığı zamanlarda nehirler kurumakta ve göller çekilmekteydi. Buzul devirleri sona ererken de dünya bir tatlı su bolluğuna maruz kalmaktaydı. Tekrarlara dayalı buzul devirlerinin Orta Asya'daki kuraklıkların ve göçlerin temel sebeplerinden biri olduğunu sanıyoruz.

Öte yandan aslında jeologları ilgilendiren bir konu öyle bir safhaya taşındı ki, en sonunda tartışma Zeki Velidi'nin "Türklüğe ihanetle" suçlanmasına kadar vardı. Eski defterler açılıp Zeki Velidi'nin Rusya'daki yıllarında Türkistan davasına verdiği "zararlar" anımsatıldı. Aleyhinde oluşan kamuoyu baskısıyla Zeki Velidi 1932 yılında, İstanbul Üniversitesi Tarih Kürsüsü başkanlığından ayrılmak zorunda kaldı.† Atatürk'ün de kendisine mesafe koyduğu kesindir. Zira Zeki Velidi Togan Atatürk'ün ölümüne kadar ülkeye dönmemiştir.

Buzullarla ilgili bir mesele nasıl oldu da bu noktaya vardı? Anlayabilmek için dönemin uluslararası dengelerini de bilmek gerekmektedir. Sonraki bölümde arkeolojinin toprak iddialarıyla nasıl iç içe girdiğini inceleyeceğiz. Bu bakımdan genç cumhuriyetin Tarih Tezi, eskiden sahip olunan ata toprakla-

* J.Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1996, s. 30-31.
† J.M. Landau, *Pantürkizm*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 139

rını geri alma hevesi içinde olan Alman, İtalyan tezlerinden farklı olarak sadece kendi yönetimi altında olan coğrafya üzerinden bir meşruluk üretmeye çalışmaktaydı. Aksi hâlde Etrüskler, Akhalar, Elamlar Türk kabul edildiği için İtalya, Yunanistan, İran vb. üzerinde de hak talepleri öne sürmek gibi sonu gelmez çıkmazlara düşmek işten bile değildi. Bu bakımdan Tarih Tezi'nin arkeolojisi "Misak-ı Milli" ile sınırlıydı diyebiliriz. Bu açıdan bir anavatan olarak Orta Asya artık hak iddialarının odağında olamazdı. Orası bir ata yurt olarak yerini artık Anadolu'ya bırakmıştı. Zeki Velidi bunu kabul etmek istemiyordu. Ona göre "Orta Asya'nın kurumakta olduğunu iddia etmek anavatanımız olan Türkistan'ın âdeta geleceği olmayan bir ülke olduğunu" savunmakla eş değerdi. Bu nedenle Zeki Velidi, "Eski zamanda Türkistan'da hangi nehirler varsa şimdi de onların olduğunu, üç metre derinliğinde akarsuların aktığını –Reşit Galip'in söylediğinin aksine– Orta Asya'nın kuruduğuna dair halk türkülerinin yaşamadığını, kumlar altında kaldığı iddia edilen şehirlerin halen canlılığını koruduğunu" söylemekteydi.*

Böylece o dönemin koşullarında Zeki Velidi'nin karşı çıkışı arkeolojik bir tartışma hattından çıkıp Anadolucular (Misak-ı Milliciler) ile Turancılar arasındaki bir savaşa dönüşmüş oldu. Turancılar Mustafa Kemal'in baştan beri Turancı çizgide olmadığını bilmekteydiler ve yeni rejimin "dış Türklerden" ziyade Anadolu'ya yoğunlaşacağının farkındaydılar. Ayrıca Yeni Türk devletinin Sovyet Rusya ile kurduğu dostane ilişkiler de Turancılık vurgularının ortadan kalkmasına neden olmaktaydı. Nitekim Türk resmi bilim literatürü Turan terimini tamamen, Türkistan terimini de büyük ölçüde terk ederek Sovyet Rusya'nın kullandığı "Orta Asya" tanımını benimsemekteydi. Daha önceden yazılan eserlerdeki *Turan* geçen kısımlar sonraki basımlarda kaldırılmaktaydı ya da *Turan* sözcüğünün yerini *vatan* almaktaydı. Karşılığında da Sovyetler, Ermeni ve Gürcü milliyetçilerinin Türkiye toprakları üzerindeki tarihsel hak iddialarını dile getirmelerine müsaade etmemekteydiler. Çarlık dönemi haritalarında başkenti Erzurum olarak gösterilen Ermenistan haritalarının yerini Sovyet döneminde başkenti Erivan olan Ermenistan haritaları almıştı.†

* I. Türk Tarih Kongresi, s. 279–281; 365-379.

† Raşid Tacibayev, *Kızıl Meydan'dan Taksim'e Siyasette Kültürde Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri (1925–1945)*, Truva Yayınları, 2004, s. 33.

Sümerlerin ve Hattilerin Türklüğü

Tezin en önemli kısmına geldik: Tarih Tezi'nin en güçlü iddiası Sümer, Hatti, Vanik gibi Anadolu-Mezopotamya medeniyetlerinin Türkler tarafından kurulduğu iddiasıydı. Kuram 1930'larda şekillenmiş olsa da Sümer, Akad, Mısır, Hitit medeniyetlerinin Türklerce kurulduğu iddiaları aslında Osmanlı'nın son zamanlarında özellikle II. Meşrutiyet (1908) sonrası yayınlanan çok sayıda Türkçü dergide savunulmaktaydı. Mesela Ziya Gökalp'in, 1913 yılında *Türk Duygusu* adlı dergide yayınlanan bir şiirinde şu satırlar yer alır:

"Biz Türk Han'ın beş oğluyuz, Gök Tanrı'nın öz kuluyuz, beş bin yıllık bir orduyuz, Turan yurdu durağımız, Ak ordumuz sola gitti, Üç hakanlık tesis etti, Medi, Sümer-Akkad, Hit'di, bu şanlı oymağımız".[*]

Türk Derneği dergisinin ilk sayısında "A" (Yusuf Akçura olduğu sanılmaktadır) imzalı bir yazıda Sümer-Akkad, Mısır medeniyetlerinin Turanlılar tarafından kurulduğu iddia edilir. Türkçü gençlerin yakından takip ettiği isimlerden biri olan Azerbaycan göçmeni Ahmed Agayev Ağaoğlu da kadim medeniyetlerin ana-babası olan Sümer-Akadların Turani bir dil konuştuklarını, Sümerlerin, Akadların ve Hititlerin akvam-ı Turaniye ve akvam-ı Türk'ten kabul edilebileceklerine dair yazılar kaleme almıştır.

Babil, Hitit hukukuna dair çalışmaları ile de bilinen Avram Galanti, 1918'de *Yeni Mecmua*'da yayınlanan "Oğuz Han Efsanesi Etrafında" adlı makalesinde Sümer (o dönemki imlayla Şumer) kral listelerinde yer alan Uş ve Ous'un Oğuz ismiyle ilgili olabileceğini savunmuştu. Galanti, "Sümerceye Benzeyen Türkçe Kelimeler" adlı makalesinde de *Dingir* (Tanrı), *gud* (öküz), *kiş* (güneş) gibi Sümerce kelimelerin Türkçe ile benzerlikleri üzerinde durmaktaydı. Cumhuriyetin ilanından hemen önce Ağustos 1923'te *Yeni Mecmua*'da yayınlanan "Padişah, Paşa, Bey, Efendi, Ağa, Kelimelerinin Menşeileri" başlıklı makalesinde "Ağa" kelimesinin Sümerce nüfus sahibi anlamına gelen *agal*'den geldiğini, Sümerce *patesi* kelimesinin zamanla *padişah* kelimesine dönüştüğünü savunuyordu.[†] Rıza Nur da 1924 yayınladığı *Türk Tarihi* eserinde Hititlerin Turan ulusu olduğunu savunmuş ve Mustafa Kemal bu kitabı okuyarak notlar almıştı.[‡]

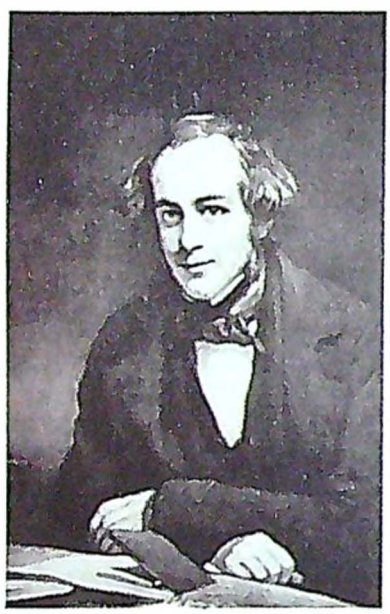
* Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Toker Yayınları, İstanbul, 2007, s. 193.

† Avram Galanti, *Türklük İncelemeleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s.46-60. "*Patesi*" o dönemin yanlış okunan sözcüklerinden biriydi. Daha sonra bu sözcüğün doğru okunuşunun "*ensi*" olduğu anlaşılmıştır. Sümer araştırmalarının erken dönemlerinde aceleyle kurulan bu türden bağlar sonraki çalışmalarda düzeltilmek zorunda kalındı.

‡ AOK, C. I, s. 221-224.

Bu listeyi uzatabiliriz ama gerek yok. Özetle Türk Tarih Tezi şekillenmeden önce de dünyanın en eski medeniyetlerinin Türklerce kurulduğuna dair görüşler giderek yayılmaktaydı. Peki, neden? Bana göre asıl sorulması gereken soru bu... Sümerler, Hititler, Urartuların (o zamanın deyimiyle Vanikler) Türk oldukları söylemi nasıl doğmuştu ve bu uygarlıkların Türk olduklarını kanıtlamak neden bu kadar önemliydi? Şimdi bu iki temel soruya cevap arayalım.

Sümer/Hatti-Türk Bağlantısının Yabancı Kaynakları

Sir Henry Rawlinson (1810-1895)

İncelediğimiz birçok konu başlığında aslında tartışmaların Türk tarafınca başlatılmadığını gördük. Sümerlerin ve o zamanlar henüz aynı halk sanılan Hatti/Hititlerin Türk olduğu iddiaları da Türk tarihçilerin bu uygarlıkların varlıklarından bile haberdar olmadıkları zamanlardan (1850'lerden) beri Batılılarca savunulup duruyordu. Sümercenin kaşifleri olan Edward Hincks (1792-1866), Henry C. Rawlinson (1810-1895), Jules Oppert (1825-1905) gibi uzmanlarca da savunulmuştu. 1852'de Koyuncuk'ta bulunan tabletleri inceleyen Rawlinson bu metinlerde Babilcenin yanı sıra "İskit" ya da "Turan" kökenli başka bir dilin var olduğunu iddia etmişti. Bu iddia Sümer medeniyeti ile Orta Asya arasında olduğu düşünülen bağa ilk göndermeydi. Rawlinson henüz Sümer adının kullanılmadığı yıllarda bu dili *Babil İskitçesi* olarak adlandırmıştı.* Rawlinson bu dilin Babilceden daha eski ve daha ilkel olduğunu, zamir sisteminin Turan dil ailesinden özellikle Moğol ve Mançu diline benzediğini savunuyordu. Rawlinson'ın teorisi, çağının dil kuramlarıyla da örtüşmekteydi. Zira 19. yüzyılda yaygın dil teorilerine göre diller ilkelden gelişmişe doğru bir sıra takip etmekteydiler. "En aşağı ve ilkel basamak" Çinceydi. Onun üstünde Türk-Moğol dilleri, bir üst basamakta Sami dilleri ve nihayet en tepede de en gelişmiş diller olan Hint-Avrupa ailesi yer almak-

* Kramer, a.g.e, s. 34.

taydı. Yani Rawlinson ve diğer biliminsanları Mezopotamya'da Samilerden daha eski bir Turani halkın varlığından bahsederken aslında Turani halkları övmekten ziyade basamak teorisini uygulamaktaydılar. Başka bir deyişle o vakitler en eski kök-dil olmak pek övünülecek bir olgu olarak görülmemekteydi. Gene de Sümercenin Turani bir dil olarak sınıflandırılması bu faaliyetlerden yarım asır sonra haberdar olmaya başlayan Türkçü aydınlar için heyecan verici bir keşifti.

Jules Oppert (1825-1905)

1869'da Fransız Nümizmatik ve Arkeoloji Derneği'nde bir konferans veren bir diğer meşhur çivi yazısı uzmanı J. Oppert bu "Turani" dile Sümerce, ülkelerine de Sümer adı verilmesi gerektiğini çünkü Krallarının kendi ülkelerini Sümer olarak andıklarını söyledi. 1857'den beri bu bilinmeyen dilin (Sümerce) Turani yahut İskit kavimlerinden birine ait olduğunu savunmakta olan Oppert 1869'daki konferansında da Sümercenin Türkçe, Fince ve Macarcayla benzerlikler gösterdiğini tekrar etmişti. Öğrencisi F. Lenomart, Oppert'i destekleyerek, salt ses benzerliklerinin yardımıyla Fince, Macarca ve Türkçe kelimeler ile Sümerce kelimeler arasında benzerlik kurmuştu. F. Hommel'de aynı şekilde Türkçe ve Sümerce arasındaki zamirlerde ve sayılardaki benzerliklere dayanarak Sümerceyi Türk-Tatar dillerinden biri olarak kabul etmekteydi.* Sovyet dilbilimci ve arkeolog N. Marr (1865-1934) Sümercenin Çuvaş Türkçesiyle yakın bir dil olduğunu savunmaktaydı.†

Aslında Türk aydınları bu iddialardan haberdar olmakta epey gecikmiş bile sayılabilirlerdi. Bu öyle bir gecikmeydi ki Türk aydınları bu teorileri keşfetmeye başladıklarında artık Sümercenin Türkçe, Moğolca, Tunguzca gibi dil aileleri ile bağının sanıldığı kadar güçlü olmadığının kabul edildiği dördüncü nesil Sümer uzmanların çağı gelmişti. Bu nesil Sümerce için Hindistan'daki Dravid dili gibi yeni akrabalar örneklemekteydiler. Yine de bilim dünyasında Sümercenin Altay dil ailesinin arkaik üyesi olduğuna dair ön kabul henüz destek görmeye devam etmekteydi. Bu bakımdan 1930'larda Sümer ve Hattilerin "Türklüğü" meselesi biraz demode olmuşsa da henüz bütünüyle gücünü yitirdiği söylenemezdi.

---

* Kramer, *Sümerler*, s. 36.

† Caferoğlu, a.g.e, s. 16, 43.

O dönemlerde henüz birbirleriyle karıştırılan Hatti/Hititlerin, Turani bir halk olduğu iddiası da pek çok Batılı araştırmacı tarafından savunulmaktaydı. Örneğin Claude R. Conder'ın (1848-1910) 1898'de yayınlanan *The Hittite and Their languages* adlı eserini baz alalım. Conder burada Hitit hiyerogliflerinin Orta Asya kökenli olduklarını, Hititlerin de Moğol ırkından olduklarını iddia etmişti.* Türk tarihçileri bu kitabı biraz geç keşfettiklerinden Conder'ın tahminleri Tarih Tezi'nin oluşumunda hâlâ temel kaynaklardan biri olarak kullanılmaktaydı. Halbuki Conder'ın ölümünden (1910) hemen sonraki yıllarda Hititçenin Hint-Avrupa dili olduğu kesinleşmiş gibiydi. Bahsi geçen Hiyerogliflerin de yine Hint-Avrupalı olan Luvilere ait olduğu saptanmıştı.

Konuyu aydınlatmak için kısaca bilgi verelim. Hititler keşfedildiklerinde bu isim onlara yanlışlıkla verildi. Doğru isimlendirmenin K'neşa (ya da Nesi) olduğu çok sonradan anlaşıldığında da iş işten geçmiş ve Hitit adı düzeltilemeyecek bir yanlış olarak literatüre yerleşmişti. Aslında Anadolu'nun bilinen en eski halkı Hattilerdi ve Hattiler tarihe karıştıktan sonra da uzun yüzyıllar boyunca bu ülke Hatti ülkesi olarak anılmaya devam etmişti. Gerçek adları K'neşalar (Nesiler) olan Hititlere bu isim bir zamanlar Hattilere ait olan topraklara, Hatti ülkesine yerleştikleri için komşularınca verilmişti. Tıpkı Selçuklulara ve Osmanlılara Rumiler, Rumlular denilmesi gibi... İki halk tamamen farklı diller konuşuyordu. Bugün Hititçenin Hint-Avrupa dili olduğunu (hatta bilinen en eski Hint-Avrupa dili olduğunu) biliyoruz. Zaten Hititçe Ortaçağ Almancasının yardımıyla çözülmüştür. Türk tarihçilerin akrabalık bağı kurduğu halk aslında Hattilerdi ama o dönemde henüz Hatti/Hitit ayrımı yeni yeni fark edilmekteydi. Bu nedenle Türk tarihçilerin tercih ettiği *Eti* terimi iki halk içinde keyfince kullanılabilmekteydi. Bu da bizim gibi dönem araştırmacılarının işini zorlaştıran bir durum. Yine benzer bir gizem o dönemlerde Vanikler denilen Urartu dili için de geçerliydi. Türkçe gibi eklemeli bir dil olduğu görülmekteydi. Sonraki araştırmalar bu dilde de kelimenin sonuna değil önüne (prefix) ek alarak kelime türetildiğini gösterecekti. Ama 1920'ler ve 30'larda konu henüz bu denli ayrıntılı bilinmiyordu ve bu diller Altay dil ailesinin parçası olarak görenler o zamanlarda bilim dünyasından hayli yaygın bir kesimi temsil ediyorlardı. Bu açıdan Sümerlerin, Hattilerin veya Urartuların Türk/Turani olduklarını ileri sürmek devir için gayet normaldi ve evrensel bir tavırdı diyebiliriz.

* C. R.Conder, *The Hittites And Their Language*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1898.

Garstang'ın Hitit resimleriyle Anadolu Türkmenlerini mukayese eden fotoğraf ve çizimleri, 1910.

O dönemde arkeologlar da inceledikleri antik kültürlerin izlerini modern dönemde aynı coğrafyada yaşayan halklar arasından aramaktan hoşlanmaktaydılar. Bu bazen giyim kuşam, yemek kültürü gibi folklorik nitelikler kimi zaman ise fiziki bağlar arama yoluyla olabilmekteydi. 20. yüzyılın başında Asur kabartmalarındaki figürleri, Süryani köylüleriyle, Pers kabartmalarındaki figürleri Zagros dağlarındaki Kürtlerle, Urartuları Ermenilerle, Hatti/Hiti kabartmalarını da Türkmenlerle mukayese etmek doğal bir tavırdı. Bunlar aradaki göçlere yer değiştirmelere karşın sanki binlerce yıl boyunca dili, kimliği, dini değişse de ırki nitelikleri sabit kalmış çoban ve tarımcı halklar olarak görülmekteydiler. Hattiler Türk olmayabilirdi ama Türkler, Türkleşmiş Hattilerdi. Tıpkı Urartuların Ermenileştiği, Medlerin Kürtleştiğine dönük inançlarda olduğu gibi. Bu nedenle daha ortada Türk Tarih Tezi yokken de J. Garstang Hitit kabartmalarındaki tipolojinin Anadolu Türkmenlerine benzerliğine dikkat çekebilmekteydi.

Sümerce ve Hattice Türkçe ile Akraba mıydı?

Bu konuda öylesine çok anti-bilimsel ve romantik söz edildi ki günümüzde Sümerce ve Hattice ile Türkçe arasındaki bağlardan bahsetmek ancak nostaljik bir tavır olarak algılanmaktadır. Ancak Türkçe ile Sümerce/Hattice arasındaki yakınlıkları abartan kuramların yarattığı handikaplara rağmen bu diller arasında 1930'ların dünyasında yaşayanlara hayli yeterli gelen ilginç bağlar bulunmaktadır. Mesela Sümerce *Dingir* (tanrı) sözcüğü ile eski Türkçede *Tengri* arasındaki açık benzerlikte olduğu gibi. Nitekim sözcük yakınlıklarından yola çıkarak Türkçe ile Sümercenin akraba olduğunu savunan Gyula Németh (1890–1976) 1917'de Sümerce ile Türkçe arasında tesadüfleri aşacak derecede çok sayıda ortak sözcük bulunduğunu savunmuştu. Hatta Németh'e göre Türkçe Tengri Sümerce *Dingir* kökenli değildi; tam aksine *Dingir* sözcüğü *Tengri*'den Sümerceye geçmişti.* Gerçi sözcük benzerlikleri akrabalık kadar "hısımlık" yani uzun süre yan yana yaşamaktan da kaynaklanıyor olabilirdi. Nitekim günümüzde Türkler *Tanrı* yerine Arapça *Allah* veya Farsça *Hüda*, *Yezdan*, İbranice *Rabb* gibi sözcükler de kullanıyorlar. Bu onları Arap ya da fars yapmıyor. Bu bakımdan Sümerce ile Türkçe arasında birbirini andıran yüzlerce kelime olması iki dil arasındaki akrabalık yerine Osman Nedim Tuna'nın belirttiği üzere proto-Türklerin uzun süre Sümerler ile iletişim hâlinde yaşamasından kaynaklanıyor da olabilir.†

Öte yandan dilbilimciler kelime ortaklıklarından ziyade gramer benzerliklerini esas alırlar. Bu nedenle Sümercenin Türkçe gibi eklemeli bir dil olmasını iki dil arasındaki akrabalığa kanıt olarak gören çok sayıda dil uzmanı vardır. 19. yüzyıl boyunca dilbilimciler bütün eklemeli dillerin akraba olduğunu düşünmekteydi. O Yıllarda Türkçe, Moğolca, Japonca hatta Seylan Dili bile "Turan dilleri" ailesi içinde sayılabilmekteydi. Ancak bazı gramer kuralları söz konusu olduğunda Sümercenin Türkçeden farklı yanları ortaya çıkar. Sümerce sondan değil; önden eklemeli bir dildir. Mesela Sümerce *krallık* sözcüğü, kral (*lugal*) sözcüğünün sonuna değil başına ek getirilerek oluşturulur. *Krallık* diyeceğimiz zaman sözcüğün başına *-nim* eki getirerek krallık sözcüğünü (*nim-lugal*) elde ederiz. Bu özellik –köklerin başına ek getirilerek

---

* Gyula Németh, "Türklüğün Eski Çağı" Ülkü Halkevleri Dergisi, XV, 1940, Türkler Ansiklopedisi, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.80-381.

† Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Taşı Meselesi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1990.

kelime türetme– bazı Kafkas dilleri ile Hindistan'daki Dravid dillerinde de var. Yine Kafkas dillerine has bir özellik olan nesne yerine özneye ek alması durumu Sümerce ile Türkçe arasındaki önemli farklardan biridir. Basit bir tabloyla anlatalım:

Türkçe	Kral **(özne ek almaz)**	Duvarı **(nesne ek alır)**	yıktı
Sümerce	Lugale **(özne ek alır)**	Bad **(nesne ek almaz)**	insig

Yani Sümerli "kral duvarı yıktı" demiyor. "Duvar kralca yıkıldı" gibi bir cümle kullanıyordu. Ama Sümerce ile Türkçe arasında gramer yönünden tesadüfü aşan güçlü benzerlikler olan kurallar da vardır. Mesela söz dizimi (eskilerin deyimiyle nahiv modern deyimle sentaks) inanılmaz benzerlikler gösterir. Yine basit bir tabloyla anlatalım ve *Oğul babasına*...söz dizilimini ele alalım:

Türkçe	Oğul	baba	sı**(üçüncü tekil şahıs iyelik eki)**	na **(yaklaşma hâli)**
Sümerce	Dumu	adda	na**(üçüncü tekil şahıs iyelik eki)**	ra **(yaklaşma hâli)**

Bu tablodaki örneğe bakılarak da Sümerce ile Türkçenin uzak akraba olduğu savunulabilir. Bu konudaki tartışmalar günümüzde de kesin bir sonuca ulaşmış değildir. Bugün bile açık kapı bıraktığımız bu potansiyel bağların, 1930'lu yılların dünyasında insanlara çok daha fazla inandırıcı geldiğini söyleyebiliriz.

Hatti dilinin de Türkçeye yakın olduğu iddiaları doğru muydu diye sorabilirsiniz. Neticede Hatti dili de Türkçe gibi eklemeli bir dildir. Ama sözcük hazinesi Sümercenin aksine Türkçeyle yakın sayılmaz. Mesela tanrı sözcüğü Hatti dilinde *Şapu*'dur. Yine de bazı kurallar her iki dilde de ortaktır. Örneğin *Edirneli* sözcüğündeki ismi sıfata dönüştüren –li yapım eki ile *Hattili* sözcüğündeki –li eki aynı görevi görür.* Yani *Hattili* hem Türkçede hem de Hattice de aynı anlama gelmektedir. Gerçi benzerlikler kadar farklılıklardan da söz etmeliyiz. Mesela *şappu* Hattice tanrı anlamına gelir. Tanrılar denileceği zaman çoğullaştırma eki (wa) başa gelir ve böylece wa-şappu (tanrılar) sözcüğü elde edilir. Sözcük başına ek gelerek kelime türetilmesi Kafkas dillerinde yaygın bir durumdur. Bu nedenle bazı dilbilimciler Hatticeyi Kafkas dil ailesi içinde

* Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu - I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, s. 40.

kabul eder. Urartu dilinin yakın akrabası olarak kabul edilen Hurri dili için de tartışmalar sürmektedir. Hurricenin Türkçeyle ortak bir sözcük dağarcığına ve ses sistemine (fonetik) sahip olduğu söylenemez. Ama antik Anadolu dilleri içinde Türkçe ile en yakın sözdizimine sahip dil aslında budur. Hurrice Türkçe gibi sondan eklemelidir* ve yapım çekim eklerinin kullanım biçimlerinin Türkçeye yakınlığı dikkat çekicidir. Basit bir tabloyla anlatalım:

Türkçe	Tanrı	Tanrı+lar	Tanrı+m	Tanrı+n	Tanrı+dan
Hurrice	Eni	Eni+na	Eni+iffe	Eni+f	Eni+tan[1]

Yine de Hurricenin Altay ailesinden mi yoksa Kafkas dili mi olduğu tartışması devam ediyor. Sonuç olarak bu dillerin hiçbiri proto-Türkçe diyalektlerle akraba da olmayabilir. Ancak mevcut ortaklıklar konuyu ilginç kılıyor. Daha da ötesi 1930'ların heyecanlı ortamındaki abartılı sahiplenmelerin konudan uzak olanların sandığı kadar fantastik tavırlar olmadığını da gösteriyor. Bir asır kadar önce gramerdeki bu benzerlikler dil akrabalıkları için yeterli görülüyordu.

Tarihsel Hak İddialarına Cevap Olarak Arkeoloji

Öte yandan Sümer, Hatti, Urartu gibi uygarlıkların sahiplenilmesinin asıl sebebi Batı dünyasındaki keşifler değildi elbette... Bu sahiplenme için yeni bir dünyanın oluşması ve cumhuriyet devri Türk aydın tipinin şekillenmesi gerekmekteydi. Sümerlerin Türk olup olmaması Osmanlı aydınının çok ilgilendiği bir mevzu değildi. Zira 1908 öncesinde Türklük önem verilen bir kavram olmadığı gibi Osmanlılar sahip oldukları topraklardaki egemenliklerinin meşruluğunu eski çağ uygarlıklarının etnik kökenlerine dayandırma gereği de duymamaktaydılar. Sonuçta "*at binenin kılıç kuşananın*" zamanlarında belirli bir coğrafyada hüküm sürme hakkının kaynağı fetihti ve bunun ne zaman olduğunun da bir önemi yoktu. Bu bakış açısı salt Osmanlı'ya mahsus değildi, kaybeden taraf olan Bizanslı tarihçiler de Türk yönetiminin meşruluğunu sorgulamamışlardı. Bizans tarihçisi için Türkler, Tanrı'nın Romalıları günahlarından dolayı cezalandırmak için gönderdiği aracılardı. Konstantinopolis'in Türklerce fethi Bizanslıların gözünde bir meşruluk sorunu oluşturmamıştı.

* Gurney, a.g.e., s.108.

Zaten onlar da kendilerinden (Romalılardan) önce bu topraklarda başkalarının hüküm sürdüğünü biliyorlardı. Nasıl ki Tanrı bir zamanlar egemenlik gücünü Romalılara verdiyse zamanla onlardan alıp Araplara veya Türklere vermesi de doğaldı. "Burada ilk önce biz vardık" minvalindeki itirazlar için 19. yüzyıl sonlarını beklemek gerekecekti.

1920'lerin dünyasında ise bu anlayışlar tamamıyla değişmişti. Dünya büyük bir paylaşım savaşından çıkmıştı ve bir yenisine doğru emin adımlarla ilerlemekteydi. O zamanların dünyasında herhangi bir toprak paçasında hak iddia edebilmek için o coğrafyanın ilk yerleşiklerinin soyundan gelmiş olmanız gerektiği düşüncesi yerleşmiş durumdaydı. Tüm dünyada arkeolog ve tarihçiler kendi uluslarının yaşadıkları ülkelerin veya fethetmek istedikleri toprakların en eski yerleşik (otokton) halkı olduğunu kanıtlama gayretindeydiler. Dünyanın her köşesi için bu tartışmaları örneklendirebiliriz. Mesela Ukrayna-Kırım havzası asırlar boyunca Moğol/Türk hanlıklarının toprağı olmuştu. Oysa Slavcı Rus arkeolojisine göre bu topraklar Neolitik Çağ'dan beri Slavların atalarının anayurduydu ve yeniden Slavlaşmaları bu açıdan haklı ve meşruydu.* Ruslar bu coğrafyada çeşitli dönemlerde yaşamış olan İskit, Kimmer, Thrak, Sarmat, Etrüsk, Hun hatta Germence konuştukları kesin olarak bilinen Gotların bile Slav olduklarını savunuyorlardı. † Alman arkeologlar ise Ukrayna ve çevresinin kendi atalarının toprakları olduğunu ileri sürmekteydiler ki bu savlar 1941'deki Barbarossa Harekâtının dayanaklarından birini teşkil edecekti. Portekiz'de 1932'de kurulan Salazar rejimi ülkenin Bronz Çağı'ndan beri Portekizliler tarafından iskân edildiğini savunurken, İrlandalılar Britanya'ya karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesi esnasında adadaki prehistorik merkezleri kendi atalarının izleri olarak kabul etmekteydiler.‡ Arnavutluk üzerinde hak iddia eden Pan-Helenistlere karşı Enver Hoca da liderliği döneminde tarihsel İlirya kavmi Arnavutların ataları olarak sahiplenilecekti vb.§ Paylaşılamayan Kudüs ve çevresinde Yahudi yerleşimciler binlerce sene önceki İsrail Krallığının varlığını anımsatmakta ve Arapların sonradan geldiklerini söylemekteydiler. Araplar da karşılık olarak Arap adı yerine çok eski bir kavim olan Filistinlilerin ismini sahipleniyorlardı. Böylece İslam'dan iki bin sene önce bile Filistin'de yaşadıklarını ima ediyorlardı. Mısırlı Araplar

* Shnirelman, a.g.e., s.206, 216.

† Victor Shnirelman, "Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe: 1930-1940'ların Sovyet Arkeolojisinin Unutulmuş Sayfaları", Cogito, Sayı 28. 2001. s.214–215; Trigger, a.g.e, s.251.

‡ Bruce Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, New York, Melbourn, 2006, s. 253.

§ Galaty & Watkinson, *Archaeology under Dictatorship*, Kluwer Academic/Plenum Publisher, New York, 2004, s.9.

soylarını Firavunlar dönemine dayandırırken, Suriyeli aydınlar da Kenanların ve Hititlerin soyundan geldiklerini iddia etmeye başlamışlardı.*

(Sol) Tarihten gelen meşruluk özellikle II. Dünya Savaşı'nda önemli bir söylem hâline geldi. Norveç halkını Nasyonal-Sosyalist davaya kazanmak için Germen atalara ve Nordik savaşçıların anısına vurgu yapan bir Alman afişi. (Orta) Sovyet ordusu, Aleksander Nevsky'nin ruhuyla destekleniyor. (Sağ) Bir Sovyet işçisinin arkasında slav savaşçısı görülüyor.

Genç cumhuriyetin sahip olduğu Trakya, Küçük Asya ile Kafkasya, Mezopotamya ve Levant'a uzanan coğrafya da hayli çekişmeli tarihsel hak iddialarının merkezinde yer almaktaydı. Türkler, Küçük Asya ve Trakya'yı Helen toprağı olarak gören, pan-Helenist hükümetlerin ordularına karşı verdikleri savaştan henüz yeni çıkmışlardı ve savaşın yaraları henüz tazeydi. Öte yandan pan-Helenizmin askeri yenilgisi henüz iddialarından vazgeçtiği anlamına gelmemekteydi. Üstelik pan-Helenistler hak iddia ettikleri topraklar başka ulusların milliyetçi tarihçilerince de sahiplenilmekteydi. Mesela antik çağın Pontos'u pan-Helenistlere göre Helen toprağıydı. Ama Gürcü milliyetçileri için Pontos Kraliçe Tamara devrindeki Büyük Gürcü krallığının parçasıydı.

* Adid Davişa, *Arap Milliyetçiliği, Zaferden Umutsuzluğa*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.89, Zeynep Güler: Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği, Mısır ve Nasırcılık, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2004, s.37–38.

"Büyük Gürcistan" Artvin, Trabzon, Giresun, Oltu, Tortum Bayburt gibi şehirleri de içermekteydi. İlginç rekabetlerden biri de Türk ve Ermeni aydınları arasında yaşanmaktaydı. Başlangıçta Ermeni aydınlarının gözünde gerçek Ermenistan Helenistik çağda Tigran döneminde bir ucu Çukurova'ya diğer ucu Urmiye'ye uzanan büyük bir krallıktı. Türkler ise Anadolu'ya 1071'de geldikleri için bölge üstünde pek hak iddia edemezlerdi. Türk tarihçiler 1071 miladını terk edip Hattilerle ilgilenmeye başladıklarında bu sefer Ermeni tarihçiler de Urartu-Hurrileri; hatta Kafkasya'nın Kalkolitik kültürlerini sahiplenmeye yöneldiler.*

Suriye-Türkiye sınır meseleleri de tarih ve arkeolojinin çatışma alanına dönüşmüştü. Türkler Hattilerin Türk olduğunu, dolayısıyla Antakya-İskenderun sancağının Türkiye'ye katılması gerektiğini savunuyorlardı. Suriyeli milliyetçi liderlerden Anton Saada ise "Suriyelilerin Kenanlıların, Keldanilerin ve Hititlerin soyundan gelen benzersiz bir millet olduğunu, modern Suriye'nin, Antakya, Lübnan, Ürdün hatta Kıbrıs üzerinde tarihsel haklara sahip olduğunu söylemekteydi.† Hattilerin etnik kökeni meselesi o dönemde henüz Antakya çevresinde yaşadıkları sanılan bu halk nezdinde Antakya-İskenderun sancağının hangi ülkeye ait olduğu tartışmasına bağlanmış durumdaydı. Bu ile sonradan verilen Hatay isminden de anlaşılacağı üzere Hatti/Hititler artık Türkiye'nin tarihsel hak iddialarının arka planını temsil etmekteydiler. Gerçi İskenderun-Antakya meselesinde Hattileri sahiplenme eğiliminin Antakya'nın kaybedildiği 1918'e kadar uzandığını biliyoruz. 1923'te Mustafa Kemal'in Misak-ı Milli dışında kaldıkları için Ankara'da siyah bayraklarla gösteri yapan bir grup Antakyalıya "40 Asırlık Türk Yurdu yabancı eline bırakılmaz" diye seslenmişti. Bu cümleden henüz o tarihte İskenderun bölgesinde devlet kurmuş olan geç Hititlerin Türk olduklarını düşündüğünü anlıyoruz. Demek ki o yıllarda da Hititlerin Türklerle özdeşleştirildiği yayınları takip etmekteydi.

Mustafa Kemal, aynı cümleyi 1923 yılında Adana'yı ziyaretinde de tekrar etmiş, sonraki yıllarda Reşit Galip gibi yazarlar bu cümleyi Türk tarihçiliğinin miladı olarak kabullenmişlerdi.‡

Hatay bölgesi Birinci Dünya Savaşı'nda Yıldırım Orduları Komutanı olan Mustafa Kemal'in son görev yeriydi ve İstanbul'dan gelen bir emirle İskende-

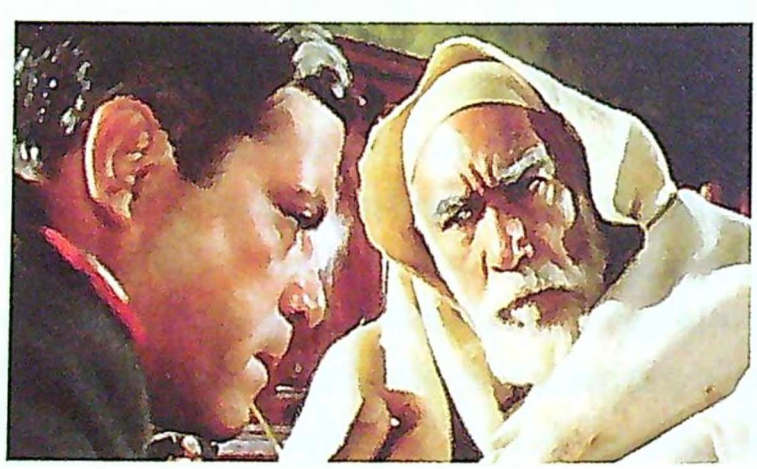
---

* Kohl ve Tsetskladze, "Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği Milliyetçilik ve Politika" Cogito Sayı 28, 2001, s.180-182,194.

† Davişa, s.89.

‡ Reşit Gâlip, "Türk Tarih İnkılâbı ve Yabancı Tezler" Ülkü Birinci Teşrin 1933 -Seçmeler (1933–1941) s.141.

run-Antakya'yı işgal ordularına bırakıp çekilmek zorunda kalmanın yarattığı hissiyatı hiçbir zaman unutmamıştı.* İskenderun-Antakya'nın kaybına özel önem verdiğini anladığımız Atatürk, arkeolojik faaliyetler neticesinde bölgenin Hitit mirası ortaya çıkarıldıkça sancağın Türkiye'ye katılması yolunda arkeolojik keşiflerin sonuçlarından yararlanılabileceğini düşünmüştü. Neticede 1936 yılına kadar İskenderun-Antakya sancağı olarak anılan bölge, bu tarihten itibaren Hattilere ithafen *Hatay* olarak adlandırılmaya başlanacaktı. Afet İnan bir röportajda, Montrö Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonraki Temmuz günlerinde Florya'da bir akşam, Atatürk ve yanındakilerin İskenderun-Antakya sancağından ilk olarak "Hatay" olarak bahsettiğini "o vilayette artık Hatay diyeceğiz" dediklerini aktarmaktadır.† Bu ismin seçilmesinde sözcüğün Ort Asya ile bağlantılı olmasının da önemli olduğunu anlıyoruz. 1936'da İsmail Müştak Mayakon ve Asım Us imzalarıyla *Cumhuriyet* ve *Vakit* gazetelerinde yayımlanan yazılarda Hatay adının Çinlilerin *Hatay* adını verdiği Orta Asya Türk kabilelerinden geldiği savunulmuştu.‡ Böylece Anadolu'daki Hata/Hattilerle Orta Asya'da Hitay denilen bölge arasında bir bağ da kurulmuş oluyordu. Bundan sonraki haftalar boyunca Antakya-İskenderun bölgesindeki bütün ırmak, dağ, köy adlarının Orta Asya'da da kullanıldığını iddia eden uzun çeşitli köşe yazıları yayınlanmıştı.§ Bunlar pek bilimsel bir tarzda ele alınmış sayılmazlar. Bölgesel bir tatlı olan *haytal*'ın ya da *hediye* sözcüğünden türemiş gibi görünen *Hetiye* köyünün adının Hattilerle bağının kurulması dönemin kolay yoldan ispat tarzının klasik örneklerini temsil ederler.

Çöl Aslanı filminde İtalyan General Graziani (Reed) Ömer Muhtar (Quinn) ile konuşurken

Bütün bu hengâmede Türk tarafı için asıl tehdit, o dönemde Faşist Parti'nin yayılmacı siyaset güttüğü İtalya'dan esen rüzgârlardı. Mussolini İtalyası ise oldukça kestirme bir yöntemle tüm Akdeniz'i *Mare Nostrum* olarak adlandır-

* Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 419.
† Utkan Kocatürk, "Prof. Dr. Afet İnan'la Bir Konuşma", s. 728.
‡ Müştak Mayakon, "Tarihten Bir Yaprak-Bir Türk Camiasının Adı", *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1936.
§ Ahmed Faik Türkmen, "Antakya Tarihi I-IX", *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1936–21 Ocak 1937, Müştak Mayakon, "Hata ve Hatay ve Oronte-Ura-tube", *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1936.

makta ve Küçük Asya'nın bütünü üzerinde hak iddia etmekteydi. Atatürk her ne kadar İtalya'nın Arnavutluk ve Yunanistan'a yaptığı saldırıları görecek kadar yaşamamışsa da Libya örneği gözler önündeydi. Burada yaşanan olaylar gelecekte yaşanacak tehlikenin habercisi gibiydi. İtalya'nın Libya macerasını anlatan *Çöl Aslanı* (1981) adlı filminde Libyalı Arapların lideri Ömer Muhtar, (Antony Quinn), İtalyan General R. Graziani'ye (Olivier Reed) "Neden ülkemizi işgal ettiniz?" diye sormaktaydı. Graziani de "burası bizim ülkemiz, biz hep buradaydık, sadece geri döndük," diyerek çekmecesinden Libya'da basılmış bir Roma sikkesi göstermekteydi. Bu sahne dönemin arkeoloji-siyaset ilişkisini basit bir şekilde yansıtması açısından önemli bir detaydır.

İtalya'nın daha fazlası için hazırlık içinde olduğu belliydi. Ki bu büyük ihtimale karşı İtalya'nın tehdit ettiği ülkeler Atatürk'ün girişimiyle Balkan Antantını imzalamışlardı. Ama o zamanlarda bu tür mücadelelerin bir de tarihsel boyutu olması zaruri olarak görülmekteydi. Türklerin 1071 sonrası Anadolu'ya geldikleri kalıbının artık bu ülkedeki meşruluklarını karşılamadığı düşünülmekteydi. Nitekim Halkevleri Umumi Reisi Necip Ali (Küçüka) Ankara Halkevi'nde verdiği bir nutukta, "Osmanlı tezine göre Türk tarihi 600 senelik göçebe bir kabilenin cengâver fetihlerinden ibarettir. Bu iddia tamamen yanlıştır hem de memleketimizi istila etmek isteyenler için müthiş bir fırsat silahı olmuştur... Ama Sümer ve Eti gibi eski Türk kavimlerinin ortaya çıkarılmasıyla bu durum tamamen değişmiştir," demekteydi.* Ekrem Akurgal da yıllar sonra Atatürk'ün, Batı Anadolu'ya yönelik Yunan iddialarına ve Akdeniz'e *mare nostrum* diyen İtalyanların girişimlerine karşı Türk Tarih Tezini ortaya koyduğunu söylemiştir. Akurgal, Atatürk, "Eğer Anadolu'yu eski sakinlerinin çocuklarına vermek lazım gelirse bunu herkesten çok Türklerin hak ettiğini bir mukabil tez olarak öne sürdü. Çünkü Anadolu'nun en eski sakinleri Hititlerdi ve Hititler Türklerin ceddi idi. Böylece Atatürk düşmanının silahına aynı silahla mukabele etti," demekteydi.†

Sonuç olarak Hattiler dönem şartlarında ideal bir seçimdi. Türk aydınları ve siyasetçileri Hatti/Hitit egemenlik alanını Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenlik alanı için tarihsel bir güvence olarak görmüşlerdi. A. Smith Ankara'nın laik Türklerin gözünde ikinci bir Hattuşaş olarak görüldüğünü söylemekteydi.

---

* Necip Ali (Küçüka), "Tarih ve Dil İnkılâpları ile Edebiyatımız ve Güzel Sanatlarımız Karşısında Halkevleri", *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1934.

† Ekrem Akurgal, "Tarih İlmî ve Atatürk" Türkiye'nin Kültür Sorunları, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998 s. 77. (İlk Basım, Belleten, XX. 1956)

Artılar ve Eksiler

Bu kadar yıl sonra Eti ve Sümerlerin sahiplenişine nasıl bakmalıyız? Kuşkusuz yaşamın diyalektiği bu konuda da karmaşık sonuçlar doğmasına sebep oldu. Ancak bu konuda son yıllarda hep menfi sonuçlar tartışılageldi. Bu olumsuz sonuçlara biz de değinelim. Tarih Tezi'nin antik dillere yaklaşımındaki aşırı romantizm ve acelecilikler arkeoloji ve eskiçağ dilleri araştırmalarına zarar veren sonuçlar üretti. Rasgele ses benzerliklerine dayalı benzeştirmeler sebebiyle çok sayıda hayali tez ortaya çıktı. Mesela Tarih Tezi'ni destekleyen yayınlara göre Frigya Tanrısı Attis'in adı *ata*'dan gelmekteydi. Thraklar da Türk'tü. Frigyalılar Trako-Türk soyundandı. Türk-Trako kavimleri, milattan 3500 sene evvel Tuna havzasında bir Türk medeniyeti kurarak buradan Trakya ve Yunanistan'a girmişlerdi. Yunanistan'da isimleri Yunanca ile açıklanamayan yerleşimler aslında Türkçeydi. Örneğin Orhomenos, *Orhon* anlamına geliyordu. Eubeos adası *oba* demekti. Frig devletini istila eden Kimmerlerin kralı Tugdamme, Toktamış olarak yazılmıştı.* Rasgele ses benzerliklerinden bu tür bağlantılar kurma merakı amatör araştırmacılara öylesine bir fırsat sundu ki neredeyse 100 yıl sonra bile bizler bu yanlış benzeştirmeleri düzeltemiyoruz.

1930'larda Tarih Heyeti'nden Yusuf Ziya Özer, muhtemelen bu tuhaf bağdaştırmacılığın şampiyonudur. Yusuf Ziya'ya göre çar sözcüğü Caesar'dan değil Türkçe *sarı*'dan gelmişti. Mitanniler bir Özbek kabilesiydi. Hurlar (Hurriler) Teke Türkmenlerinden Kor aşiretiydi. Korların bir şubesi de Arabistan'daki Koreyiş (Kureyş) kabilesiydi. Mısır Tanrısı Ra'nın adı Türkçe ur'dan (Gök) geliyordu. Türkçe "od" (ateş) Mısır Güneş Tanrısı "Aton" olmuştu. Türkçe kırgı (atmaca) "kır", "hr" şeklini alarak Mısır'ın şahin başlı Tanrısı Horus'a dönüşmüştü. Osiris ise Türkçe üze (gök) ve ur (ışık-nur) sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmişti. † Yusuf Ziya'nın yolundan giden Mehmet Şükrü Akkaya da Hitit çalışmalarına destek olayım derken zarar veren bir dizi kitap yayımladı. Bu kitaplarda Hitit Kralı Huzziyaş yerine *Gözüyaş* yazılmakta Hititçe çeyiz anlamındaki *yuvanu*'nun *varıyoğu*'dan geldiği savunulmaktaydı.‡ İşte bu türden yayınlar yüzünden Türkiye'de Sümer-Hi-

---

* Türk Tarihinin Anahatları, s.219-220, 232.

† Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1939, s.42-47; 56-64 ve birçok yerde.

‡ M. Şükrü, *Eti Tarihi ve Medeniyeti*, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1934, s 19, 28, 34, 46-50 ve birçok yerde.

tit araştırmaları büyük zarar gördü. Bu serbest çağrışımlar mizahi tenkitlerin önünü açtı. Muhtemelen bu tenkidi dile getiren ilk kişi de Nihal Atsız'dı. Atsız Orhun yazısını doğru okumayı bilmemekle suçladığı Tarih Cemiyeti azalarının Farsça kelimelere Türkçe kökenler bulmalarını eleştirmişti. Mesela Farsça konuş emri olan "gû"nun Türkçe ses demek olan "gû"dan geldiği iddiasına karşılık Eski Türkçede ses kelimesinin "gû" değil "kü" olarak yazıldığını belirtiyordu. Bu türden ses benzerlikleriyle kelimelerin Türkçe olduğunu kanıtlamanın yanlış olduğunu savunan Atsız, "Bu iş böyle avam iştikakçıları ile yürüyecek olduktan sonra *Amazon*'un *amma uzun*'dan, *Niyagara*'nın *ne yaygara*'dan, *Peloponez*'in *bir pul etmez*'den, *Korsika*'nın *kuru sıkı*'dan geldiğini söyleyenlerin de günün birinde dil bilgini olmalarının uzak ihtimal olmadığını" söylemekteydi.* Nitekim Atsız bu öngörüsünde haklı çıktı. Antik kelimelere Türkçe kaynaklar bulma konusunda öylesine ilgisiz benzeştirmeler yapıldı ki (mesela Vatikan Ötüken'den geliyor gibi) bir süre sonra Atatürk de bu çabalara desteğini çekti.

Tarih Tezi soyları ne olursa olsun Anadolu medeniyetlerinin sahiplenilmesi gerektiği bilincini oluşturamadı, daha doğrusu tam olarak bunu hedeflemedi ve bu medeniyetlerin ancak Türklükle bağı kurulabildiği ölçüde önemli olması gibi bir algıya sebep oldu. Bu nedenle sonraki yıllarda aranılan kanıtlar yeteri ölçüde bulunamadığında, bu medeniyetlere olan ilgi de söndü. Hatti ve Sümerlerle ancak Türklük bağı kurulması şartıyla ilgili olan çevrelerin de ilgisi zamanla dağıldı. 1950'den sonra sağ hükümetler İslam öncesi ve harici hiçbir uygarlıkla ilgilenmedikleri için eski çağ arkeolojisine desteği yavaşça azalttılar. Halbuki etnik niteliklerinden bağımsız olarak Anadolu'da yaşamış tüm medeniyetlerin sahiplenilmesine dönük bir bilinç oluşturulabilirdi. Bunu bir nebze Mavi Anadolucular yapmaya çalışmışlarsa da onlarda sadece edebiyat alanında başarılı olabildiler. Özetle Tarih Tezi'nin gerilemesine paralel olarak antik medeniyetleri sahiplenme güdüsü de giderek azalıp söndü.

Öte yandan bu eksikliklere rağmen Tarih Tezi'nin Anadolu arkeolojisine katkıları muazzamdı. Politik gerekçeleri ve bilimsel geçerlilikleri ne olursa olsun Hattilerin, Hititlerin, Urartuların sahiplenilmesi bu uygarlıkları meydana çıkarmak için yapılacak kazılara devletin daha önce görülmedik ölçüde yardımlar yapmasını sağladı. Sadece aydınlar değil, tüm halk tabakası tarihi buluntuları korumakla mükellef kılındı. Osmanlı zamanlarında sadece İstan-

* Atsız, Orhun, Sayı 4, 20 Şubat 1934, s. 84.

bul'da yürütülen müzecilik faaliyetleri Anadolu'nun dört bir yanına yayıldı. Çok sayıda müze haricinde onlarca Halk Evi'nde yerel sergiler oluşturuldu. Köy öğretmenleri, mühendisler, köylüler buldukları nesneleri bu sergi ve müzelere taşımakla görevlendirildi. Arkeoloji ilk olarak seçkinler sınıfının oyun alanından çıkarılarak ulusal kimliğin parçası ve örnek yurttaş olmanın ölçütlerinden biri hâline geldi. Ardı ardına ulusal ve yerel arkeoloji, tarih ve sanat tarihi temalı dergiler yayınlanmaya başlandı. Arkeoloji eğitimi almaları için yurtdışına bursla öğrenciler gönderildi. Öğrenci yetiştirsinler diye dönemin en saygın Batılı biliminsanları Türkiye'de yeni kurulan Sümeroloji, Hititoloji ve arkeoloji kürsülerinin başına geçirildi. Devlet her türlü yayın ve kazı faaliyetine zamanına göre oldukça geniş bütçeler ayırdı. Kongreler, sergiler düzenlendi. Halkın eski medeniyetleri tanıması ve sahiplenmesi için medeniyetleri anlatan piyesler, radyo yayınları desteklendi. Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde Atatürk yıllarının Türkiye'de arkeoloji adına altın yıllar olarak görülmesi gayet doğaldır.

Tarih Tezinin Tanıtılması

Pek az ülkede bir tarih teorisi halk kitlelerine bu denli farklı alanlarda ve farklı çabalarla tanıtılmıştır. Muhtemelen bu konudaki ilk çaba 1929'da Afet İnan tarafından hazırlanan ve öğrencilere dağıtılan *Türk Çocuklarına Tarih Notları* isimli broşürdür.* Bu yayını takiben 1930 başında *Tarihten Evvel İnsanların Faaliyetleri ve İfa Ettikleri Vazifeleri Mütalâa* broşürü basılmıştı. Bu broşürde Sümer ve Elam medeniyetinin kökeni Orta Asya olarak kabul edilmekte ve bu insanların tarihte değişik adlarla ortaya çıkmış şahsi bir zekâ ve kabiliyete sahip olan Türkler olduğu savunulmaktaydı.†

Yine 1930 başlarında, Türk tarihi üzerine çalışmaların daha sistemli bir hâle getirilmesi maksadıyla bir tarih heyeti oluşturulması fikri doğdu. Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşu yolunda ilk adım, Türk Ocakları'nın VI. Kurultayı'nda atılmıştı. Bu kurultay öncesinde yapılan hazırlıklarda Afet Hanım, Mustafa Kemal'in direktifiyle Türk tarihi araştırmalarının alacağı şekil hu-

* Afet İnan, "Hâlin Mazi İle Alakası", Tarih Üzerine İnceleme ve Makaleler, Akın Matbaası, Ankara, 1960, s.1.

† Afet İnan, "Tarihten Evvel İnsanların Faaliyetleri ve İfa Ettikleri Vazifeleri Mütalâa" (Tarih Üzerine İnceleme ve Makaleler) 1960. s.11-12.

susunda bir konferans metni hazırladı ve Çankaya Köşkü'nde Mustafa Kemal'in huzurunda okudu.* 28 Nisan 1930'da, Mustafa Kemal'in de izlediği Türk Ocakları'nın VI. Kurultayı'nda Afet Hanım, "*Yeni neşriyata göre medeniyetin menşeinde Türklerin yeri nedir ve ne olmalıdır?*" isimli tebliğini okudu. Afet Hanım bu tebliğinde, Türk tarihi araştırmalarının noksanlarla ve yanlışlarla dolu olduğunu belirterek, "Beşeriyetin en yüksek ve ilk medeni kavmi, vatanı Altaylar ve Orta Asya olan Türklerdir. Çin medeniyetinin esasını kuran Türklerdir. Mezopotamya'da, İran'da milattan en aşağı 7000 sene evvel beşeriyetin ilk medeniyetini kuran ve beşeriyete ilk tarihi devrini açan; Sümer, Akat, Elam isimleri verilmekte olan Türklerdir. Mısır'da deltanın yerli sakinleri ve Mısır medeniyetinin kurucuları Türklerdir. (...) Anadolu'nun otokton ahalisi, ilk ve hakiki sahipleri, ataları, Etileri başlarında bulunan Türklerdir" diyerek hazırlanmakta olan Türk Tarih Tezi'nin genel bir özetini sundu. Afet Hanım Ege, adının Türkçede ağabey manasında Eke'den, Aka (Akha) adının da Türkçedeki Ağa'dan türediğini iddia ederek, eski Yunanistan ve Girit medeniyetlerini kuranların da Türkler olduğunu savunmuştu.†

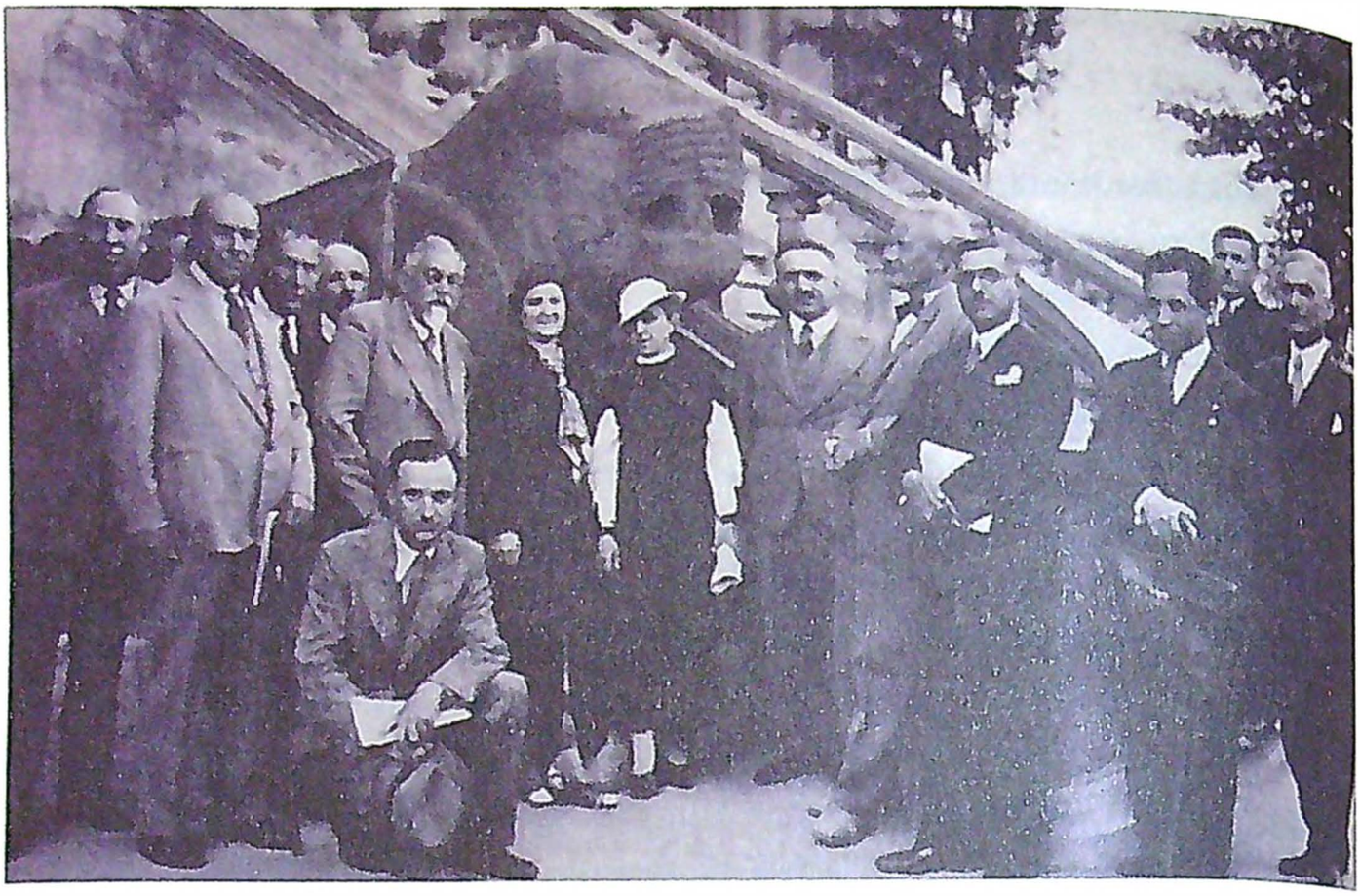
Afet Hanım'dan sonra söz alan Sadri Maksudi de "Türk medeniyettir," dedikten sonra, "Kadim medeniyetlerin menşeileri arandığı zaman birçok medeniyetin ucunda Türk olduğu tahmin olunan bir kavim görüyoruz. Eski medeni kavimlerden, en eski medeniyetlerden misal alalım. En eski medeniyet, Mezopotamya'da teessüs eden medeniyettir. Bu medeniyetin müessisleri Sümerlerdir (...) Eski Anadolu'da da kablelmilât binlerce sene evvel yüksek medeniyet tesis eden kimlerdi: Hititlerdir"‡ diyerek sözlerini sürdürmüştü. Diğer katılımcılar da benzer söylemleri tekrar etmişlerdi. Türk Ocakları Kurultaylarının başarılı geçmesinin ardından Türk tarihinin kökenlerinin incelenmesi için bir Tarih Heyeti kurulmasına karar verildi. 16 üyeden oluşan "Türk Tarih Heyeti" ilk toplantısını 4 Haziran 1930'da Türk Ocakları başkanı Hamdullah Suphi yönetiminde yaptı. Bu ilk kadroda Tevfik Bey Bıyıklıoğlu, Yusuf Akçura, Samih Rıfat Reşit Galip Bey, Afet Hanım, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Hamit Zübeyir Koşay, Halil Edhem Eldem, Reşit Safvet Atabinen, Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Ziya Özer, Ankara Etnografya Müzesi uzmanı Gyula Mészáros yer almıştı.

---

* Ülkü Mecmuası Sayı 75, 1.10.1944.

† Afet Hanım, Reşit Gâlip, Sadri Maksudî, "Türk Tarihi Hakkında Mütalaalar", Uluğ İğdemir Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu, 1973, s.68-69.

‡ 1930 yılında henüz Etiler terimimin yerleşmediği görülmektedir. Afet Hanım "Etiler"i tercih ederken Sadri Maksudî Bey "Hititler" demektedir.

Türk Tarih Kurumu üyelerinin Eski Şark Eserleri Müzesi'ni ziyaretleri.
Soldan sağa: Sadri Maksudî Arsal, Şemsettin Günaltay, Yusuf Ziya Özer,
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Yusuf Akçura, Afet İnan, Bediz Morova,
Hikmet Bayur, E. Unger, Aziz Ongan, Mükrimin Halil Yınanç.
Önde: Uluğ İğdemir. Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu,
TTK Yayınları, Ankara 1973.

Türk Tarih Heyeti'nin ilk çalışması *Türk Tarihinin Anahatları* adlı 600 sayfalık bir kitap oldu. Bu kitap çekirdek bir tarihçi grubu için yalnızca 100 adet basılmıştı. Ancak daha sonra öğrenciler için özetlenmiş bir versiyonu 30.000 kadar basılıp okullara dağıtıldı. Yine 1931'den itibaren ortaokul ve liselerde bu kitabın çeşitli versiyonları okutulacaktı. Kitabın içeriği önceden de söylendiği üzere Sümer, Eti, Ege medeniyetlerinin Orta Asya Türk uygarlığının parçaları olduğu iddiası üzerineydi. 600 sayfalık metin boyunca bazen modern Türkiye'deki devrimlerin Sümer/Eti Türklerinin mirası gibi algılandığı ya da o mirasın parçası gibi kabul edildiği de anlaşılıyordu. Mesela Sümer/Eti Türklerinde kadınların erkeklerle eşit olduğu, kadının, boşanma ve eşit miras hakkının bulunduğu, kadınların her işte çalışabildiği, yüzlerini örtmeye zorlanamadıkları gibi ayrıntılar genç cumhuriyetin 1926'da düzenlediği Medeni Kanunu'nu akla getirmektedir.* Yine Hammurabi yasalarının sertliğine rağmen Sümer/Eti yasalarının insancıllığının özenle ve defaatle vurgulanması da mühimdir. Sümerlerde vatan sevgisi, her erkeğin asker olması, hükümdarın en önde savaşması, Sümerlerin bağımsızlıklarına olan düşkün-

* Türk Tarihinin Anahatları, s.156-159

lüklerinin özenle vurgulanması* bir tarih kitabından çok bir tür yurttaşlık bilinci kitabı okunduğu izlenimi vermekteydi.

Sümer, Eti ve Egelilerin Türk olduklarına dair kanıtlar ise pek güçlü sayılmazdı. Mesela Sümer/Eti giysilerinin Anadolu Türkmen kadın giysilerine benzemesi gibi folklorik örnekler verilmişti. Sümerler ve Hititler arasında bir bağ kurulduğuna dair hiçbir bilgimiz olmadığı hâlde her iki uygarlığın kardeşçe ilişkiler içinde olduğu iddia edilmekteydi. Bu bölümler tamamen hayaliydi ki bu nedenle kimi kısımlar okul kitaplarına alınmamıştı. Mesela Hititlerin I. Murşil'in saltanatı sırasında (MÖ 1840-1790) Babil'i ele geçirdiğinde kenti Sümerlere bıraktığı söylenmekteydi. Sümerler bu fetihten asırlar önce tarih sahnesinden çekildikleri için tarihsel olarak mümkün olmayan bu iddiadan Tarih Heyeti'nin kendisi de vazgeçmiş, liseler için hazırlanan tarih kitabında bu yoruma yer vermemişlerdi.

Tarih Tezi'ni tanıtmak için yayımlanan tüm yapıtlara burada yer vermemiz imkânsız. Otuz bin adet basılmış *Türk Tarihinin Anahatları* ve o dönemde orta mektepler ve liseler için hazırlanmış tarih ders kitapları, Ülkü Mecmuası, Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Belleten, Halkevleri yayınları amatör yerel tarihçilerin bastıkları kitaplar, sayısız gazete makalesi büyükçe bir külliyat oluşturmakta. Sadece basılı yayınlar değil radyolarda yapılan söyleşiler de bu yeni kitle iletişim aracı olarak kullanılmasının ilk örneklerinden biriydi. Türk Tarih Tetkik Cemiyeti Umumî kâtipliğini yapan Muzaffer Bey (Göker) radyodan tezi tanıtmak için konferanslar vermekteydi.† 1930'lar boyunca Tarih Tezi yaşamın her alanında her yerdeydi. Eti ismi Eti Maden, Eti Bor, Eti Bisküvileri gibi birçok sanayi ve ticari kuruluşa verilmiş ayrıca Etimesgut, Etiler, Etiyokuşu gibi birçok yerleşim adında da yer almıştır. 2 Ağustos 1930'da eski adı Ahi Mesut olan ve sonradan Eti Mesut'a dönüştürülen yerleşim birimi cumhuriyetin örnek köy projesi olmuştu. Bu isim değişikliği dönemin Ahi=Eti tezine de uygundu. Yunus Nadi bir yazısında Etilerin Anadolu'da Ahiler olarak yaşamaya devam ettiklerini, İbn Batuta'nın karşılaştığı Ahilerin, Ehi-Etilerin devamı olduklarını ileri sürmüştü.‡

Sümer adı da kuruluşlara ve yerleşimlere verilmekteydi. Afet İnan, Atatürk'ün Sümerbank adını seçmesini şu şekilde açıklamaktadır:

"Sümer medeniyeti ile bilhassa dil birliğimiz bakımından ilgilenmemiz pek tabiî idi... Dil Tarih Coğrafya Fakültesi programında bu konu, ilmî araştırma-

* Türk Tarihinin Anahatları, s. 156-158.

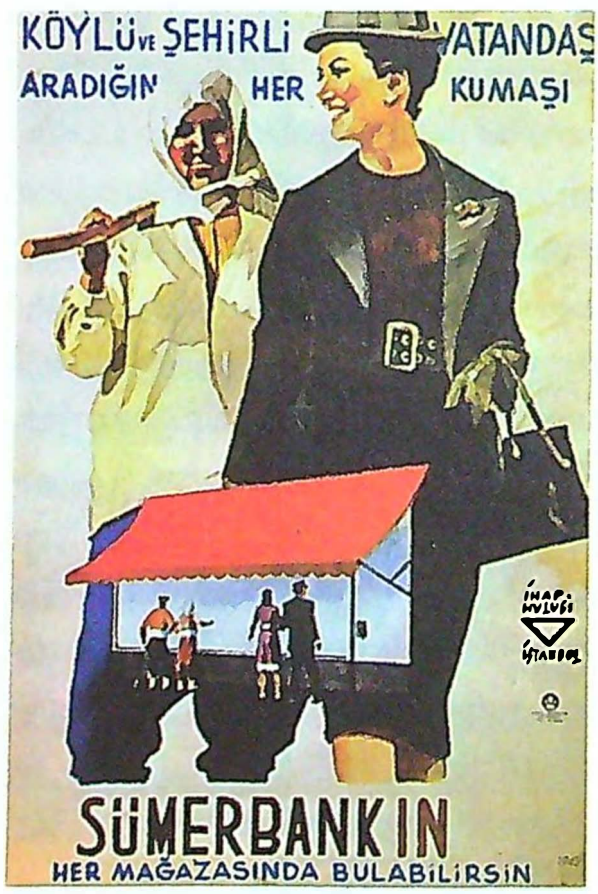
† Muzaffer (Göker), "Türk Soyu ve Türk Tarihi" Ülkü Birinci Kanûn 1934 Seçmeler (1933-1941), s. 204.

‡ Yunus Nadi, "Yeni Türkiye ve M. Klod Farer", *Cumhuriyet*, 18 Aralık 1932.

*larını ve öğretimini yapacak bir kürsüde toplanmıştır. Bu bir tarih meselesi idi; fakat Atatürk kitlelerin bellemesini ve kullanmasını istediği bu tarihî adı yurdumuzun her köşesinde ekonomik bakımdan hizmeti olan Sümerbank'a vermeği uygun buldu".**

Enver Behnan Şapolyo ise Atatürk'ün Sümerbank isminin seçimine değinirken, *"Sümer Medeniyetinin bir Türk Medeniyeti olduğunu bütün ilim âlemi kabul etmişti. Cihan medeniyetinin en büyük santrali Sümer Medeniyeti idi. Atalarıyla iftihar eden Atatürk bu medeniyeti hatırlatmak ve yeniden canlandırmak üzere kurduğu yeni bankanın Sümerbank olarak kabul etti,"* demekteydi.†

Bu olay *Cumhuriyet Gazetesi*'nde "Sanayi Bankası'nın adı Sümer Bankası oldu" başlığı altında verilmiş; "Sanayi ve Kredi Bankası bu suretle dedelerimizin 70 asır evvel kurduğu büyük medeniyetin ismini taşıyacağı" şeklinde yer almıştı.‡ Yine gazete ilanları, reklamları ve haberlerinden gördüğümüz kadarıyla Sümer adı birçok kamu ve özel kuruluşta kullanılmaya başlanmıştır. Sümer Sineması, Sümer Palas, Sümer Futbol Takımı, Beşiktaş Sümer Tiyatrosu gibi.§

Sümerbank ürünlerinin tanıtım afişi.

1934'te soyadı kanunuyla birlikte çok sayıda okur-yazar kendisine Tarih Tezi'ni anımsatan isimler seçmişti. Tarihçi Faruk Sümer, dönemin ünlü ressamlarından Ayetullah Sümer, Antalya mebusu ve Sümerbank'ın ilk genel müdürü Nurullah Esat Sümer, Dönemin Çanakkale milletvekili Ziya Gevher Etili, Bolu mebusu Tahir Hitit gibi örneklerle bu liste uzatılabilir. Yukarıdaki örneklerden daha da ilginci binlerce sene önce unutulmuş olan Sümerce kelimelerin yeniden canlanmasıdır. Türk Tarih Kurumu

* Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi Atatürk Özel Sayısı, IV - 41 1963, s. 139.
† E. B. Şapolyo, "Atatürk Sümerbank'ı Niçin Kurdu?" Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi Atatürk Özel Sayısı", IV - 41 1963, s. 209.
‡ *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1932.
§ *Cumhuriyet*, Sümer Sineması (Eski adı Artistik) açılış ilanı (14 Mart 1934), Sümer Palas açılış ilanı (4 Mayıs 1934), Sümer Futbol Takımı haberleri (7 Haziran 1934), Beşiktaş Sümer Tiyatrosu reklamı (15 Kasım 1934).

tarafından da eserleri yayınlanan ünlü şark dilleri uzmanı, Şahnâme'yi Türkçeye tercüme eden Necati Lugal, (Sümerce Kral veya büyük adam anlamına gelmektedir) ve arkeolog Ekrem Akurgal ise Sümerce soyadları alan kişilere örnek verilebilir.

Kurum adları seçilirken bu medeniyetlerin tarihte oynadıkları rol de hesaba katılmış gibi görünmektedir. Mesela Hititler kendi çağlarında metalürjide oldukça ileriydiler. Anadolu'nun Bronz Çağına geçişini temsil ettikleri gibi az sayıda da olsa demir kullandıklarını biliyoruz. Bu sebeple Türkiye'de maden sektöründe (Etimaden, Etibor gibi) bu isim tercih edilmişti. Sümerler ise sepet örmecilik ve tekstil ürünlerini çağrıştırmaktaydı. O nedenle bu satırların yazarının sonlarına yetiştiği muhtemelen en kaliteli yerli tekstil ürünlerini üreten fabrikalar Sümerbank'ın damgasını taşımaktaydılar. Ne yazık ki Sümerbank gibi bir dönemin simgesi olmuş kuruluş garip olaylar sonucu tasfiye edildi.

Tarih Tezi, müzik, tiyatro ve görsel sanatlarla da tanıtıldı. Yaşar Nabi'nin Mete adlı oyunu (1932) ilk örneklerden biriydi. Eserde geleceği gösteren bir büyücü sayesinde Mete, Osmanlıların çöküşünü ve Anadolu'da Gazi'nin mücadelesini görebiliyordu. Böylece Türk Tarihi bir bütünlük kazanıyordu. Türklerin Orta Asya'dan kuraklık nedeniyle göçünü ve bu esnada geçtikleri her yere medeniyetlerini yayışını ele alan Faruk Nafız Çamlıbel'in oyunu *Akın* ise Türk Tarih Tezi'ni doğrudan yansıtan, Atatürk'ün isteği üzerine kaleme alınmış bir oyundu. *Akın,* 4 Ocak 1932'de Ankara Halkevi'nde Atatürk'ün huzurunda temsil edilmiş ve büyük takdir toplamıştı.*

Akın oyunun devamı olan Özyurt'da ise Orta Asya'dan ayrılan kırk bin atlının yeni bir ülkeye yerleşmesi anlatılmaktaydı. Türkler, zorlu tabiat şartları ile mücadele ede ede vardığı her yerde medeniyeti başlatmışlar, ulaştıkları her yerde, dili, töresi, evi barkı, yolu olmayan yerlilere insanlığı öğretmişler, şehirler kurmuşlar, yollar açmışlardı. Daha sonra Anayurttan gelen diğer Türklerle birlikte Anadolu'da ilk yerleşimleri kurup ve burayı yurt hâline getirmişlerdi. İstanbul mebusu Alaâttin Cemil "Gençlik Neye İnansın" başlıklı yazısında "Türkiye'yi uçurumdan kurtaran Mustafa Kemal'i, dört bin sene evvel Sümer Türklerini ecnebi istilasından kurtaran" Utu Kegal'e† benzetmişti. Alaâttin Cemil yazının devamında, Muallim İsmet Bey'in (Ulukut) bu Türk reisine

---

* Müzeyyen Buttanrı, "Atatürk'ün Tarih Tezinin, Devrindeki Tarihî Tiyatro Eserlerine Yansıması" Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 2, Aralık 2002, s. 33.

† Günümüz transkripsiyonunda Utu-Hegal veya Utu Khegal, Gutilerle savaşan Uruk Kralı (MÖ 2116-2110).

(Utu Kegal) dair bir piyes yazacağını duyurmaktaydı.* Alaâttin Cemil diğer bir yazısında, Türk medeniyetinin diğer bütün medeniyetlerin anası olduğuna inanmayan vatandaşlar ile Sümerleri bir türlü Türk kabul etmeyen Leonard Wolley'i eleştirdikten ve Sümerler hakkında bilgi verdikten sonra mezkûr piyesi tanıtmaktaydı. İsmet Bey'in "Sümer Uyanıyor - Utu Kegal" piyesi Türk Milli Mücadelesi'ni andırmaktaydı." O vakitlerde Sümer ülkesi Guti isminde şimalden gelen "semitik vahşi bir kavmin" tecavüzüne uğramış durumdadır, 125 sene süren bu istilâ döneminde Sümer gençleri Gutilerin esiri olmaktan büyük utanç duymaktadır. Hâlbuki yüz bin yıldan daha uzun bir geçmişe sahip olan ve büyük şehirler kuran medeni bir millet, dağlı, gayri medeni bir ulusun boyunduruğu altına girmişti. Sırtlarında bir kırbaç, başlarında bir ökçe, Gutilerin ayağı altında sürünmekteydiler. Sümer erkekleri sonunda Utu-Hegal'ın önderliğinde isyan için son hazırlıkları tamamlamışlardı. Sonunda yapılan savaşı Sümer Türkleri kazandılar ve bağımsız oldular. Oyunun metninde Sümerlerin "ya İstiklâl ya ölüm" sloganı attığını görüyoruz.

1935–1937 yılları arasında Ankara Müzesi'nin müdürlüğünü yapmış olan Hikmet Turhan Dağlıoğlu Halkevlerinin düzenlediği Kadınlar Birliği Konferansında "Sümerlerin istiklâlini kuran ve onları yüksek bir medeniyete çıkaran Gudea" (MÖ 2144–2124) ile Mustafa Kemal'i mukayese etmişti. Hikmet Turhan şu soruyu konuşmasına eklemekteydi: "Acaba Gudea kendi asil soyundan gelecek ve kendisini bile kıskandıracak olan başka bir kurtarıcının geleceğini hatırına getirmiş midir?" Sümerlerin dini törenleri ve müzikleri ile bunların Orta Asya ile bağlantıları da birçok sanatçının ilgisini çekmişti. Ahmed Refik Sevengil, Türk dram sanatının Sümer ve Hititlere kadar uzandığı ve Yunanlıların da tiyatroyu "Eti Türklerinden" öğrendikleri fikrinin, yani bir bakıma Tarih Tezi'nin sanat alanındaki uzamının güçlü bir destekçisi olmuştu. Beyoğlu Halkevi'nde, "Beş bin sene evvelki Sümer musikisinin Türk musikisiyle yakın alakasının izah edildiği" bu konferansta ünlü bestekâr Hüseyin Sadeddin Arel Sümerlerin Türk olduklarını müzik yoluyla kanıtlamaya çalışmıştır.†

Hüseyin Sadeddin Arel yıllar sonra bu konferansı şöyle anlatmaktadır:

"1941 senesinde, Sümer musikisine ve bu musikinin şimdiki Türk musikisiyle bağına ilişkin Beyoğlu Halkevi'nde çok ilgi gören bir konferans vermişti. Arel bu

* Alaâttin Cemil, "Gençlik Neye İnansın", *Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1933.

† 1005 Buttanrı, age, s.48–49., *Cumhuriyet*, 9 Mart 1934. 1007 Refik Ahmed Sevengil, "Eski Türklerde Dram Sanatı", Türk Tiyatrosu Tarihi, Maarif Basımevi, İstanbul 1959, Sevengil, "Türk Dram Sanatının Eskiliği Hakkında", *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1947, "Yunan Tiyatrosunun Kaynağı Anadolu'dur", *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1947.

*konferansta Itrî'nin bir nâtı ile Sümer ilâhileri arasındaki benzerliğe değinmekteydi. Arel'in Sümer müziği ile ilgili yazıları Musiki Mecmuası'nın dört sayısında yayınlanmıştır.**

Mu Kıtası Efsanesi

Bu meseleye daha önceki yayınlarımızda değindik ve bu efsanenin doğuşunu inceledik† Ama bu kitapta da değinmek zorundayız. Zira Mu Kıtası ile Atatürk adını yan yana getirmekten hoşlanan popüler yayınlar 1930'ların bilimsel çalışmalarının bütününe isteyerek ya da farkında olmadan bütünüyle gölge düşürmekte. Mu Kıtası 19. yüzyılda Brasseur de Bourbourg, Augustus le Plongeon gibi amatör Fransız arkeolog ve dilbilimcilerinin (biraz da gerçek bilimle isim yapamamış kişilerin) antik metinlerin yanlış tercümelerine ve arkeolojik buluntuların keyfi yorumuna dayanarak ürettikleri bir tür sahte bilim teorisiydi. Unutulmakta olan bu teori yine tüm yaşamında ses getiren buluşlara imza atmak istemiş ama bunu başaramamış emekli bir asker olan James Churchward (1851-1931) tarafından canlandırıldı. Churchward hayatının son yıllarında tek tanığının kendisi olduğu bir dizi anı ve gözlem ile 12.000 yıl önce batmış Mu Kıtası adlı bir yerden yapılan göçlerle doğduğunu iddia eden bir teori inşa etmişti.‡ Yaptığı aslında Pasifik Okyanusu'ndaki Polynesia denilen adalar topluluğunun tamamını içine alan bir kara parçasının resmini çizmekten ibaretti. Bu hayali kıtanın batısında Ladron Adaları, kuzeyinde Hawaii Adaları, güneyinde Fiji, Samoa, Tahiti ada toplulukları ve en doğusunda da Paskalya Adası bulunmaktaydı. Bu büyük kıtanın altındaki "gaz yataklarının patlaması sonucu" birkaç günde suların dibini boylamıştı. Böyle bir kıta batışı jeolojik olarak mümkün olmasa da mümkün olup olmaması Churchward için pek de önemli değildi.

İlk kitabı tutunca fantastik dozajı düzenli olarak yükselen devam kitaplarıyla Churchward Tibet'ten eski Mısır'a, Uygurlardan Mayalara kadar tüm uygarlıkların Mu kökenli olduklarını savunmaya başladı. Churchward âdeta Tolkien gibi var olmayan bir dünyayı yeni baştan kurgulamıştı. Aradaki fark elbette Churchward'ın bilimsel bir tez ortaya koyma iddiasıydı. Onun anlatımına göre Mu halkı kıtaları batmadan önce ülkelerini terk etmişti. 64

* Hüseyin Sadet Arel, "Sümerliler ve Sümer Musikisi I-IV" Musiki Mecmuası Sayı 13-16, İstanbul 1949.

† Töre Sivrioğlu, *Kayıp Uygarlıklar ve Diller*, Kafka Kitap, İstanbul, 2023, s. 211-226.

‡ James Churchward, *Kayıp Kıta Mu*, Çev. Rengin Ekiz, Ege-Meta Yayınları, İzmir, 2007, s. 44-56.

milyon insan dünyanın çeşitli bölgelerine dağılarak gittikleri yerlere medeniyetlerini taşımışlardı. Bazıları doğuya yönelip Meksika'da Maya uygarlığını kurmuşlardı. Bazıları daha da doğuya yönelip Atlantis kıtasındaki uygarlığı inşa etmişler, oradan da Akdeniz'e geçip Mısır ve Yunan medeniyetlerini kurmuşlardı vb. Mısır Güneş Tanrısı Ra, Mu kökenliydi. Yunan alfabesinin kökeni Mu'ya dayanıyordu. Kara Maya dili ile Yunanca arasındaki bağlar (?) bunu kanıtlamaktaydı, Tevrat'ta anlatılan peygamber öyküleri Mu mitolojisinin yansımalarıydı. Mu-Tibet/Uygur bağlantısını ise "zorlukla ikna ettiği Richi adlı bir Tibetli rahibin ona verdiği ve yeryüzünde sadece üç kişinin bildiği Naakal tabletlerinin saklı yazısından" öğrenmişti.* Churchward yaşamı boyunca ne Rahip Richi'nin gerçek bir kişi olup olmadığına ne de bu tabletlerin gerçekten var olup olmadıklarına dair tek bir somut kanıt gösterme gereği duymamıştı.

Bütün bunlar eğer Mustafa Kemal'e rapor edilip de onun ilgisini çekmeseydi Türkiye'de Churchward diye birinin adı muhtemelen bilinmeyecekti. Churchward'ın teorisi daha yeni yeni tanınırken Meksika maslahatgüzarı Tahsin Mayatepek Atatürk'e Türkler ile Amerikan yerlilerinin dilleri ve kültürleri arasında ortak noktalar bulunduğunu savunduğu çeşitli raporlar göndermekteydi. Örneğin Türkçe *tepe* sözcüğünün karşılığı Mayaca *tepek*'ti. Tahsin Bey'e, Mayatepek'e soyadını Maya-Türk bağlarını araştırdığı için ona Atatürk vermişti. Atatürk Maya diliyle Türkçe arasında yakınlık olduğuna dair iddiaların doğru olup olmadığını şahsen de incelemekteydi. Okuduğu kitaplar arasında Bourbourg'un 1872'de yayınladığı bir *Maya Dili Grameri ve Sözlüğü* kitabı da vardır. Bu kitapta Atatürk ses sistemi Türkçeye benzeyen Mayaca kelimelerin yanına notlar almıştı.† Amerikan yerlilerinin Asya'dan yeni kıtaya göç ettikleri o dönemde zaten genel kabul gören bir teoriydi. Irksal olarak Amerikan yerlilerinin Doğu Asyalılara yakın oldukları da bilinmekteydi. Hatta Kızılderili dilleri üzerine yapılan incelemelerde (mesela Keçuva dilleri) cümle dizilimlerinin (sentaks) ve kelime türetme biçimlerinin Türkçeye, Finceye benzediği biliniyordu. Amerikan yerlilerinin şaman kültürleri, totemleri ve diğer antropolojik özellikleri Asya göçebeleri ile benzerlikler göstermekteydi. Bunlar akrabalık için yeterli veriler olmasa da bundan bir asır önceki dünyada dikkat çekici benzerlikler olarak addedilmekteydi. Bu nedenle Mustafa Kemal ve kuşağı Maya kültürünün Asya ile bağlantısı

---

* J. Churchward, *Batık Kıta Mu'nun Çocukları*, Çev. Ercan Arısoy, Ege Meta Yayınları, İzmir 2001, s.226-228.

† M. Barasseur de Bourbourg, *La Langue Maya, Dictionaire, Grammaire et Chrestomathie*, Paris, 1872. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Anıtkabir Derneği Yayınları, Cilt 20, Ankara, 2001, s. 135-201.

üzerinde duruyorlardı. Tahsin Mayatepek veya dilbilimci Müştak Mayakon soyadlarını bu ilginin sonucunda almışlardı.

Ancak doğal ilgi olarak başlayan bu ilgi Tahsin Mayatepek'in raporları ilerledikçe fantastik boyutlara doğru kaydı. Mayatepek'in raporları okunduğunda Churchward'ın bir hayranı olduğu ve onun yazdığı her satırı hiçbir tenkitten geçirmeden doğru kabul ettiğini görüyoruz. Mesela Churchward'ı Türklerin ataları olan Uygur ve Sümerlerin 70.000 yıllık şanlı mazilerini cihana ilan ve ispat eden kişi olarak anmaktaydı. Oysa Churchward'ın hiçbir zaman Türklerin kadimliğini ispatlamak gibi bir maksadı olmamıştı. Onun sözünü ettiği Uygur Hanlığı Türk değil, Avrupalı (Aryan) ırkındandı.*

Mayatepek'in raporları doğrultusunda Churchward'un kitapları Türkçeye çevrildi. Atatürk bunları bizzat inceledi ve bunların basılmasına veya Mayatepek'in tekliflerine rağmen DTCF'de bir Mu Dili Bölümü kurulmasına gerek görmedi. Ama günümüzde dahi Mu Kıtası anlatısının yandaşları Atatürk'ün isminin saygınlığından yararlanmak maksadıyla bu olayı abartarak sunmaya devam etmekte, Atatürk'ün Türklerin anavatanının Mu kıtası olduğuna inandığını iddia edebilmektedirler. Mu hakkında yayınlanan her kitabın kapağında ya Atatürk'ün bir resmi ya da "Atatürk'ün şu tarihte Türkçeye çevirtip incelediği kitap" ibaresi yer almaktadır. Bu yayıncılık faaliyetinde, Atatürk sanki senelerini Mu bilmecesine ayırmış gibi yorumlar yapılmaktadır. Oysa Atatürk bütün dünya mitolojisi, tarihi, arkeolojisi, dilleri hakkında ne bulursa okuyan biriydi. Atatürk'ün okuyup yanına notlar aldığı veya işaretler koyduğu kitaplardan yukarıda söz etmiştik. 12.000 sayfalık bu derlemede Mu hakkındaki bölümler toplamı 120 sayfayı bile geçmemektedir.† Yani Mu bahsi incelediği tüm tarih arkeoloji metinlerinin %1'ini dahi oluşturmamaktadır. Üstelik Atatürk bu notlarında bazı tarihçilerin iddia ettiği üzere Churchward'ın iddialarını şüphesiz biçimde kabul etmiş de değildi. Örneğin Mu kıtasının 12.000 sene önce çöktüğü iddiasının yanına kendi el yazısıyla "Nasıl anladın?" yazmıştır.‡ Atatürk bu mesele ile iddia edildiği ölçüde ilgili olsaydı Churchward'ın görüşlerini ders kitaplarına alınmasını sağlar veya Mayatepek'in Ankara'da bir Maya Dili Edebiyatı Bölümü açılması teklifini§ desteklerdi. Ama konu enteresan olduğu için şu anda "Atatürk ve Mu" başlıklı kitap, yazı, haber ve videolardan maalesef geçilmiyor.

---

* Churchward, Kayıp Kıta Mu, s.123.

† Bkz: *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, Cilt 10, s. 263-373, Cilt 24, s. 289-302.

‡ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, Cilt 10, s.273.

§ Kemal Şenoğlu, *Mayatepek Raporları, Türk Tarih Tezi ve Mu Kıtası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 99.

II. Kongre (1937) ve Tarih Tezine Alternatifler

Tarih Tezi'nin politik zaferi karşısında çok sayıda tarihçi geri adım atmıştı. Neolitik medeniyetin Türklerin elinden çıkması yahut tüm yazılı uygarlıkları kuranların Türklüğü gibi iddialar karşısında eskiden beri bu tür iddiaları mesnetsiz bulduğunu açıklayan Fuad Köprülü* bu konularda sessizliğe bürünerek sadece "ortazamanlar" konusunda mesai harcamıştı. Mustafa Kemal, 15 Aralık 1930'da önceden haber verilmeden Darülfünunu ziyaret etmiş, Dr. Mehmet Reşat'ın aktarımına göre tarihçilere ve Fuad Köprülü'ye, *"Eti, Ege Aka'lardan bahsedelim, bunlar üzerine kim konuşacak? Siz, Fuad Köprülü Bey?"* diye sormuştu. Köprülü de *"Mazur görmenizi istirham ederim, bendeniz Türk edebiyatı ile meşgulüm," diyerek cevap vermekten kaçınmıştı. Grek müderrisi Fadıl Nazmi Bey, Ege konusu ile ilgili bir efsane anlatınca, Mustafa Kemal, "Tarih arkeolojik, paleografik filolojik delillere dayanmalıdır efsanelere değil,"* demişti. Ardından, *"Bence tarih Egelilerin Orta Asya kökenli olduğunu gösteriyor,"* diye de eklemişti. Mehmet Reşit'e göre Atatürk bir süre tavana bakarak düşünceli ve üzgün görünmüş, sonra, *"Gençlerimiz bu konulara yöneltilmelidir," diyerek* Darülfünundan ayrılmıştı.† Bunlar gelmekte olan üniversite reformunun habercisi olarak görülebilir. Tarih Tezi'ne destek arttıkça bazı tarihçiler de farklı tutumlar takındılar. Örneğin, teze mesafeli duran Ahmed Refik Altınay, sonradan (1935) kaleme aldığı bir gazete yazısında Sümerlerin Orta Asya'dan gelen Türkler olduklarını savunmuştu.‡

Enteresan bir olay da aslında Türk-Sümer bağlarını kabul eden Avram Galanti'nin (1873-1961) dünya medeniyetinin kaynağı Orta Asya söylemi karşısında muhalefete geçmesiydi. Birinci Türk Tarih Kongresi'nde Samih Rıfat, Sus (Susa-Batı İran), Elam, Çin ve Orta Asya'daki seramiklerin biçim ve desenlerinin müşterek olmasından yola çıkarak bu eserlerin ortak bir kültürün üretimi olduğunu savunmakta ve iddiaya karşı çıkan Galanti'yi eleştirmekteydi. Samih Rıfat, bütün bu eserlerin Türklere ait olduğunu kanıtlamak için, "Kablelmilât IX. asırdan kalmış bir Türk sanatkârını getirip de Elam'daki vazoları gördünüz mü? İşte onları vücuda getiren sanatkâr benim. Ano'da

* Fuad Köprülü, daha 1925'te tüm dünya dillerinin Türkçeden türediğini savunan Sadri Maksudi aleyhine sert bir eleştiri yazmıştı. F. Köprülü: "Kitabiyat Tenkitleri", Türkiyat Mecmuası Birinci Cilt. Ağustos 1925, s. 322.

† Özata, a.g.e., s. 121.

‡ Ahmed Refik Altınay, "Tarih Araştırmaları, Sümerlerin Kurduğu Medeniyet ve Tesirleri", *Cumhuriyet,* 14 Kasım 1935.

(Anav), Merv'de, Altaylarda ve Çin'deki vazoları da ben yaptım. Mısır'da bulduğunuz kaplar benim çıkrığımdan çıktı. Darülfünun Şark Akvamı tarihi Müderrisi Beyefendi (Galanti) inansınlar mı dedirteceğiz?" demişti.*

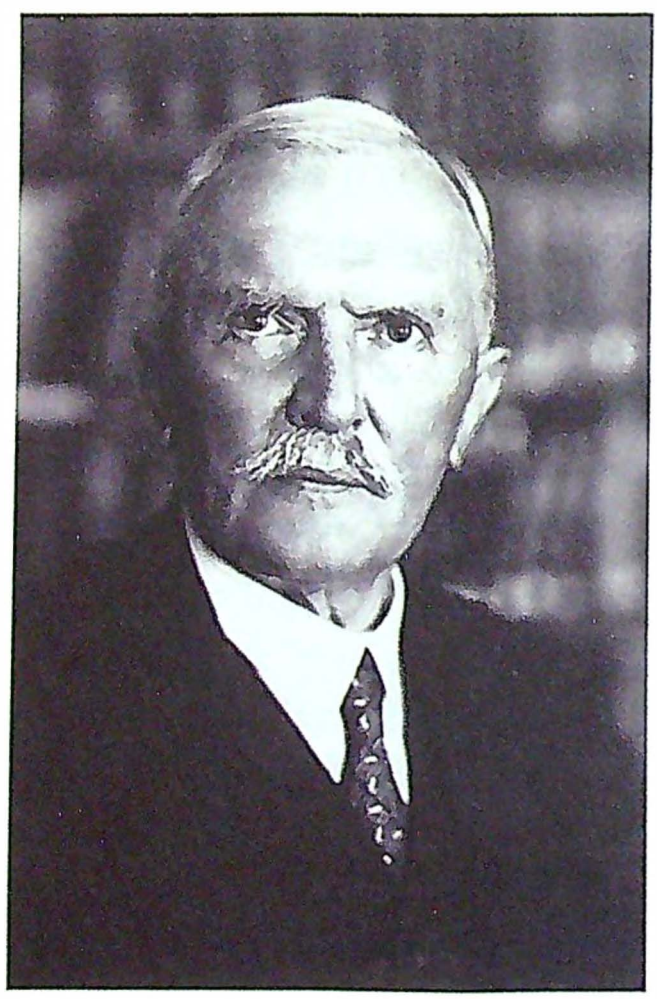
Öte yandan Atatürk devri arkeolojisinin bütünüyle Tarih Tezi'ne bağlı olarak geliştiğini iddia edemeyiz. Tez ne derse desin tezle hiçbir ilgisi olmayan yabancı arkeoloji kazıları olduğu gibi devam etmekteydi. Türklerle bağı olmayan eserlerin değer görmediği de söylenemez. Bizans mirasına, Atatürk döneminde geçmiş dönemlere nazaran çok daha önem verilmekteydi. Ayasofya'nın müze olması sayesinde asırlardır saklı olan mozaiklerin ortaya çıkarılması bu olgunluğun kanıtıydı. Yine klasik arkeolojinin yükselişi, Helence yazıtların korunması, Ephesus, Miletos gibi kazıların devamlılığına bir bütün olarak bakıldığında Atatürk dönemi arkeolojisinde sadece Türklük kaynaklarının aranmadığını söyleyebiliriz. Yine Batı dünyasından gelen arkeologlar hangi dönemi istemişlerse onu çalışabilmekteydiler. Alman biliminsanlarının kazı raporlarında veya kitaplarında Tarih Tezi'ni destekleme gibi bir çaba içinde olduğu söylenemez. Bu açıdan Tarih Tezi'nin tüm bilimsel faaliyetlere damgasını vurduğu da iddia edilemez. Özellikle sonraki bölümlerde inceleyeceğimiz yabancı bilimcilerin varlığı Türkiye'de Tarih Tezi'ne alternatif düşüncelerin de gelişimini sağlayan bir alternatif olarak var olmaya devam etmekteydiler.

Bunun doğrudan kanıtı II. Tarih Kongresi'dir (1937). Birinci Tarih Kongresi dil ve antropoloji konulu tebliğlerin ağırlığı altındaydı ve arkeoloji oldukça geri planda kalmıştı. İkinci Tarih Kongresi'nde ise arkeoloji ve eskiçağ tarihi tebliğlerinin ön planda olduğu görülmekteydi. 75 tebliğden 34'ü Anadolu arkeolojisi ve prehistoryası, eski Ön Asya tarihi, Hitit, Sümer, Yunan-Roma araştırmalarıyla ilgiliydi. Irk ve dil çalışmaları üzerine ise altı tebliğ sunulmuştu. İslam öncesi Türk tarihiyle ilgili dokuz tebliğ varken, Osmanlı öncesi Türk-İslam tarih ve medeniyeti (Selçuklular, Beylikler Dönemi, Bizans) üzerine on üç tebliğ sunulmuştu. Bunlar arasında Şevket Aziz Kansu'nun "Selçuk Türkleri hakkında Antropolojik Bir Tetkik" isimli sentez konulu olanları da saymak gerekir. Osmanlılarla ilgili sadece iki tebliğ sunulmuştu. İkinci Türk Tarih Kongresi'nin Birincisinden diğer önemli bir farkı da çok sayıda yabancı katılımcı olmasıdır. 51 Türk biliminsanına karşılık kırk altı yabancı biliminsanı tebliğ sunmuştu. Bu yabancı biliminsanlarının bir kısmı (Bossert, Bosch, Guterbock, Landsberger gibi) bir süredir Türkiye'de bulunan kişilerken; büyük çoğunluğu ise kongre dolayısıyla davet edilenlerden oluşuyordu.

* I. Türk Tarih Kongresi, s. 458–460.

I. Tarih Kongresi'ne bilimsel konulardan ziyade politik tartışmalar damga vurmuş, karşılıklı suçlamalar, yuhalamalar eşliğinde enteresan bir kongre yaşanmıştı. Sunulan bildirgelerin bilimsel düzeyi oldukça zayıftı. İçerikleri ise büyük ölçüde romantikti. II. Kongre ise hem sakin ortamı hem de sunulan bildirgelerdeki bilimsel düzey açısından ilk kongrenin çok ilerisindeydi ve böyle oluşunda göçmen bilimcilerin büyük katkısı olduğunu görüyoruz. Bu konuya değinmişken erken cumhuriyet yıllarındaki tarihçilik konusunda eleştirel yaklaşımların sürekli olarak I. Kongre metinlerini kaynak olarak kullandıklarını söyleyelim.* Halbuki ilk kongrenin heyecanının aksine ikincisinin rasyonel ve sakin yapısı bize tarih ve arkeoloji araştırmalarının ilk gençlik döneminin heyecanlarının aşılıp daha olgun bir aşamaya doğru evrilmekte olduğunu göstermekte. Bana göre de araştırmacı özellikle buna bakmalıdır. Bir hareketin nasıl başladığı değil, nereye doğru evrildiği önemlidir.

I. Tarih Kongresi'ne Batılı ve Osmanlı tarih yazıcılığına karşı yıllar boyunca içinde bir öfke biriktirmiş, değişim ve yenilik isteyen genç bürokratların aceleci ve romantik çıkarımları damga vurmuştu. I. Kongre'nin temel görüşü özetle "tüm evrensel medeniyetin Türklerce yaratıldığı" mottosuyla özetlenebilir. II. Kongre ise bu türden iddiaların terk edildiği farklı bir muhtevaya sahipti. II. Kongre'de katılımcıların büyük bölümü Tarih Tezi'nin ne lehinde ne de aleyhinde bir yorum yapmadan sadece kazı alanlarındaki keşiflerle ilgili teknik sunumlar yapmıştı. Örneğin Carl Blegen'in "Truva Hafriyatı 1932-1937" başlıklı sunumu böyleydi.† Bu dönemin eleştirmenleri (örneğin Büşra Ersanlı) bu sakin ve apolitik tavrı, Tarih Tezi'nin muhaliflerinin bastırılması sebebiyle II. Kongre'de artık muhalefetin; hatta gerçek

Dörpfeld

* Bkz. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996,

† Carl Blegen, "Truva Hafriyatı 1932–1937", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

bir tartışma ortamının olmamasına bağlarlar. Bu türden eleştiri metinlerinde sanki Tarih Tezi herkesçe kabul edilmiş ve II. Kongre'de de bunun zaferi ilan edilmiş gibi bir ihtiva yaratılmıştır. Halbuki II. Kongre'de tartışma ortamının olmadığı iddiası gerçeği yansıtmıyor.

Tartışmadan kastımız eğer Sadri Maksudi ile Zeki Velidi'nin karşılıklı olarak suçlamaları veya kalabalıktan yükselen "Türk düşmanı Bathold"* tarzı sloganlarıysa II. Kongre'de bunlara rastlamıyoruz. Ama bu II. Kongre'nin tartışma zemini olmadığı anlamına gelmez. Çok sayıda bildirgede açık biçimde Tarih Tezi'nin argümanlarının eleştirildiğini görüyoruz. Örneğin Troya kentinin Türkler tarafından kurulduğunun savunulduğu bir dönemde kentin kazıcısı Wilhelm Dörpfeld (1853-1940) Troya'da bulunan seramiklerin ve binaların onların milliyetini ispat için yeterli olmadığını, ileriki çalışmaların bu sorunu çözeceğini ümit ettiğini belirtmekteydi.† Ünlü tarihçi Louis Joseph Delaporte (1874-1944) kongreye sunduğu tebliğinde Tarih Tezi'nin aksine Hititlerin Türk olmadıklarını, Hititlerin tarihte ilk Hint-Avrupa dili konuşan imparatorluk olduğunu, Kaneş'te bulunan belgelerin de bunu kesin olarak kanıtladığını söylemekteydi. Yine Delaporte Hititlerin yazıyı Sümerlerden değil Babillilerden öğrenmiş olabileceğini söyleyerek Tarih Tezi'ne muhalefet etmekteydi. ‡ Yunan arkeolog Spyridōn N. Marinatos (1901-1974) I. Kongre'de Türk oldukları savunulan Girit uygarlığının Hint-Avrupalı olduğunu ve Hitit mimarisinin Girit'ten etkilendiğini iddia etmekteydi.§ Oysa Tarih Tezi'ne göre Girit medeniyeti Anadolu'dan etkilenmişti. 1940'ta Nasyonal-Sosyalistlerce kurşuna dizilecek olan Bronz Çağı Anadolu'su konusunda az sayıdaki uzmanlardan biri olan Polonyalı arkeolog Stefan Przeworski (1900-1940) ise "Beynelmilel münasebetler modayı doğurduğundan muayyen ziynet eşyası her tarafta görülmeye başlar ve umumîleşmiş olur," diyerek dönemin arkeologlarının belli nesnelerin tek bir kavimle eşleştirilmesi geleneğine karşı gelmekteydi.¶

II. Kongre'nin en tartışmalı ismi kuşkusuz İsveçli arkeolog Ture Johnsson Arne (1879-1965) idi. Arne tebliğinde, Ur ve El'Ubeyt mezarlarında bulu-

---

* Vasili Barhold: Türk tarihi uzmanı Rus arkeolog ve tarihçi.

† Dörpfeld, "Truva Hafriyatı", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 10.

‡ Louis Delaporte, "Eti'nin (Hatti) Aşağı Mezopotamya ile Siyâsî ve Kültürel Münasebetleri", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 3-15.

§ S. Marinatos, "İkinci Bin Yılda Girit Adası ve Girit-Anadolu Dünyası", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937 s. 2-3;10-11.

¶ S. Przeworski, "Anadolu Bronz Buluntularının Ehemmiyeti", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 2.

nan brakisefal kafataslarını Türki/Turani ırka bağlamak isteyen Prof. Carl Füst'ü eleştirerek kafataslarından yola çıkarak etnik kimliklerin belirlenemeyeceğini belirtmişti. Mesela Türkmenistan Türkmenleri brakisefal değil dolikosefaldi. Halbuki Özbekler brakisefaldi. Bu durumda her brakisefal kafataslı halkı Türk kabul etmek mümkün olamazdı.* Arne'nin görüşleri o dönemde Türk-brakisefal eşleşmesine dönük sert ve güçlü bir eleştiriydi. Nitekim Şemseddin Günaltay, yukarıda da değindiğimiz üzere Arne'nin tezlerine cevap veren bir makale kaleme alarak Türkmenlerin dolikosefalliğinin –bazı Hun/İskit kavimlerinde de olduğu gibi– bebekken başlarının sarılmasından kaynaklandığını yazmıştı.†

Buradaki örnekler B. Ersanlı'nın savunduğunun aksine II. Kongre katılımcıları arasında bir görüş birliği olmadığını, arkeoloji ve antropoloji merkezli tartışmaların kongreye damgasını vurduğunu göstermekte. Ancak tartışmaların akademik çizgide olmasıyla II. Kongre birincisinden ayrılmaktaydı ve elbette ikinci kongre ilki kadar "heyecan verici" bir atmosferde yapılmış değildi. Öte yandan bu "heyecansızlık" durumu bana göre "muhalefetin bastırılmasından" ziyade meslekten arkeologların kendi "sıkıcı" teknik tarzlarıyla tartışmalara hakim olmasından kaynaklanmaktaydı. Knossos'ta ele geçen seramiklerin kökenleriyle ilgili bir tartışmanın Rus Devrimi sırasında Türkistan birliği kurma mücadelesine kimin ihanet ettiği tartışması kadar hararetli ve ilgi çekici olmayacağı ortadaydı.

Bugünden bakıldığında üniversite reformu sırasında yaşanan tasfiyelerin çoğu aslında Tarih Teziyle ilgisiz politik birikimin sonucu gibi görülüyor. Zeki Velidi'nin tasfiyesinde Turancılık tartışmalarının ön plana çıktığını gördük. Galanti de aslında Sümerler, Asurlular gibi hakkındaki görülüşlerinden dolayı değil, genel olarak Batılılaşmaya karşı olduğu için tasfiye olmuştu. Galanti zaten *Arap Hurufatı Mani-yi Terakki Değildir* mottosuyla harf devrimine karşı çıkmıştı. Aslında söylemek istediği şark kültüründen kopmadan kendine özgü bir tarzda modernleşmekti ama o zaman böyle estetik sentezlerin zamanı değildi. Galanti dönemin politik kavgalarında "inkılap karşıtı cepheyle" yan yana duruyormuş görüntüsü vermişti. Gerçekten de kitabı devrim karşıtlarının manifestosuna dönüşmüştü (bugün de öyledir). Tarih Tezi'ni ne

* T.J. Arne, "Türkmen Stepinin Kabettarih Nüfusu ve Bunun Anadolu ile Münasebetleri", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 5.

† Ş. Günaltay, "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İnikatların mahiyeti ve Tez'in Kat'i Zaferi". Belleten, s.7/8.Temmuz, I. Teşrin, 1938.

savunan ne de ona karşı çıkan Fuad Köprülü mutedil yolu seçti ve bundan sonraki mesaisini kafasını rahatlatacak biçimde Selçuklulara, Beylikler dönemine vakfetti. Köprülü, Atatürk dönemi boyunca Belleten Dergisi'ne bugün bile pek çok noktada aşılamamış makaleler yazdı. Bizzat Atatürk'ün desteğiyle yurtdışı tarih konferanslarında Türkiye'yi temsil etti.* Hem Darülfünun'da hem de DTCF'de görev alarak bir nevi iki kurum arasındaki politik rekabeti yumuşattı.

Süvariler ve Atları

II. Kongre'de Tarih Tezi'ni hararetle savunan tebliğler de vardı. Ama bunların bilimsel çerçevesi gene Birinci Kongre'deki gibi zayıftı, romantik yanı yüksekti. Mesela Yusuf Ziya Özer "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar" adlı tebliği gibi. Özer, Sümerlerden önce Mezopotamya ve Batı İran'da yaşamış Subar kavminin Orta Asya'daki *Suvar* Türkleri olduğunu iddia ediyordu. İtalya'daki *Sybari* kenti de bu kavim tarafından kurulmuştu. Ur mezarlıklarında bulunan kurban edilmiş insanlar ve binek hayvanları, bu mezarların Türk Subarlara ait olduğunun kanıtıydı. Zira eski Türkler de böyle binek hayvanlarıyla gömülmekteydiler.† Özer'in teorisi doğru olsaydı Ur Kral mezarlarında kurban edilen binek hayvanları Orta Asya'daki gibi at olurdu. Halbuki Ur mezarlarında ele geçen bu binek hayvanları eşekti. Zaten Mezopotamya medeniyetinde çok uzun süre at bilinmiyor ya da evcil hayvan olarak kullanılmıyordu. Sümerler, Asurlular savaş arabalarına eşek sürmekteydiler. Atlar muhtemelen Aryan göçleriyle, Mitannilerle (MÖ 1500 dolayı) gelmişlerdi. Bu aslında o zamanlarda da bilinmekteydi. Ama Sümer Orta Asya bağları tezini zayıflatan bu at yoksunluğu meselesi üzerine durulmamaktaydı.

Atların Kuzey Amerika'da evrimleştiği ve oradan Asya-Amerika birleşikken Asya'ya doğru yayıldıkları sanılmaktadır. At her halükârda bir kuzey hayvanıydı. Yakındoğu ise eşeğin anavatanıydı. Bu nedenle Sümerler Orta Asya kökenli olsalardı atlara aşina bir kültürleri olurdu. Nitekim Avrasya göçmenleri olan Mitanniler, İskitler ve Kimmerler gibi halkların atları tanımalarında olduğu gibi.

---

* *Türk Kazı Tarihi*, Cilt I Kitap II, s. 623.

† Özer, "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 4-5.

Sümer savaş arabası.

İkinci Tarih Kongresi'nde bu konuyla ilgili yer alan dikkat çekici sunumlardan biri de farklı çevirileri olan Alman rahip-antropolog Wilhelm Koppers'in (1886-1961) "Öztürklük ve Öz Hindü-Cermenlik" başlıklı makalesidir. Genel olarak Koppers Türk Tarih Tezi'ni desteklemekteydi. Ayrıca Sümerlerin de mezarlarına binek hayvanları ve insan kurbanlarının bulunmasını ve Tengri-Dingir sözcüğü benzeşmesinin bunu kanıtladığını savunmuştu. Diğer Sümer tanrılarının izleri de Fin-Ugor ve Altay halklarında bulunabilmekteydi. Örneğin Sümer Göktanrısı Amu (Anu), Samoyedlerin Num'unu hatırlatmaktaydı. Evcil ata ait ilk izlerin Anav'da bulunduğunu aktaran Koppers, atın evcilleştirilmesinin MÖ 4000'e kadar geriye gittiğini vurgulamaktaydı. "Anav'ın Türklere mi İndo-Germenlere mi ait olduğunu söylemenin henüz mümkün olmadığını" belirtmesine rağmen yazar yine de atın Anav'a Türklerle kurulan ilişki sonucu girdiği kanaatindeydi.*

Koppers bugün de yaygın olarak kabul edildiği üzere Hint-Avrupalıların kökeninin Orta Asya'dan biraz daha batıda Karadeniz-Hazar kuzeyinde aranması gerektiği kanaatindeydi. Ama Koppers'e göre Neolitik dönemde Orta Asya da İndo-Germen toplulukların yaşadığı kesindi. Koppers atın Türkler tarafından evcilleştirildiğinin, ancak ata binme ve atın arabalara eklenmesinde İndo-Germenlerin ön plana çıktığını iddia etmekteydi. Zira İndo-Germenlerin ekonomik hayatı atlı Türk kavimleri ile atı tanımayan, boynuzlu hayvan yetiştiricisi Sami topluluklarının bir sentezi durumundadır. Yani İn-

* Koppers, "Halk Bilgisi ve Cihanşümul Tarih Tetkiki Karşısında Öztürklük ve Öz Hindü Cermenlik" (1937) Şevket Aziz Kansu çevirisi. Aynı makale "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik" adıyla daha sade bir Türkçeyle yeniden tercüme edilerek Belleten'in I. Teşrin, 1941 tarihli 20. sayısında da yayınlanmıştır.

Koppers

do-Germenler de her iki hayvan grubuna dayalı bir ekonomi vardı ve bu da onların Sami dünyası ile Türk dünyası arasına yerleştirmekteydi. Devamında Koppers atı Türklerin evcilleştirdiğini ancak bilinçli süvariciliğin Ön Asya'nın yüksek medeniyetlerinde (Hitit, Mitanni, Asur) ortaya çıktığını savunmaktaydı.*

Koppers'in Aryanlarla Fin-Ugor ve Altay halklarının uzun süre ortak alanda ve komşu olarak yan yana yaşadıkları düşüncesi bugün de destek görmektedir. J. Harmatta, kurt, domuz, tilki gibi hayvan isimleri ve bal, süt, boynuz, kayış, kırbaç gibi hayvancılıkla ilgili kelimelerde, proto Hint-İran ile proto Fin-Ugor dilleri arasında ciddi benzerlikler bulunduğunu göstermiştir.† Harmatta'nın çözümlemeleri Aryanların, Hindistan ve İran'a gelmeden önce daha kuzeyde Fin-Ugor halklarıyla alış veriş içinde oldukları iddiasını güçlendirmektedir.

	P.Hint-İran	**P. Fin-Ugor**	**Modern Fince**	**Modern Macarca**
avlanmak	√-aġa	√-aja	√-ajaa	-
bal	medu	mete	mesi	mēz
boynuz	sruvā	sorwa	sarvi	-
domuz	parcás	porcás	porsas	-
kırbaç	actrā	octara	-	ostor
kurt	vrkas	werkas	-	farkas
süt	dedi	täδe	-	tej
tay/sıpa	vṛsah	warsa	varsa	-
tilki	reupah	ropa	-	roka

Proto Hint-İran dilleri ile Fin-Ugor dillerinde hayvanlarla ilgili kelimelerdeki bazı benzerlikler

* Koppers, age. s. 318, 326-331.

† J. Harmatta, *The Emergence of the Indo-Iranians: The Indo-Iranian Languages, History of Civilizations of Central Asia, Volume I. The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), s. 357-378.

Öte yandan II. Kongre'de Türk tarafının tebliğleri Tarih Tezi'ne bütünüyle uyumluydu. Alacahöyük Kazı Kurulu Başkanı Saffet Engin (1897-1980) Etilerin Türk ırkına ait antropolojik olarak kanıtlandığını, Sakçagözü'nde bulunan seramiklerin aynılarına Türkistan'da da rastlandığını, Etilerin kullandığı evcil atın atalarının Türkistan'da yaşadığını aktarmaktaydı. Yani atlar Aryanlar veya başka halklar tarafından Küçük Asya'ya taşınmış olamazdı. Gene Etilerin icat ettiği çift başlı kartalın Selçuklularda da kullanılması, hatta ay yıldızlı bayrağın Eti ve Sümerler de rastlanması gibi örnekleri kanıt olarak saymaktaydı. Netice olarak Engin'e göre Türkistan'da yapılan çeşitli kazılar neticesinde Girit, Eti, Sümer dini törenlerinin müşterek kökeninin Orta Asya eski Türkleri olduğu anlaşılmıştır.*

Günümüzde bu tür bağları mutlaka halkların göçleriyle açıklamıyoruz. Mesela Anadolu at ırklarının Orta Asya kökenli olması ya da seramik kültürünün benzerliği mutlaka bir göçe işaret etmiyor olabilir. Bunu günümüz Türkiyesi'nde Japon, İtalyan ve Amerikan otomobillerinin yaygınlığına benzetebiliriz. On bin yıl sonra bir arkeolog Japon otomobilleri bulduğunda bunu Türkiye'de Japon kolonizasyonu yaşadığına yorar mı bilemiyorum. Öte yandan at ve seramik yayılımları elbette kültürel alışverişlerin ve ticaretin kanıtları arasında görülebilir.

II. Tarih Kongresi faslını kapatmadan önce bir detaya daha değinelim. Kongre'nin düzenlendiği sırada Dolmabahçe Sarayı'nda küçük bir müze oluşturulmuş, Türkiye'de veya dünya müzelerinde bulunan çeşitli eserler burada sergilenmişti. Bu eserler rasgele seçilmemiş, Türk tarihinin evrimsel gelişimini yansıtacak şekilde dizayn edilmişlerdi. Türklerin ataları olarak görülen Anadolu Bakır Çağ (Alacahöyük) yerleşimlerinden başlanarak, Hitit devrine, Selçuklulara, Osmanlılara ve cumhuriyete uzanan bir düzenlemeyle Türklerin binlerce yıldır kesintisiz bir şekilde Anadolu'da bulundukları vurgusu sağlanmıştı. Irak Hükümeti'nden rica edilerek Elamlara ait bir vazo sergi için getirttirilmişti. Almanya'da yapılmış bir Atatürk büstü de aynı şekilde sergiye taşınmış ve girişe konulmuştu. Bütün eserler bulundukları bölgelerin haritaları ile sergilenmişlerdi. Son Eti devrine ait eserlerin Hatay haritası ile sergilenmesi Türkiye'nin bu topraklar üzerindeki hak iddiasını güçlendirme maksadını taşımaktaydı. Sergiyi beğenen Atatürk, bunun bozulmamasını okulların ve halkın yararına açık bulundurulmasını emretti.†

* Saffet Engin, "Eti ve Grek Dini Sistemlerinin Mukayesesi", İkinci Türk Tarih Kongresi, Kongre'nin Çalışmaları ve Kongre'ye Sunulan Tebliğler 1943, TTK Yayınları, Ankara, s. 775-785.
† İğdemir, Cumhuriyetin 50. Yılında... s. 45.

Kafatası Tartışmaları

Yabancı katılımcıların tebliğlerinin bazıları ise Türk Tarih Tezi'ni doğrudan desteklemekteydi. Kitapları Türk Tarih Tezi'nin esin kaynaklarından olan Eugene Pittard, kongreye sunduğu tebliğinde kitaplarındaki teorisini bir kez daha yenilemişti. Pittard'a göre eğer Çin Seddi gibi bir engel Avrupa'yı Asya'dan ayırsaydı, ileri brakisefaller Avrupa'ya yerleşemeyecek ve Avrupa halen göçebe bir hayat yaşamaya devam edecekti. Hititler de Asya'dan göç eden ilk brakisefallerdendi. 1071'de Anadolu'ya gelen Türkmenler, burada binlerce yıldan beri yaşamakta olan ırkdaşlarını bulmuşlardı. Hititler aynı ırktan olmaları dolayısıyla Türklerin cedleri kabul edilebilirlerdi. Anadolu'nun brakisefalleri tarih boyunca farklı isimler almışlardı, son isimleri ise Selçuk, Osmanlı ve Türktü. Herhangi bir devlet isminin değişmesi ırkın değiştiği anlamına gelmediğinden Pittard, Delaporte'un tebliğine cevap verir gibiydi. Pittard'a göre Hititlerin Hint-Avrupa dili konuşmaları, onları Türklerden uzaklaştırmamaktaydı. Mesela İsviçre Valaisleri eskiden Keltçe konuşuyorlardı. Sonradan Latince konuşmaya başlamışlardı. Zamanla Germenleşmişler ve sonuçta Fransızca konuşur hâle gelmişlerdi. Ancak her zaman dolikosefal olarak kalmışlardı. Pittard dilden ziyade ırka önem verdiğinden Hititçenin Hint-Avrupa dili olmasının bir önemi yoktu. Bu Hititlerle brakisefal Türklerin aynı ırktan olduğu gerçeğini değiştirmeyecekti. Nitekim Pittard Anadolu'da yaşayan Kürt, Ermeni, Laz vb. halkların hepsinin ana brakisefal kütleden koptuğunu savunmaktaydı. Dil farklılıkları onları farklı halklar yapmıyordu.*

Pittard, Afet İnan ve Şevket Aziz Kansu. Fotoğraflayan: Fethi İsfendiyaroğlu

* Pittard, "Neolitik Devirde Küçük Asya ile Avrupa Arasında Antropolojik Münasebetler", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 5,9-11. 943 Pittard, a.g.e., s.16.

Anadolu halklarının aynı ırktan geldiği söylemleri ve kafatası ölçümlerine dair anlatımlar günümüzdeki okuru korkutur ve dönemin antropolojik saha çalışmaları (mesela 70.000 insanın kafatasının ölçülmesi) genellikle erken cumhuriyet eleştirileri için sıklıkla başvurulan kaynaklar arasındadır. Zira bu tür işlemler Nasyonal-Sosyalist Almanya'da toplama kamplarının önünü açtı, toplumu üstün ve aşağı tabakalar olarak ayırıp kitlesel kırımlar için bahane olarak kullanıldı. Gerçi o dönemde "liberal-demokratik" ülkelerde de antropoloji bölümleri kafatası ölçüp durmaktaydılar. Bu bakımdan formel mantıkla söylersek, Nasyonal-Sosyalistler kafatası ölçüyor, erken cumhuriyet de kafatası ölçüyor, demek ki erken cumhuriyet de Nasyonal-Sosyalist (A=B, B=C demek ki A=C) gibi denklemler zorlama benzetmelerdir.

Türkiye'deki ölçümlerin maksadı Yahudilerin Alman olmadığını kanıtlamaya çalışan Nasyonal-Sosyalistlerden tamamen farklı bir mekanizma ile ilerlediği gözlerden kaçıyor gibi... Nasyonal-Sosyalistlerin antropolojik teorileri bilimsel değildi ve ayrımcıydı. Türk antropolojisinin teorileri de bilimsel değildi ama kuşatıcıydı. Nasyonal-Sosyalistler gerçek Almanları sahtelerinden ayırmaya çalışıyordu. Türkler ise hepsini Türklük kimliği altında birleştirmeye çalışıyordu. Anadolu halkının çoğunluğu brakisefal olduğu için Türkiye'de kafatası ölçümleri o dönemde ulusal birlik için faydalı bir yöntem olarak görülmüştü. Reşit Galip'in, Anadolu'da yaşayan ve dil farklılığı yüzünden ayrı bir unsur olarak görülmüş Ermenilerle Rumların da Türk ırkıyla aynı menşeiden geldiğini savunmasının o dönemdeki anlamı buydu. Bu nedenle ırk birliği düşüncesinin en çok da Türk vatandaşı olan Ermeni aydınlarından destek görmüş olmasının sebebi de buydu. Örneğin Artin Cebeli Ermeni ve Türklerin aynı ırktan geldiklerine dair teoriyi eşit yurttaşlığın temel dayanağı olarak yorumlamıştı.*

Ermenilerin de Türkler gibi yuvarlak kafalara sahip olması sebebiyle iki milletin aslında aynı ırktan geldiklerini kanıtlama yöntemiyle Anadolu'da yaratılmak istenen ulus birliğine antropolojik bir dayanak sağlanmak istenmekteydi. Artin Cebeli gibi araştırmacılar da bu teorileri Türk-Ermeni gerilimlerini sona erdirecek bir çözüm yolu olarak görmekteydiler. Ermenilerin de aslında Türk oldukları iddiasının iki halkın tarihinde yeni bir sayfa açacağını düşünen Yunus Nadi'nin Ermenilerin Türklüğünü kanıtlama tarzı ise çok daha ilginçti. Yunus Nadi'ye göre Ermeniler elbette Türktü. Türk olmasalar Bimen Şen Türk halkını böylesine cezbeden şarkıları besteleyebilirler miydi?†

* Artin Cebeli, *Biz Türküz*, Artun Basımevi, Galata, 1936.

† Yunus Nadi, "Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler", *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1938.

Yunus Nadi elbette Artaki Candan, Kemani Serkis, Afet Mısırlıyan, Kirkor Çulhayan, Osmanlı müziği için bir tür nota sistemi geliştiren Hamparsum, Udi Hırant ve diğerlerini de listeye ekleyebilirdi.

Ermenileri ırk ve dil yoluyla Türk ilan etme konusundaki çabalar bugünden bakılınca ortaçağlarda madenleri büyülü formüllerle birbirine dönüştürmeye çabalayan simyacıları hatırlatabilir. Olgunlaşma düzeyindeki eksiklikler o dönemde insanları bu türden alternatifler aramaya itmiş gibi görünüyor. Ama bu çabanın amacı Nasyonal-Sosyalistlerin aksine toplumun belli bir kesimini çemberin dışına çıkarmaktan ziyade o çembere gönüllü/gönülsüz dahil etmekti. Nitekim bu çaba Türkiye'de gerçekten ırk temelli Türklük peşinde olanları rahatsız etmekteydi. Mesela antropolog Muzaffer Şenyürek de Ermenilerin kafatasının da Türkler gibi brakisefal olduğunu kabul ediyor ama Ermenilerin hiper-brakisefal (aşırı yuvarlak!) kafatasına sahip olduklarının da altını çiziyordu. Üstelik onların kafasının arkası yassı; Türklerinki çıkıktı! Bu nedenle "Türk-Ermeni kafatası birliği teorisi" çürütülmüş oluyordu.*

* Muzaffer Şenyürek, "Anadolu Bakır Çağı ve Eti Sekenesinin Kraniyolojik Tetkiki" Belleten, Cilt V, Sayı 19, Temmuz 1941, s. 220-221.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PERDE ARASI: MÜLTECİ ALMAN ARKEOLOGLAR

1933'te Almanya'da Nasyonal-Sosyalistler iktidara geldi. İktidar değişimiyle birlikte Alman üniversitelerinde 'sakıncalı' biliminsanlarına karşı bir yıldırma hareketi başladı. Yahudi kökenliler, Yahudilerle evli olanlar, komünistler, sosyal demokratlar Nasyonal-Sosyalistlerin kara listesindeydiler. Ama aynı zamanda Curt Kosswig gibi, bir dönem Nasyonal-Sosyalistlere sempati duymuş; ama onların akademide yaptıkları kıyıma sessiz kalmamış "saf kan Almanlar da" hedefteydi. Bilim ve akademi dünyasında baskılar önce tehdit ve yıldırmalarla başlamış sonra açık biçimde iş akitlerinin sonlandırılması ile daha ileri boyutlara taşınmıştı. Nasyonal-Sosyalistlerin iktidarının daha ilk yılında binlerce biliminsanı akademiden kovulmuş ya da baskılar nedeniyle ayrılmayı tercih etmişti.

Bu zamanlarda maddi sıkıntılara rağmen Türkiye, yabancı arkeologlara kendi ülkelerinde asla ulaşamayacakları imkânlar da sunmaktaydı. Sadece ücretler anlamında değil (o dönemde yabancı bilimciler Türklerden üç dört kat fazla maaş alıyorlardı), bilhassa Şarkiyat, Hititoloji, Sümeroloji kürsüleri için Müze-i Hümayun'daki tablet koleksiyonu ve bir "açık hava müzesi olan" Anadolu'nun sağlayacağı imkânlar sınırsızdı. Bu açıdan Nasyonal-Sosyalistlerin baskıları olmasaydı da çok sayıda Alman araştırmacının gözünde Türkiye çekici bir seçenekti. Ama Almanya'da istenmeyen insan olarak damgalanırken; Türkiye'de el üstünde tutulmanın tercihleri etkilediği de ortadaydı. Alman arkeologların zaten Türkiye'de faal olmaları bu süreci kolaylaştırmaktaydı. Özellikle önceki bölümde adını andığımız Von der Osten Dr. E. Unger ve Kurt Bittel'in varlığı daha fazla Alman bilimcinin Türkiye'ye gelmesinde etkili olmuştur.

Üniversite Reformu

Almanya'dan biliminsanları gelmeye başladığında, Türkiye Cumhuriyeti de üniversite reformuyla uğraşmaktaydı. Hükümet Osmanlı'dan miras kalan tek üniversite olan Darülfünun'un köhneleşmiş bir anlayışı temsil ettiğini düşünmekte ve bu kurumu kökten değiştirmeye çalışmaktaydı. Genç cumhuriyetin yeni bürokrasisine göre Darülfünun kadroları hâlen Osmanlı düşünce dünyasının kalıplarıyla hareket eden "eski kafalı" müderrislerden oluşmaktaydı. Batı dillerini bilen hoca ve öğrenci azdı. Laboratuvar ve teknik donanım yetersizdi. Gerçi bunlar cumhuriyetin asıl odaklandığı konular gibi görünmüyordu. Asıl mesele Darülfünun kadrolarının yeni kurulmakta olan ulus devletin ideolojisine ve düşünsel mantığına uzak, modern öğretim-eğitim geleneklerine mesafeli oluşlarıydı.

Örneğin Darülfünun geleneğinde cumhuriyetin en önem verdiği konu olan İslam öncesi Türk ve Orta Asya tarihi gibi konularda –Zeki Velidi hariç tutulursa– bilgili bir kadro olduğu söylenemezdi. Osmanlı'dan kalan bu tavırdan az çok söz etmiştik. Klasik çağdan beri Osmanlı tarihçileri Türklerin mazisi hakkında hemen hiçbir şey bilmiyorlardı. 16. yüzyıl tarihçilerinden Neşrî, *Cihannüma* adlı eserinde İslamiyet öncesi Türk tarihine (Evlad-ı Oğuz Han) ayırdığı bir dizi rivayetten ibaretti. Buna göre Yafes oğlu Bulcas Han oğlu Zıbbakoy soyundan gelen Türklerin kimisi aya ve güneşe tapınırken kimisinin ise din diye bir şeyden haberi yoktu. Zıbbakoy'dan sonra oğlu Kara Han, Hakan olmuştu. Bu şahıs "kâfir, bi-din ve cebbardı". Oğlu Oğuz Han ise Eşraf-ı Etrak'tan tevhide irşad eden (Türkler arasında tek Tanrı'ya inanan) ilk kişiydi ve dinsiz babasına isyan ederek onu devirmişti. Onun soyundan gelenler arasında Çanak Han adıyla da bilinen Kara Han "Mülük-ü Türkten evvel İslam'a gelen ilk kişi olmuştu". Onunla Hicretin üç yüzüncü yılında Etrak'tan 2 bin kişi daha İslam'a gelmişler, diğer Oğuzlardan ayırmak maksadıyla bunlara Türk-iman denilmiş bu da sonradan Türkmen'e dönüşmüştü.*

Klasik dönemde (1300-1600) Türk tarihi hakkında yazılanlar işte bu masallardan ibaretti. Osmanlı klasik tarihçisi "dinsiz Türklerden" ziyade İbrani peygamberleri ve Arap uluları ile ilgilenmeyi tercih ediyordu. Batılılaşma ve Tanzimat Dönemi'nden sonra da saray tarihçilerinin eserlerinde ve okul müfredatında pek bir şey değiştiği söylenemezdi. Hatta Batılılaşma çabaları ile ortaya çıkan *Tarih-i Umumî* adlı eserlerde İslam öncesi Türk tarihi bölümleri bu sefer de Eski Yunan, Roma, Avrupa ulusları tarihinin gölgesinde

* Neşrî, Neşrî Tarihi (Kitab-ı Cihannûma) I. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 9-13.

kalmıştı. Bir istisna olarak Süleyman Hüsnü Paşa'nın (1838-1892) *Tarih-i Âlem*'inde 1000 sayfanın 144'ünü Türklere ayırdığını görüyoruz.* Süleyman Hüsnü eski Türklerle Hunlarla ilgilenen öncü tarihçilerden biriydi. Ama II. Abülhamid'in gözünde sakıncalı biri olduğundan, bir dönem askeri okullarda okutulan kitapları sonradan toplatılmış, 1911'e kadar da basımı yasaklanmıştı.† Paşa'nın da rütbeleri söküldü, on dört yıllık sürgün hayatının sonunda Bağdat'ta öldü.

Süleyman Hüsnü Paşa

Süleyman Hüsnü Paşa'nın neden olduğu "yol kazası" düzeltildikten sonra Osmanlı müverrihleri yine alışılageldik kalıplarına döndüler. Örneğin Mizancı Mehmed Murad Bey'in Dar'ül Muallim'in ders kitabı olarak okutulan VI ciltlik *Tarih-i Umumî*'sinde İslam Öncesi Türk tarihine sadece 2 sayfa ayrılmıştı. Verilen bilgiler de Tevrat'taki Yafesoğullarının göçleri ile Türk ve Tatarların atası Oğuz Han'ın bilindik yüzlerce sene önce Neşri'de de okuduğumuz efsanelerin biraz modernleşmiş versiyonlarıydı. Buna göre Babil'den ayrılan Nuh oğlu Yafes, Orta Asya'ya yönelmiş ve onun soyundan da Türkler ve Tatarlar doğmuştu. Hicretten 3400 sene önce Oğuz Han Türkleri bir araya toplamıştı. ‡

899'dan itibaren bu kadar tarih bile fazla gelmiş ve gençlere sadece İslam tarihi ile Kanuni devrine kadar Osmanlı tarihi öğretilmekle yetinilmişti. 1908 Devrimi'nden sonra tarih eğitiminde bir ölçüde değişim olunca Eski Türklere de ilgi artmaya başlamıştı. Ama bu ilgi resmi tarih eğitiminden ziyade edebiyat dergilerinde göze çarpar. Darülfünun gene geleneğe yakın konumda durmaktaydı. Mizancı Murad Tarihi'nden 30 yıl sonra (1912) yazılan Ahmed Refik'in *Tarih-i Umumî*'sinde de yine Türk tarihine geniş yer ayrılmamıştı.

* Yusuf Akçura, "Birinci Türk Tarih Kongresi", Ülkü, Şubat 1933, Sayı 1, s. 30.

† Günay Göksu Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük* (1931-1946), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 57-61.

‡ Mizancı Murad, *Tarih-i Umumî*, Cilt I, Berikan Yayınları, İstanbul, 2007, s.47-48.

Helen/Roma tarihine II. ve III. cildin tamamını (toplam 1000 sayfadan fazla) kaplamışken İslam öncesi Türk tarihine IV. ciltte 27 sayfa (s.261–288) yer verilmişti. Burada Türklerin vatanının Asya-yı Vusta (Orta Asya) olduğu söyleniyordu. Orta Asya coğrafyası "bedevi hayat ve çapulculuğa, baskınlar icrasına son derece müsait bir yerdi. Bu koşullar Türklerin fıtrat ve tabiatını belirlemişti. Nitekim Türkler fıtrat ve tabiatlarında bulunan akıncılık sayesinde komşularına hakim olmayı başarmışlardı." Görüldüğü üzere Tarih Tezi Orta Asya'yı medeniyetin, tarımın beşiği, olarak görürken eski tarihçilik geleneğinde Orta Asya'yı barbarların özgürce at koşturduğu bir coğrafya olarak kabul etmekteydi.

Sonuç olarak Türklerin tarihteki rolleri ve sahneye çıkışlarına yeni yaklaşımı İstanbul'daki yaşlı kuşak hocaların kabullenmeleri zor gibi görünüyordu. Zamanın koşullarında artık tek bir üniversite de yeterli görülmemekteydi. İmparatorluk mirasının simge kenti olan İstanbul'a karşı; nasıl siyasal olarak Anadolu ön plana çıkarılmaktaysa, İstanbul'un bilim dünyasındaki saltanatına karşı da artık Anadolu'da Ankara merkezli yeni bir üniversite anlayışı geliştirme ihtiyacı duyulmaktaydı. Darülfünun'da arkeoloji kürsüsü olmadığı gibi buradaki yaşlı kuşakça arkeoloji 'ecnebilerin işi' olarak görülmekteydi. Oysa yeni devlet artık kendi arkeologlarını da yetiştirmek istemekteydi.

Mevcut gereksinimler muhtemelen Darülfünun'un ya da yeni adıyla İstanbul Üniversitesi'nin "köhne" geleneklere bağlılığı nedeniyle hiçbir zaman modernleşemeyeceği yargısından da beslenmekteydi. Üniversitenin adının değiştirilmesiyle iç yapısının kolay kolay değişmeyeceği ortadaydı. Eski bir kurumu değiştirmeye çalışmaktansa Anadolu'da sıfırdan yeni bir üniversite kurma düşüncesi giderek baskın hâle geliyordu. Böylece genç cumhuriyet akademi alanında geçmişi temsil eden İstanbul ile yeniyi temsil eden Ankara arasındaki rekabet tohumları ekilmişti. Nitekim bundan sonra bizim konumuzun özünü temsil eden arkeoloji, tarih, filoloji, antropoloji gibi çalışmaların merkezi Ankara Üniversitesi, özellikle de adı bizzat Atatürk tarafından seçilmiş olan Dil Tarih Coğrafya Fakültesi (DTCF) olacaktı. Tek Parti Dönemi boyunca arkeoloji ve ona yardımcı olan disiplinlerin ana çalışma üssü burasıydı. Bilimsel yayınlarda, kazılarda ve yeni kurulan müzelerde, çivi yazılı tabletlerin okunmasında burası ana üs oldu. İstanbul Üniversitesi ise o dönemlerde "bekleyelim görelim" sükuneti ve sakinliği içindeydi. İki okulun akademisyenleri arasındaki yaş farkları Darülfünun hocaları ile DTCF'deki

* Ahmed Refik, *Tarih-i Umumî*, Agob Matyosyan Matbaası, C. IV, İstanbul 1912, s. 261-262.

beklentilerin de üzerinde hızlı biçimde yükselmiş* olan genç akademisyenler arasındaki kuşak farkı da bu çatışmanın sebeplerinden biri olacaktı.

Sonuç olarak cumhuriyet yeni üniversiteler yaratma mücadelesi içindeyken ama bu reformu hangi kadrolarla ve nasıl başlatacaklarını bilmiyorken Almanya'dan gelen beklenmedik haberler yepyeni fırsatlar oluşmasını sağlamıştı. Gerçi Almanca konuşan dünya ile kurulan yakın ilişkiler düşünüldüğünde Nasyonal-Sosyalistler olmasa da bazı Alman akademisyenlerin Türkiye'ye reformu yürütmek için geleceğini söyleyebiliriz. Nitekim Osmanlı'nın son yıllarında çok sayıda Alman ve Avusturyalı biliminsanı Darülfünunda görevlendirilmişti. Ama Almanya'dan kovulan bunca biliminsanı olmasaydı üniversite reformunu başarılı kılabilecek kadroları toplamak mümkün olmayacağı ortadadır. Zira reformun başındaki isim olan İsviçreli biliminsanı Albert Mache'nin de mental bir yorgunluk içinde olduğu ve girişiği bu projeden alnının akıyla çıkamayacağına dair bir umutsuzluğa kapıldığı söylenmekteydi.

Almanlar Geliyor

Tam da bu umutsuzluk durumunda bir Avrupa Yahudisi olarak Malche'nin aklına Almanya'dan kovulmakta olan sanatçılar, yazarlar ve biliminsanlarının durumu geldi. Tüm dünyada Albert Einstein gibi tanınmış kişilikler, işinden gücünden ve evinden edilen bu insanlar için yeni yaşam olanakları aramaktaydılar. Ancak Almanya ile tartışma yaşamak istemeyen sınırdaş ülkeler sığınmacılar için çeşitli zorluklar çıkarmaktaydılar. Bu açıdan Türkiye seçeneği başvuruların daha kolay kabul edileceğini düşündürmekteydi. Tam olarak kaç kişinin Türkiye'de akademide istihdam edilmek için başvurduğunu ve bunlardan kaçının onay alıp alamadığını tam olarak bilemiyoruz. Farklı kaynaklar tutarsız sayılar veriyor. Arnold Reisman'ın listesinde Türk üniversitelerinden çeşitli branşlarda görevlendirilmiş 170 kadar isim var. Bunlar elbette genç cumhuriyetin acilen ihtiyaç duyduğu alanları da yansıtıyor. Mesela bu 170 kişinin 43'ü radyoloji, diş hekimliği, çocuk ve kadın hastalıkları

* Akademik kadro eksikliği had safhadaydı. Enver Ziya Karal hatıralarında Fransa'dan tarih doktorasını tamamlayıp döndüğünde (1933) en fazla bir lisede tarih öğretmeni olabileceğini umarken kendisini doçent olarak bulduğunu aktarır. Bu samimi itiraf aynı zamanda erken cumhuriyet döneminde lise eğitiminin nasıl ciddiye alındığını da yansıtıyor. Demek ki lisede tarih öğretmeni olabilmeniz için dahi Fransa'da doktora yapmanız gerekebilmekteydi. Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2000, age, s. 85.

gibi tıbbi alandan gelmekte. Yine 42'si fizik, kimya, biyoloji, biyokimya gibi alanlardan gelmekte. 17'si de hukuk, iktisat, muhasebeden, 16'sı mühendislik ve mimarlık, 12'si müzik, tiyatro ve güzel sanatlardan, 10'u matematik ve astronomiden, 8'i edebiyat ve filolojiden, 7'si coğrafya ve jeoloji alanından geliyordu. Liste öylesine zengin ki orkestra şefliğinden birinci kemancıya, genetikçiden anayasa hukukçusuna, eczacısından patoloğuna kadar ihtiyaç duyulabilecek her alanda isim vardı.

Ama bizim konumuzu ilgilendirenlerin oldukça azınlıkta oldukları görülmekte. DTCF'de Hindoloji Bölümü kuran Walter Ruben tek Hindolog. Wolfram Eberhard da tek Sinologdu. Emile Clemens Bosch tek nümizmattı. Listede üç arkeolog var: Hitit uzmanı Hans Güterbock, Helmuth Theodore Bossert ve Barbara Zielke. Listede (Türklerin Sümerolog demeyi tercih ettikleri) çivi yazı uzmanları olan iki Asurolog var: Benno Landsberger ve Fritz Kraus. Bir tarihçi (Ernst Engelberg), iki klasik filolog (Walter Kranz ve George Rohde) ve iki "şarkiyatçı" Helmutt Ritter ve Karl Süsheim'le konunun bizi ilgilendiren kısmı kapanıyor. Yani hepitopu bir düzine insan... Tüm Alman göçmenlerinin sadece %7'si. Ama sayıca az olsalar da Alman biliminsanları içinde en faal olanlar arasındaydılar. Atatürk'ün tarih ve arkeolojiye olan özel ilgisi sebebiyle de muhtemelen göçmen bilimciler arasında en fazla tanınanlar arasındaydılar.

W. Ruben ve W. Eberhard Çin ve Hint kaynakları incelenmeden Türk tarihi kavranamayacağı için davet edilmişlerdi. Ama onların da bizim konumuz olan Anadolu arkeolojisiyle bir bağları yok. Marksist tarihçi E. Engelberg'in (1909-2010) macerası ise hem Atatürk döneminden sonra (1940) Türkiye'ye geldiği hem de kendisinin yakın çağ tarihi uzmanı olmasından dolayı bizimle ilgili değil. Karl Süsheim (1878-1947) da 1940'ta gelmişti. Brockelman ve Nöldeke gibi ünlü isimlerin öğrencisi olan dünyaca tanınmış şarkiyatçılardan H. Ritter'in (1892-1971) Türk-İslam sanatı ve tarihine katkısı büyük olmakla birlikte onun faaliyetleri de doğrudan arkeolojiyle ilgili değildi; arkeologlarla iç içe mesai yürütmesine rağmen Ritter daha ziyade ortaçağ el yazmalarıyla ilgilenmişti. Karısı Yahudi olduğu için 1937'de akademiden emekli edilen eski Yunanca ve Latince uzmanı olan Walter Kranz (1884-1960) da 1943'te Türkiye'ye geldiği için onun hikâyesi de Atatürk döneminden sonrasına denk geliyor.

O hâlde listemizde sadece yedi isim kalıyor. Alfabetik sırayla: Clemens Bosch, Helmuth Th. Bossert, Hans Güterbock, Fritz Kraus, Benno Lands-

berger, George Rohde ve ne yazık ki hakkında hiçbir bilgi bulamadığım kadın arkeolog Barbara Zielke...

Bu insanların Türkiye'ye gelişi tesadüfi değildi; birçoğunun zaten daha önce de Anadolu arkeolojisi üzerine çalıştıkları için Türkiye'ye gelip gitmişlikleri vardı. İstanbul'a ilk geldiğinde Müze-i Hümayun'da nümizmat olarak çalışan, sonrasında İstanbul Üniversitesi'nde arkeoloji ve İlk çağ tarihi dersleri veren Clemens Bosch, Yahudi eşinden dolayı Türkiye'ye iltica etmek zorunda kalmıştı. Helmuth Th. Bossert resmen mülteci olmasa da antimilitarist kitapları Nasyonal-Sosyalistler tarafından yakılmış, kendisi için çemberin daraldığı bir arkeologdu. 1920'lerden beri Anadolu'da çalışmalarını yürüten Bossert 1933'te Boğazköy kazıları için Türkiye'ye geldiğinde doğrudan Reşit Galip ile temasa geçerek İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine başlamıştı. 1929'da İstanbul'da kurulan Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün organizasyonunda yer alan Hellmut Ritter ve diğer enstitü üyeleri İstanbul Üniversitesi'nin arkeoloji bölümüyle sıkı ilişki içindeydiler ve bazı mülteci uzmanların üniversitede ders vermelerinde aracı olmuşlardı. Örneğin Bosch'un Türkiye'ye davet edilmesinde Alman Arkeoloji Enstitüsü müdürü M. Schede'nin ön ayak olduğu sanılmaktadır.† Schede'nin Nasyonal-Sosyalist olmasına rağmen mesleki dayanışmaya siyaset karıştırmadığından söz etmiştik. Almanya'dan kovulan kişilere, hele ki Ritter gibi özel hayatıyla da Nasyonal-Sosyalistlerin hedefi olmuş birine engel çıkarmaması bu yorumu destekler niteliktedir.

Mülteci Alman biliminsanlarının Türkiye'de arkeoloji, Hititoloji, Sümeroloji bölümlerinin kuruluşu ve gelişiminde çok büyük katkıları oldu. O günün eksiklilerinde bir akademisyen aynı anda farklı fakültelerde görev alabilmekteydi. Mesela Edebiyat fakültesi içinde yer alan ve ilk kez müstakil bir kürsü olarak ortaya çıkan arkeolojide Kurt Bittel ve Th. Bossert, Şarkiyat Kürsüsü'nde H. Ritter, Cl. Bosch, K. Süsheim, Klasik Filoloji'de W. Kranz ve yine Cl. Bosch, Asya Dilleri'nde de yine H. Ritter ve H. Bossert birlikte görev almışlardı.‡ Zaten disiplinlerin günümüzdeki kadar birbirinden kopmadığı bu zamanlarda bir arkeolog aynı zamanda, şarkiyatçı, nümizmat, filolog olarak da görev yapabilmekteydi. Nitekim Hititolog Helmuth Bossert'in İstanbul Üniversitesi'nde kurduğu bölümün tam adı da Eski Diller ve Ön Asya Arkeolojisiydi. Şimdi bu bu insanlar kimdir, gelin bir göz atalım.

---

* Oğuz Tekin, "Mülteci ve Mühtedi Bir Bilim Adamının Türkiye Günleri, Clemens Emin Bosch (1899-1955). Toplumsal Tarih Dergisi, s. 166, Ekim 2007.

† Oğuz Tekin, a.g.e., s. 46.

‡ Widmann, a.g.e., s. 163.

Clemens E. Bosch

Almanlardan biri nümizmat Clemens Emil Bosch'du. 1889'da Köln'de doğan Bosch, karısı Aryan soylu olmadığı gerekçesiyle 1935'te görevden uzaklaştırılmıştı. Helen/Roma tarihi ve sikkeleri uzmanıydı. 1933'te önce bursları kesildi. Ardından asistanlıktan uzaklaştırıldı. Böylece Türkiye'ye iltica etmeye karar verdi. İstanbul Müzesi'nin sikke koleksiyonunu baştan aşağı elinden geçirip düzenledi. İstanbul Üniversitesi'nde Eski Çağ Tarihi dersleri verdi. Türklerle iyi anlaştığından Emin adını alacak kadar Türkiye'ye ısınmıştı. Tarih Tezi'ni de sahiplenmiş gibi görünmekteydi. II. Tarih Kongresi'ne sunduğu "Tarihte Anadolu Mahsusatı" adlı tebliğinde Hititçe *mama, nanna, attis* gibi kelimeler ile Türkçe ata, ana sözcüklerinin ilişkili olduğunu savunmuştu.* Yaşamı Oğuz Tekin tarafından kitaplaştırılmıştır.

Türkiye'de arkeolojinin "kurucu babalarından" sayılan Bossert 1889'da doğmuştu. Gençliğinde kendi çabalarıyla Mısır hiyerogliflerini ve Hitit dilini öğrenmişti. Uzun yıllar sanat tarihi alanında yayınlar yaptı. Nasyonal-Sosyalistler iktidara geldiğinde Berlin Üniversitesi'nde Hitit dili okutmanıydı. Bir yandan da anti-militarist bir dille kaleme aldığı I. Dünya Savaşı anılarını yayımlamaktaydı. Bu nedenle Nasyonal-Sosyalistlerin kitap yakına kampanyalarında eserleri yakılıp kül edildi. 1934'te Türkiye'ye iltica ederek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine profesör olarak atandı ve Arkeoloji Enstitüsü müdürü oldu. Kurt Bittel yönetimindeki Boğazköy kazı ekibine katılmıştı. Türkiye'deki ilk yıllarında daha çok Hititçe uzmanı olarak tanınmaktaydı ve eski Doğu dilleri üzerine dersler vermişti. Arkeoloji alanındaki başarıları ise daha sonraki yıllarda ortaya çıkmıştı. 1945 yılında önemli bir Hitit yerleşimi olan Karatepe'yi keşfetmesi gibi... Ki Karatepe kazılarına katılan W. Ceram adıyla bilinen Alman yazar Kurt Marek'in kaleme aldığı ve Türkçeye *Tanrıların Vatanı Anadolu*† olarak çevrilen *Enge Schlucht un Schawarzer Berg* (Darboğaz ve Karatepe) isimli kitap –bu satırların yazarı da dahil– gençlere Anadolu uygarlıklarını ve arkeolojiyi sevdiren temel yapıtlardan biri oldu. Bossert Halet Çambel, Muhibbe Darga ve Bahadır Alkım gibi öğrenciler yetiştirdi.

---

* E. Bosch, "Tarihte Anadolu Mahsusatı", 1937, II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 9.

† C.W. Ceram, *Tanrılar Mezarlar ve Bilginler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 18-19.

1947'de Türk vatandaşlığına geçti bir Türkle evlendi. 1961'de bir kazada hayatını kaybedene kadar da İstanbul'da yaşadı. Anadolu-Hitit arkeolojisiyle ilgili en ünlü eseri 1942'de Berlin'de basılan *Altanatolien*'dir.*

Bossert'in başına iş açan savaş anıları kitabı
Kamerad im Westen 221 Bilder.

Bossert'in Tarih Tezi ile arasında kendince kurduğu bir mesafe vardı. Hayatının hiçbir döneminde Hitit veya Hattilerin Türk olduğunu kabul etmemişti. Ama modern Türklerin damarında Hatti/Hitit kanı aktığının altını çizmeyi severdi. Yani ona göre Hattiler Türk değildi ama her Türk biraz Hattiliydi. Bunu modern Meksikalıların İspanyol göçmenlerle Aztek/Maya yerlilerin melezi olmaları durumuna benzetebilirsiniz. Ya da üç farklı topluluğun, Keltler, Romalılar ve Frankların birleşerek Fransız ulusuna dönüşmelerine. Bossert için Anadolu Türkleri de böyleydi, Orta Asya'dan gelen atlılar ile Anadolu'nun antik çağlardan kalan halkının bir tür senteziydiler. Bu nedenle Bossert, cumhuriyetin Hattilere sahip çıkma siyasetinden memnundu ve bunu desteklemekteydi.

* Th. Bossert, Altanatolien, Verlag Enst. Berlin, 1942.

Bossert ve Bittel'in öğrencisi Halet Çambel (en solda) ve kazı ekibi.

Sadece ilk cildi yayınlanan *Etice Formlar Bilgisi* (1935) adlı çalışmasında Hititçeyle Türkçe arasında hiçbir bağlantı kurmamasına, hatta Hititçeyi, Latince ve Yunanca gibi Hint-Avrupa dillerine yakın görmesine *rağmen "Türkiye'de Eticeyi öğrenmek ulusal bir ödevdir. Memleket eski kültürünü korumakta gayet haklıdır... Türkiye bu hazineleri açarak uğraşmayı ve bu yurdun eski kültürünü açığa çıkarmayı, bu yönden de bir araştırma noktasını meydana getirmeyi kendine düşen bir onur ödevi biliyor,"* demekteydi.* Bossert, "Eti Krallığı" adlı konferansında ise Türk Tarih Tezi'nin en güçlü olduğu bir dönemde dahi Hititlerle Türkler arasında hiçbir etnik bağ kurmamaktaydı. Hatta bu konferansında Hitit yasalarının Sami ve Sümer yasalarından üstün ve insancıl olduğunu belirterek Sümer-Hitit kültür birliğini de reddetmekteydi. Buna karşın Bossert, tebliğini, *"Eti mirasını seve seve hatırlayan yeni Türkiye bu büyük tradisyonu şuurlu bir suretle kabul ediyor ve hâl ile maziyi birleştirerek istikbâle yol açıyor,"* cümlesiyle bitirmekteydi.† Bu yayınlardan Tarih Tezi'nin her durumda ve her biliminsanınca desteklenmesi şart koşulan bir teori olmadığını da anlıyoruz. En azından bir tür mülteci olmasına ve Türkleri gerçekten çok

* Th. Bossert, *Etice Formlar Bilgisinin Örnek Derlemesi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935, s. 120-121.

† Th. Bossert, *"Eti Krallığı" Üniversite Konferansları, 1935-1936*, İÜ Yayınları, Ülkü Basımevi İstanbul, 1937, s.145-165.

sevmesine rağmen Hititlerin etnik kimliği üzerine hiçbir zaman "resmi" tezi destekleme zorunluluğunu hissetmiş değildi. Ama Hititlere sahip çıkmanın ulusal bir ödev olduğunu vurgulaması zamanın ruhundan etkilendiğini göstermektedir.

Güterbock

DTCF'de Hititoloji Kürsüsü'nün kurucusu olan Güterbock, 1908'de doğmuştu. Yani Nasyonal-Sosyalistler iktidara geldiğinde henüz çok genç bir epigraftı. Leipzig Üniversitesi'nde Hititçe eğitimi almıştı. Güterbock ünlü dilbilimci Johannes Friedrich ve kendisi gibi Türkiye'ye iltica edecek olan Benno Landsberger'in öğrencisiydi. Henüz Türkiye'ye gelmeden önce de Boğazköy tabletleri üzerine çalışmaktaydı. Zaten Boğazköy tabletleri o yollarda bakım ve onarım gerekçesiyle Almanya'daydı. Bunlardan 7300'ü ancak 1987'de ülkeye geri döndüler. Güterbock aynı zamanda 1933–35 döneminde Türkiye'de kazılarda bulunmuş ülkeyi iyi tanıyan bir arkeologdu. Yahudi olduğu için akademiden uzaklaştırılınca o da Türkiye'ye yerleşmişti. Ülkeyi benimsemişti. Türkçeyi mükemmel derecede konuşup yazabiliyordu. Eski Adı Eti Müzesi olan Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin kuruluşunda aktif rol oynamıştı.*

Bossert gibi Güterbock da Almanya'da Hititlerin Hint-Avrupalı olduğuna dair klasik eğitimden geçmişti. Bu nedenle Türk Tarih Tezi'nin iddiaları ile onun eğitimi kan uyuşmazlığı içindeydi. Güterbock tarih kongrelerindeki tebliğlerinde Hititleri övmekte, örneğin din dışı seküler edebiyatın öncüsü olarak Hititleri işaret etmekteydi;† ancak etnik kökenler mevzularıyla ilgili yorumlarda bulunmamaktaydı. Çalışmaları Türkçeye çevrilirken Hititler yerine "Eti" terimi kullanılmışsa da Güterbock'un kendisi daima "Hethitische" lafzını tercih etmişti. Ancak o da Bossert gibi, Hititlerin modern Türklerin varlığında yaşadıklarından emindi; Eti Devleti'nin bugünkü Türkiye'nin üç buçuk bin yıl önceki selefi olduğunu vurgulamaktaydı.

---

* Arnold Reisman, *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*, Çev. G.Ç. Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, İstanbul, s. 74.

† H. Güterbock, "Etilerde Tarih Yazıcılığı", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s.1.

Güterbock 1936–1948 arasında Ankara Üniversitesi Hititoloji Bölümü'nün başında bulundu ve birçok araştırmada etkin görev aldı. 1948'de Türkiye'den ayrılarak Şikago Üniversitesi'ne gidene kadar da Hititler üzerine birçok kitap ve makale yazdı. Ama Güterbock'un bu alanda asıl verimli yılları 1940'lardadır ve Atatürk bu çabaların sonuçlarını görememiştir. 1944 yılında Güterbock'un Boğazköy tabletleri üzerine çalışması öğrencileri Muazzez İlmiye Çığ ve Hatice Bozkurt (Kızılyay)'un katkılarıyla hazırlanarak basılacaktı.* Bu eser Türkiye'de Türkçe olarak yayınlanan ilk çivi yazısı deşifresi çalışması olma niteliğine sahiptir. Kitap dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in önsözünü de içermektedir. İçerikte yer alan Hititçe belgeler içinde mektuplar, talimatnameler, şahıs listeleri, fal metinleri gibi çeşitli konular sayılabilir. Bunlar aslında Winckler ve Makridi Bey'in Boğazköy kazıları sırasında bulunup Almanya'ya götürülmeyen parçalardı. Metinler daha önce yayınlanmış bazı eksik metinleri de tamamlar niteliktedir. Kitaptan, aslında Güterbock'un bazı metinlerin deşifresine henüz Türkiye'ye geldiği ilk senelerde 1934-1935 yıllarından itibaren başladığını görmekteyiz. Bu kitabın ikinci cildi 1947'de yayımlanacaktı.† III. Cilt ise Güterbock artık Türkiye'den ayrıldıktan sonra, öğrencileri Muazzez İ. Çığ ve Hatice Kızılyay tarafından yayımlanacaktı.

Muazzez İlmiye Çığ

Bu tercümeler kültür tarihi ve mitoloji üzerine bildiklerimizin yeni baştan yazılmasına sebep olacak derecede önemliydi. Örneğin Güterbock'un tamamladığı Kumarbi efsanesine ait tercümeler sonucunda Helen mitolo-

* H. Güterbock, M. İ. Çığ, H. Bozkurt, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler, Maarif Vekilliği Yayınları, Seri III Sayı 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

† H. Güterbock, Muazzez Çığ, Hatice Bozkurt, *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Seri III, Sayı 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1947.

jisindeki Uranus-Kronos mücadelesinin aslında Hitit kaynaklı olduğu anlaşılmıştır.* Böylece Helen uygarlığının arkasındaki Anadolu etkilerinin sanıldığından daha fazla olduğu da görülmüş oluyordu. Bu keşifler Anadolu'nun Batı medeniyetinin kaynağı olarak gören Mavi Anadolucu akımının doğmasında da etkili olmuştu.

Güterbock II. Tarih Kongresi'nde sunduğu "Etiler de Tarih Yazıcılığı" adlı makalesinde Hitit tarihçiliğinin Asur ve Babil üzerindeki etkileri ve dindışı tarih yazımının öncüsü olduğu aktarmış ancak Türk Tarih Tezi'ni hatırlatacak herhangi bir yorum yapmamıştır. Halbuki aynı kongre de Şükrü Akkaya Eti hakanlarının emriyle "beşerin hakiki ve ilmi tarih yazıcılığını yaratanların Türkler olduğunu" savunmaktaydı.† Güterbock, tebliğinin başında Eti Devleti'nin bugünkü Türkiye'nin üç buçuk bin yıl önceki selefi olduğu vurgulanmış; ancak bu bağlılığın milli bir anlamda mı yoksa coğrafi manada mı kullanıldığını belirsiz bırakmıştı.

Çivi yazısı uzmanı Kraus (1910-1991) aslen Avusturyalıydı. Babası Yahudilikten Hıristiyanlığa geçmişti, annesi ise protestandı. Ancak bunlar o dönemde Nasyonal-Sosyalistlerin bakış açısını etkilemiyordu. Saf kanlık yasası gereği Kraus da akademiden atılmış hatta gıyabında Avusturya vatandaşlığından da çıkarılmıştı (1942). Kraus, Landsberger'in tavsiyesiyle 1937'de İstanbul'a geldi ve Arkeoloji Müzesi'ndeki çivi yazılı tabletleri sınıflandırmaya başladı.

Kraus

Türkiye'de çivi yazılı tabletlerin korunma ve deşifre edilme faaliyetleri 1931'den itibaren ciddi şekilde başlamıştı. 1924 yılında çok kısa bir süre bu görevi yürüten

* H. Güterbock, *Kumarbi Efsanesi*, TTK Yayınları, Ankara 1945, s.III.

† Şükrü Akaya, "Tarih İlmî ve Tezimiz" II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi İstanbul, 1937, s.1.

Dr. E. Unger 1931'de yeniden Türkiye'ye gelerek 1935'e kadar Müzede tabletlerin tasnifi için çalıştı. 1937'de Türkiye'ye davet edilen F. R. Kraus artık ismi İstanbul Arkeoloji Müzesi olan Müze-i Hümayun'un içinde çivi yazılarının konservasyonu için bir laboratuvar kurmuştur. Konservasyon tekniğinin öğrenilmesi içi kimyager Nurettin Akbulut ise Almanya'ya eğitime gönderilmişti. Kraus geldiğinde tabletler Sanayii Nefise Mektebi'nde oldukça dar bir alana yığılmış durumdaydı. Kraus "tavana kadar yükselen raflarda" saklanan binlerce tablet içinde çalışmak zorunda kalmıştır ki bu iş ancak 1968 yılında tamamlanabilecekti.*

Faaliyetin sonuçları 1972'de derlendiği zaman 74 bini iyi durumda 84 bin tablet üzerinde çalışıldığı netleşmiştir. Bu çalışma neticesinde tüm çivi yazılı metinler konularına, tarihlerine göre ayrılmış envanterleri çıkarılmış ve kimyasal koruma işlemlerinden geçirilmişlerdi. Envanterin bu kadar zor olmasının önemli nedenlerinden biri Güterbock'un belirttiği üzere Makridi Bey ve Hugo Winckler'in Boğazköy'de 1907, 1911–1912 kazılarında hangi tabletin hangi katmandan, nereden çıktığına bakılmaksızın karıştırılmasıdır. Tabletlerin tasnif edilmesine rağmen E. Unger'in makaleleri haricinde Türkiye'de 1943 yılında kadar tabletlerle ilgili yayınlar yapılmamıştır. Her ne kadar Sümeroloji-Hititoloji bölümleri Atatürk'ün sağlığında kurulmuş ise de gerek teknik yetersizliklerin tamamlanması gerekse Alman hocaların dil ve kültürel uyum sorunlarını aşarak kendi öğrencilerini yetiştirip ekiplerini kurmaları seneler sürdüğünden, bu bölümler ancak 1940'lı yıllarda verimli hâle gelmişlerdir.†

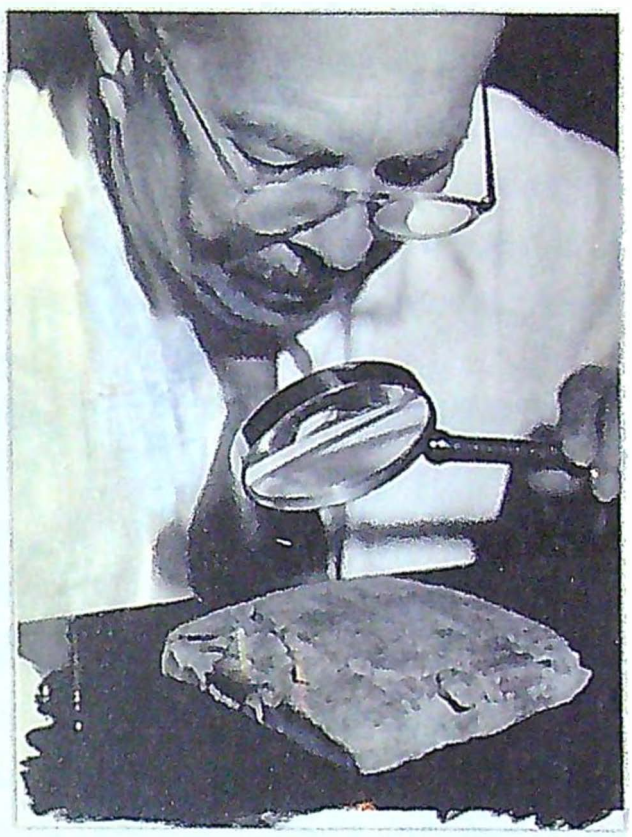
Silezyalı Çek bir ailenin oğlu olan Benno Landsberger (1890–1968) Nasyonal-Sosyalistler iktidara geldiğinde 1929'dan beri Leipzig'te Asuroloji ve Semitistik profesörü olarak görev yapmaktaydı. Onunki biraz da gönüllü bir sürgün gibi görünüyor; zira Güterbock onun için "I. Dünya Savaşı kahramanlarından olduğundan istese kürsüsünü koruyabilirdi," demiştir.‡ Landsberger 1935–1948 arasında Türkiye'de kalan Landsberger Sümeroloji bölümünün kurucusu ve başkanı olarak görev yapmıştır. Kemal Balkan, Mebrure Tosun, Füruzan Kınal, Emin Bilgiç, Mustafa Kalaç gibi ünlü Sümerolog, Hititolog ve Arkeologların hocasıydı. Çok sayıda yayınının yanı sıra Gılgamış Desta-

* Widmann, age, s.242–245. Çığ, "Cumhuriyet Devrinde Çivi Yazılı Belgeler..."s.5-9.

† Grothusen Klaus-Detlev, "1933 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye'ye Göçü, Kemal Atatürk Dönemi'nde Alman-Türk İlişkileri", Belleten, Cilt XLV/2, Sayı 178-180, Ankara, 1981, s. 548.

‡ Arnold Reisman, *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*, Çev. G.Ç. Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, İstanbul, s. 72.

nı'nın Türkçe tercümesine katkıları da hatırlanmalıdır.

Landsberger

1930'larda arkeolojik faaliyetlerle paleografya atılımı bir arada gitmekteydi. DTCF'de dünyanın ilk ve tek Sümeroloji Kürsüsü Benno Landsberger tarafından 1935'de kuruldu. 1835'den beri Asuroloji olarak bilinen bu branş, Atatürk'ün talimatıyla Türkiye'de Sümeroloji ismini almıştı. Hans G. Güterbock bu ismin bizzat Atatürk tarafından verildiğini, Atatürk'ün Asuroloji teriminin daha çok Sami milletleri çağrıştırdığı için tercih etmediğini aktarmaktadır. Muazzez İlmiye Çığ'da Atatürk'ün bölümün adının Asuroloji olması gerektiğini söyleyenlere, "Bırakın şu Samileri, bölümün adı Sümeroloji olacaktır," dediğini aktarır.* O dönemde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde binlerce Sümerce tablet incelenmeyi bekliyordu. Amerikalıların Nippur kentinde 1851'de başlayan kazılarda ele geçenler dönemin yasası gereği Osmanlı ve Amerikan müzeleri arasında yarı yarıya pay edilmekteydi. Bu nedenle tabletlerin yarısı Pensilvanya Üniversitesi Müzesi'nde, diğer yarısı da İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde ve bir kısmı da Almanya Jena Üniversitesi'nin Herman V. Hilprecht Koleksiyonu'ndaydı. Önceki kısımlarda da söylendiği üzere bu durum özellikle üç beş parçaya bölünmüş tabletler rasgele dağıtıldıkları için çivi yazısı uzmanları için tam bir kabusa dönüşmüştü. Bu sebeple o dönemde beş parasız ve kadrosuz genç bir araştırmacı Samuel Noah Kramer (1897-1990) bin bir zahmetle edindiği geçici burslarla Amerika-Türkiye arasında mekik dokuyarak bölük pörçük metinleri birleştirmek zorunda kalmıştı. 1937'de resmen görevlendirilmemesine rağmen İstanbul'daki müzede çalışması için izin verilmiş ve Kramer kopyasını çıkardığı 167 tableti yayınlamıştı.† Bugün tüm dünyada bir başyapıt olarak kabul edilen *Tarih Sümerde Başlar* kitabı bu şekilde var olabilmişti.‡

Landsberger sadece Sümeroloji Kürsüsü'nde değil DTCF'nin kuruluş çalışmalarının tamamında aktif görev almıştır. Bossert, Güterbock, von Osten

* Çığ, *Atatürk ve Sümerliler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s.79.

† Güterbock, a.g.e., s. 622, 920. Çığ, "Cumhuriyet Devrinde Çivi Yazılı Belgeler..." s. 11.

‡ Ayrıntılı bilgi için bkz: Firdevs Gümüşoğlu, *Samuel Noah Kramer'den Muazzez İlmiye Çığ'a Çivi Yazılı Mektuplar*, İş Bankası, İstanbul, 2021.

Samuel Noah Kramer

gibi Hititologlar, Almanya'da Hititlerin İndo-Germen oldukları yönünde bir eğitimden geçmişlerdi. Sümerolog Landsberger ise hâlihazırda Sümerleri Türklere yakın gören güçlü bir geleneğin mirasçılığında çalışma yürütmekteydi. Bu nedenle resmi tezlerle uyumlu yayınlar yapması daha kolaydı. Nitekim Landsberger II. Tarih Kongresi'ne sunduğu "Ön Asya Tarihi'nin Esas Meseleleri" isimli tebliğinde "Sümer dili yalnız hadisevi bakımdan değil aynı zamanda tarihi bakımdan dahi, bütün Orta Asya boyunca uzanan dağlık havalide konuşulan dil gruplarına ait bulunuyor. Bu neviden olup bugün konuşulmakta olan biricik dil ailesi Türk dilleridir" diyebilmekteydi. Landsberger adı geçen makalesinde Sümerlerden ziyade Akadlara son vererek Sümerlerin bölgede yeniden güçlenmesini sağlayan Gutilerdeki Türklük izleri üzerinde durmaktaydı. Guti Krallarının isimlerinin seda (fonetik) olarak Türkçeye çok yakın olduğunu ve bu isimlerin Türkçeyle açıklanabileceğini savunmuştu. Mesela İlk Guti Kralı "Yarlagan" ona göre Orhon yazıtlarında geçen "Yargan" ismini hatırlatmaktaydı. Tirigan, Çarlak veya Şarlak, Elulumeş gibi Guti Krallarının isimleri de Landsberger'e göre çeşitli Türk lehçeleriyle açıklanabilmekteydi. Landsberger Sümer kültürünün Anadolu'yu da etkilediğini belirtmekteydi. Ancak Şemsettin Günaltay'ın aynı yıllarda yayınladığı çalışmaların aksine Landsberger Hititlerin Asur-Babil vasıtasıyla çivi yazısını ve Sümer kültürünü öğrendiklerini kabul etmekteydi.*

* 922 Benno Landsberger, "Ön Asya Tarihi'nin Esas Meseleleri" II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım. Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 5. 923 Landsberger, "Ön Asya Tarihi'nin Esas Meseleleri", s.7-9. 924 Şükrü Akaya, "Tarih İlmî ve Tezimiz" II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi İstanbul, 1937, s. 1. 925 Güterbock, "Etilerde Tarih Yazıcılığı", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s.1.

Öte yandan Landsberger Sümerlerin medeniyet öncüsü olarak rollerini de sorgulayan biriydi. Sümercede çok sayıda yabancı kökenli sözcük bulunduğuna ve Mezopotamya'da Sümer öncesi bir medeniyet bulunduğuna inanmaktaydı.* Landsberger'in eski Anadolu dillerinin çözümlenmesine olağanüstü katkıları oldu. Örneğin Hitit hiyeroglifleri olarak bilinen yazının aslında başka bir halk (Luvi) ait olduğunu ilk söyleyenlerden biri oydu.† Ancak bunlar 1940'ların hikâyesidir.

George Rohde

Klasik Yunanca ve Latince uzmanı olan George Rohde 1889'da Berlin'de doğdu. Nasyonal-Sosyalistlerle yakın olmasına rağmen karısı Yahudi olduğu için 1933'ten sonra baskı görenlerden biriydi. Boşanmasını isteyenlere karşı Ankara'ya gitme seçeneğini tercih etti. Türkiye'de kaldığı yıllarda İlyada'yı, Odysseia'yı ve daha birçok eski Yunanca metni Türkçeye kazandıracak olan Azra Erhat'ı yetiştirdi.

Dil Tarih Coğrafya Fakültesi açıldığında, "Evrak deposundan bozma kiralık bir binada ilk derslerin başladığı" zamanlarda, Klasik Filoloji Kürsüsü, George Rohde'ye emanet edilmişti. Rohde'nin yakın çevresi klasik Filoloji bölümünü âdeta yoktan var ettiğini anlatmaktadır. Profesör Türkiye'ye geldiğinde ne bir Eski Yunanca-Latince kütüphane ne ders kitapları ne de bu dillere aşina öğrenciler bulunmaktaydı. Tüm bu zorluklara rağmen Rohde'nin yakın dostu Paul Moraux, dönemin idealist atmosferini çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Moraux: "Şans eseri o zamanki şartlar hümanist düşünme tarzını yaratmak için son derece uygundu. Fikir dünyası, Atatürk'ün bütün sahalarda aynı şekilde etkili atılımlarıyla sarsılarak harekete geçmişti ve onun cömert ve tamamen Batı'ya yönelik kültür programında, özellikle kültür bakanı Hasan Âli Yücel sayesinde, Antik Devir öncelik tanınan bir yer almıştı."‡ Türkiye'deki akademik ortamın Av-

* B. Landsberger, "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu" AÜDTCF Dergisi, Cilt II, Sayı 3, s.420-421.

† Landsberger, Sam'al, *Karatepe Harabelerinin Keşfiyle İlgili Araştırmalar*, TTK Basımevi, Ankara 1948, s.101-102.

‡ Widmann, a.g.e., s. 238.

rupa'da yükselen faşist hareketin karşısında hümanist çizgisini korumayı başardığı görüşü dönemin Batılı biliminsanlarınca da paylaşılmaktaydı. Alman biliminsanlarının Türkiye'ye gelmesinde önemli payı olan Philip Schwartz (1894-1977) hatıralarında Türkiye'den "Batı'nın pisliğinin bulaşmadığı harika bir ülke" olarak bahsetmekteydi. Türk hükümetinin davet ettiği biliminsanlarının bir kısmı Alman hapishanelerinde tutuklu durumdaydılar. Bu kişiler karşılıklı görüşmelerle serbest bırakılmışlardı.*

Gerçekten de Alman hocalar ailelerinin bir kısmını toplama kamplarında yitirmelerine, çektikleri sıkıntılara rağmen Türkiye'de canla başla çalıştılar. Yüzlerce öğrenci yetiştirdiler. Güterbock meslektaşlarının Türkiye'de kaldığı dönemde kendi kişisel çalışmalarını bir yana bırakarak zamanının çoğunu Türk öğrencilerinin yetiştirilmesine adadığını aktarmaktadır. Gerçekten o döneme ait tanıklıklar, bütün dil, kültür problemlerine Alman hocaların yaşadığı şahsi yıkımlara rağmen Türk öğrencilerin hocalarına gösterdikleri ilgi ve saygının bütün zorlukların aşılmasında en önemli faktör olduğunu göstermektedir.†

Bu kısa bölümde sadece arkeoloji ve paleografya alanında emek veren biliminsanlarına değindik. Aslında diğer bölümlere gelenler de arkeoloji çalışmalarına dolaylı yollardan destek olmuşlardı. Mesela Manyas Kuş Cenneti'nin önemini fark ederek buranın ulusal park olmasını sağlayan zoolog Curt Kosswig (1902-1982), bu uğraşları sırasında antik yazarların sözünü ettikleri, Pers *paradeisos*'unun (cennet bahçesi) burası olabileceğinden şüphelenmişti. Bu düşüncesini Kurt Bittel'e açıklamış ve gerçekten de Bittel, nerede olduğu o zamana kadar bilinmeyen Daskyleion antik kentini keşfetmişti. Türkiye'nin bir zamanlar beyin göçü alan ve dünyaca ünlü biliminsanlarının bölümler açmaya geldikleri bir ülke olduğunu hatırlamak zamanımız kuşakları için ne ifade ediyor o da ayrı bir konu.

* Widmann: a.g.e., s. 92, 283-284

† Widmann, a.g.e., s. 242-245. 918 Çığ, "Cumhuriyet Devrinde Çivi Yazılı Belgeler..."s. 5-9.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ATATÜRK DÖNEMİNDE SAHA ÇALIŞMALARI

Klasik Kazılar

Atatürk devrinde bazı klasik kazılar Tarih Tezi'yle bağlantılı gibi görünüyordu. Örneğin o dönemde iki isim arasındaki ses benzerliği nedeniyle Thrak halkının Türk olup olmayabileceği tartışılmaktaydı. Rumeli'de çok sayıda Rumca veya Hıristiyanlık çağrışımlı isim değiştirilirken (mesela Tekfurdağ yerine Tekirdağ, Kırk kilise yerine Kırklareli gibi) Trakya adının değiştirilmemesi muhtemelen bu benzerlikten dolayıydı. Sonuç olarak Trakya tümülüsleri bu zamanlarda Türkiye'de klasik arkeolojinin kurucusu olan Arif Müfid Mansel tarafından kazıldı. Tümülüsler Frig, Roma çağlarına ait buluntular verdiler. Bu bölge ilk defa bu kadar faal bir şekilde kazılmaktaydı ve buluntular Tarih Tezi'ni doğrudan desteklemese de Atatürk Trakya kazılarıyla çok ilgiliydi. 1938'de ağır hastayken dahi bu kazıların sonuçlarıyla ilgileniyordu. Muhtemelen gördüğü son arkeolojik buluntular Mansel'in kazılarından elde edilenlerdi. 1938 yılı sonbaharında Vize'deki (Bizye) kazıdan çıkan buluntular Atatürk'ün isteği üzerine, hasta yatmakta olduğu Dolmabahçe Sarayı'na götürülerek kendisine gösterilmişti. Buluntulara baktıktan sonra Atatürk, Mansel'e, "Kazılara devam ediniz, memleketimizin kültür zenginliklerini daha çok bulacaksınız" demişti.* Yine hastalığının en ağır zamanlarında, Ahmet Cevat Emre'nin eski Türkçe

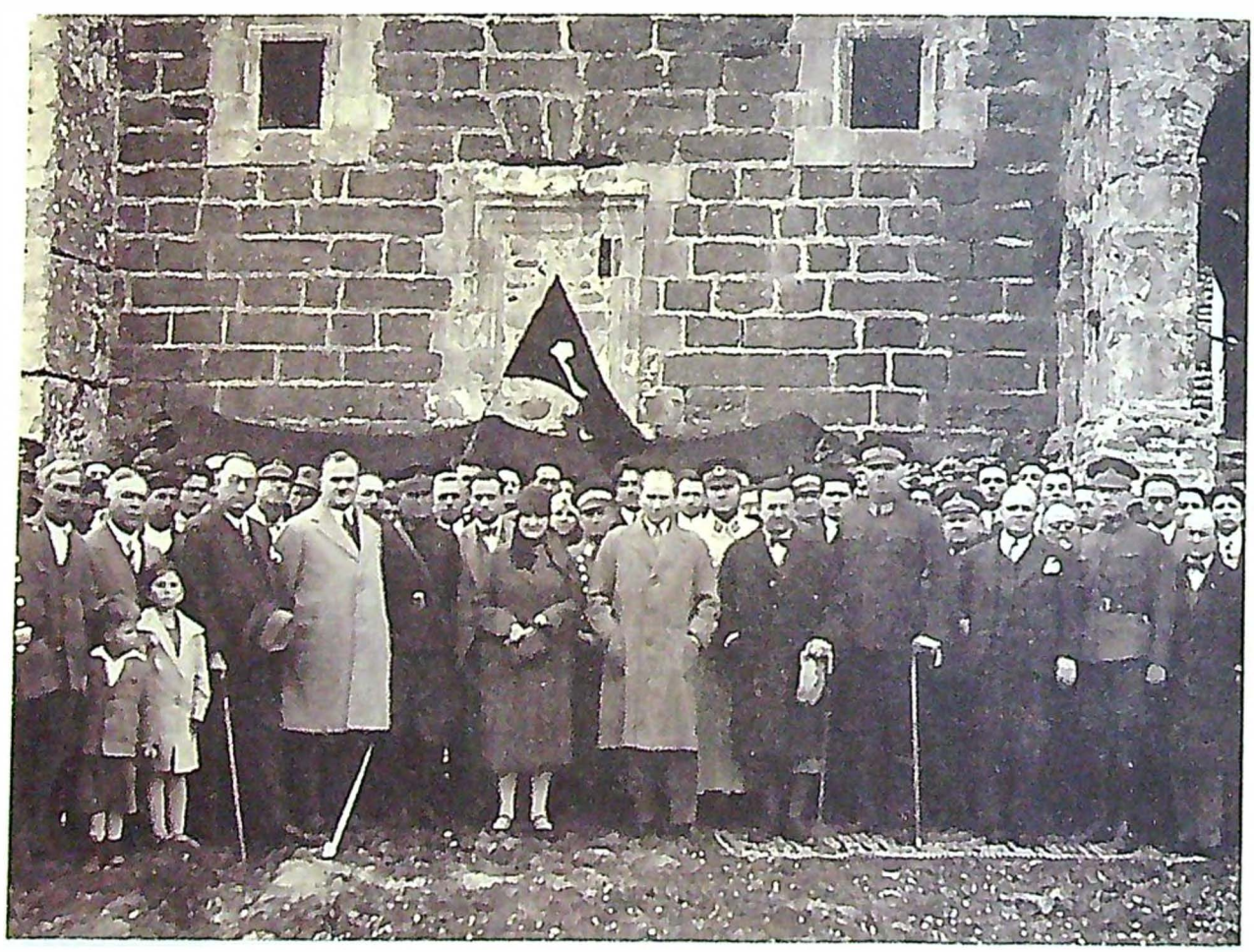

Arif Müfid Mansel

* Arif Müfit Mansel, "Trakya Kazıları", Türkiyemiz, s. 9-13.

ile Sümerceyi karşılaştırdığı bir kitabını* inceledikten sonra kapağına o zamanın imlasıyla "Eyi" (iyi) yazarak günün tarihini (01-09-1938) atmıştı.†

Çoğu Batılı arkeologlarca idare edilen klasik kazılara birçok örnek verebiliriz. Ama bunlar o zamanın asıl tartışma odağında olan yerler değildi. Asıl fırtına Hitit mirası etrafında döndüğünden, Atatürk dönemi klasik kazıları kendi minvalinde devam etmekteydi. Aslında Türk oldukları iddia edilen Troya kazıları o dönemde (1927'den beri) Tarih Tezi ile ilgilenmeyen Carl Blegen (1887-1971) tarafından yapılmaktaydı. Norveç kökenli bir ailenin Amerika'da doğan oğlu olan Blegen Atatürk'ün "Yunanlardan Hektor'un intikamını aldık"‡ dediği iddia edilen zamanlarda bu tartışmalarından uzak kalmıştı. Klasikçilere Tarih Tezi ile ilgili bir dayatma yapılmadığını da biliyoruz. Zaten klasik eserleri koruma konusunda Cumhuriyet Türk olduğu iddia edilen medeniyetlerden daha ilgisiz kalmış da sayılmazdı. Aphrodisias'ın restorasyonuna verilen önem bunu kanıtlar. Mustafa Kemal burayı ziyaret ettikten sonra harabe hâlindeki yapının canlandırılarak tiyatro ve konserlere açılmasını istemişti. Şimdi bunun ilginç bir örneğini inceleyeceğiz.

Atatürk Aspendos'ta.

* A. Cevat Emre, *Eski Türk Yazısının Menşeği*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

† Kitabın Atatürk imzalı orijinal nüshası günümüzde TTK kütüphanesinde bulunmaktadır.

‡ Bu sözün hiçbir kaynağı bulunmamaktadır.

Ayasofya ve Bizans Mirası

Ayasofya'nın müze olma macerası arkeoloji, sanat tarihi, restorasyon, konservasyon ve müzecilik alanlarını bileştiren ve bunu genç cumhuriyetin bu hususlaki ideolojik olgunluğuyla perçinlenen özel bir alandır. Ayasofya'nın tarihi Osmanlı insanının daima ilgisini çeken bir konuydu. Ayasofya hakkında anlatılan öyküler bile koca bir külliyat oluşturur.* Osmanlılar binanın korunması için çaba sarf etmekle birlikte elbette asli özelliklerini de silmişlerdi. İç dekorasyondaki mozaiklerin ne zaman örtüldüklerini bilemiyoruz. Bazı seyyahlar zaman zaman Ayasofya mozaiklerini gördüklerini iddia ederler. Mozaiklerin 19. yüzyıl başlarında sıvalı olduğunu biliyoruz. İronik olarak bu durum mozaiklerin korunmasını da sağlamıştı; zira mabedin ziyaretçileri (Berlin duvarından parça koparıp saklayan meraklılar gibi) tesseraları koparıp hatıra olarak ülkelerine götürmekteydiler. Neyse ki Vaftizci Yahya, İsa ve Meryem'in yüzlerini koparmaya cesaret edemediklerinden bu "aşırma" genellikle figürlerin sadece çevresine zarar vermişti.

Meraklıları tarafından "tırtıklanmış" Meryem-İsa-Vaftizci Yahya üçlüsü.

* Stefanos Yerasimos, *Türk Metinlerinde Konstantiniyye ve Ayasofya Efsaneleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Bizans araştırmalarının bu kötü başlangıcına rağmen cumhuriyet, İstanbul ve Anadolu'nun Bizans geçmişine dönük araştırmaları engelleme gereği görmemekteydi. O devirler için bu dünyada pek eşine rastlanmayan bir olgunluk örneğidir. 1926'da İngiliz arkeologlar Sultanahmet'te Bizans Hipodromu'nun izlerini ortaya çıkarmak için kazı yapmışlardı.* 1933'te Bizans sanatı uzmanı Alexandre Raymond'un Bostancı, Maltepe ve Kayış Dağı'nda kazılar yapmasına da benzer şekilde izin verilmişti.†

Öte yandan en önemli konu Ayasofya'ydı. 7 Haziran 1931'deki Bakanlar Kurulu kararıyla Ayasofya'nın mozaiklerini çıkarmak için izin isteyen Boston merkezli Byzantine Instiute müdürü olan T. Whittmore'a gerekli müsaade verilmişti.‡ 14. Kasım 1934'te Ayasofya'nın Müze olmasına karar verildi. O dönemde Ayasofya'nın da etrafı diğer Bizans yapıları gibi konut, kahvehane ve diğer esanf dükkanlarıyla doluydu. Bunların parası ödenerek istimlak edilip yıkıldı.§ 29.12.1934 tarihli, Atatürk imzalı bir kararnamede, Ayasofya müze yapılmadan önce İstanbul Alman Asar-ı Atika Enstitüsü Müdürü Schede'ye Ayasofya çevresinde de –muhtemelen yapının yakında yıkılan evlerin olduğu alanda– kazı izni verilmişti.¶ Benzer bir iznin İznik Ayasofya'sı ve Lefke Kapısı için de verildiğini görüyoruz.** Müze olduktan sonra Ayasofya mozaiklerini sıvalarından kurtarmak kolaylaşmıştı. Cami olduğu zamanlarda müslüman olmayanların binaya girmelerine izin verilmemekteydi. "Ecnebilerin" camilere girmesi için padişahlardan özel ferman gerekmekteydi. Böyle bir fermanı alamayan William Richard Lethaby ve Harold Swainson çarşafa bürünüp bir grup kadınla birlikte Ayasofya'yı gezmişlerdi.††

T. Whittmore

* *Türk Kazı Tarihi* Cilt I, Kitap 2, s. 571.
† *Türk Kazı Tarihi* Cilt I, Kitap 2, s. 609.
‡ *Türk Kazı Tarihi* Cilt I, Kitap 2, s. 604.
§ *Türk Kazı Tarihi* Cilt I, Kitap 2, s. 612.
¶ *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, TTK, Ankara, 2013, s. 614.
** *Türk Kazı Tarihi* Cilt I, Kitap 2 s. 616.
†† Oustherhout, a.g.e., s. 194.

Bugüne kadar birçok değerini kaptırmış olan ülkede mozaiklerin de sökülüp götürüleceği dedikoduları vardı. T. Whittmore bu dedikoduların önüne geçmek için, "Bizim Ayasofya'da yapacağımız badana ve sair suretlerle örtülmüş olan mozaikleri meydana çıkarmaktan ibarettir. Yoksa zannedildiği gibi bu mozaikleri ne Amerika'ya götüreceğiz ne de bunları tamir veya temizleyeceğiz. Böyle yapacak olursak mozaikler tarihi kıymetlerini kaybetmiş olurlar," demekteydi.* Bu işin inanılmaz bir emek, dikkat gerektirdiğini sıva kazımak zorunda olan herkes bilir. Acemice yapılan iş sıvayla birlikte mozaikleri de söküp götürebilirdi. Whittmore'un daha önce Şam Emevi Cami mozaiklerini de ortaya çıkarmış Fransız ve İtalyan uzmanlardan yardım alması gerekmişti. 30 Haziran 1936 tarihli bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi, Parsi Asar-ı Atika Enstitüsü'nde görevli olan Beyaz Rus kökenli M. Boris Erustof'un da mozaiklerin konservasyonu için davet edildiğini gösteriyor.† Ekip sadece İmparator Leon ile İsa'yı bir arada gösteren mozaiğe aylarını harcamıştı. Tonozlar üzerinde çalışabilmek için sirk cambazlarını aratmayacak şekilde raylı sistemli iskelelerde çalışılmıştı. Yunus Nadi ekip hakkında bir yazı kaleme almış ve "Âşıkça bir çalışma ile göz nuru dökerek çalışanlar keşke bizim insanlarımız olsaydı," demişti.

Çalışmalar yıllar sürdü ve Atatürk'ün kesin sonuçları görmeye ömrü yetmedi. Hatta Whittmore'un da... 1950'de Amerikalı tarihçi hayatını kaybettiğinde ekibi halen mozaikleri temizlemekle meşguldü.

* Selahaddin Gök, "Camiden Müzeye İlk Adım; Ayasofya Mozaiklerinin Ortaya Çıkarılması", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ekim 2022, Sayı 31, s. 464.
† *Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, Kitap 2, s. 618.

Mozaiklerin ortaya çıkarılması bütün dünyadan Türkiye'ye büyük bir sempati duyulmasına sebep olmuştu. Türklerin tarih ve sanat düşmanı olduklarına dair hükümlere sahip olan Batılılarca bu girişim şaşkınlıkla takip edilmekteydi. Yunan gazeteleri işgal sırasında çok sayıda tarihi kiliseyi havaya uçuran Almanlara Türkiye'yi örnek gösteriyorlardı. Mozaikler artık İstanbul'un en önemli simgelerinden biriydi. Ayasofya da yılda iki milyon turistin ziyaret ettiği, her inançtan insanın saygı duyduğu tolerans mabedi olmuştu. Bu satırların yazarı da 14 yaşında bu mekânı gezmesi sonucu memleket tarihine hayran kalmış ve arkeoloji okumaya karar vermişti.

Türkiye'de İstanbul, İznik ve Trabzon Ayasofya'larının müze olması politik tartışmaların odağında kaldı. Neticede üçü de adım adım müzelikten çıkarıldılar. Ayasofya'nın müze vasfını yitirmesine dair muhtemelen ilk yazı bu satırların yazarınca bir arkeoloji dergisinde yayınlandı.* Bu yazımda arkeologların, sanat tarihçilerinin sessizliğini eleştirmiştim. Siyasetçiler kendilerince bir taraf seçmişler ve taraftarlarını motive etmek uğruna gerçeklikten uzaklaşmış durumdaydılar. Peki bize ne oluyor diye soruyordum. Bir hekim nasıl sağlığı tehdit altındaki hastasına "turp gibisin" deme hakkına sahip değilse, arkeologlar ve sanat tarihçileri de Ayasofya hakkında gerçekleri söyle-

* https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/yazilar/ayasofya

mek zorundaydılar. Ayasofya'nın 1500 yaşında yorgun bir yapı olduğunu, kontrol altında tutulması gerektiğini, bekçisiyle, ücretli kontrollü girişiyle, sınırlı sayıda ziyaretçiye açık olması gerektiğini söylemek zorundaydılar. Ama söyleyemediler.

O dönemde dediklerimi burada tekrar etmekte bir sakınca görmüyorum. Şöyle demiştim: "*Kamuoyu Ayasofya'nın 'yüzyıllara direnmiş sapa sağlam bir bina' olduğunu sanıyor olabilir. Hâlbuki Ayasofya, kubbesi defalarca onarım görmüş, taşıyıcı unsurları ve iç dekorasyonu sürekli olarak gözlem altında tutulması gereken hasarlı ve yorgun bir yapıdır. Müzeye çevrildiği dönemden günümüze Ayasofya'nın onarım ve koruma faaliyetlerinin durduğu bir yıl hiç olmamıştır. Tartışmalar boyunca Ayasofya'nın müze olduğu yıllar, bazı kesimlerce 'rezalet' dönemi olarak adlandırıldı. Oysaki müze dönemi olmasaydı 'bugün ziyaret ya da ibadet edilebilecek bir Ayasofya olur muydu' diye insan sormadan edemiyor. Seksen küsur yıllık bu rezalet (!) döneminde Ayasofya'nın yıpranmış taşıyıcı unsurları onarıldı, ana kubbenin kurşun levhaları yenilendi, bina rüzgâr ve yağmurun zararlı etkilerinden, çatıdan gelen su sızmalarından korundu, kuş yuvalarının verdiği tahribat engellendi vb. Ayasofya'yı ziyaret edenler bu yapının hiç bitmeyen bir şantiye alanı gibi olduğunu bilirler. Arkeologlar, sanat tarihçileri, Bizans uzmanları veya müzeciler, Ayasofya'nın, Sultanahmet Cami'nden bin yıl daha eski bir yapı olduğunu, sürekli tadilata ihtiyaç duyduğunu, bu projelerin büyük meblağlar ve uluslararası örgütlerin teknik, uzman desteği ile gerçekleşebileceğini ve bütün bunların da ancak burası bir müze olarak kalırsa başarılı bir planlamayla yürüyebileceğini söylemek zorundadırlar. Tüm kurtarma ve koruma projelerinde, büyük bütçeler ve teknik eleman desteği ile aktif rol oynamış olan Dumbarton Oaks Bizans Enstitüsü, UNESCO ve ICOMOS gibi uluslararası kuruluşlar, bu binanın müze olarak tescillenmesinin sağladığı olanaklarla sürece dahil olmuşlardı. Kamuoyu bu konuda ayrıntılı bilgilere sahip olmasa da bu kurum ve kuruluşların Ayasofya'da koruma faaliyetleriyle ilgili uzun yıllara yayılan stratejileri ve bu faaliyetlere ayırdıkları bütçeler ve 10-15 yıllık planları var(dı). Bu faaliyetlerin sponsorları arasında, Ayasofya bir müze olduğu ve insanlığın ortak mirası olarak görüldüğü için projelerin arkasında duran kuruluşlar bulunmakta(ydı). Ayasofya'nın ayakta durması için yıllardır milyonlarca dolar fon ayıran bu kuruluşlar şimdi doğal olarak kendilerini aldatılmış hissediyorlar. Yapının konsepti değiştiğinde uluslararası kurumların politikasının nasıl olacağını bekleyip göreceğiz.*

"*Yorgun bir yapı olan Ayasofya'ya, müze olduğu seneler boyunca, yapısal yıpranmanın artmaması için sınırlı sayıda ziyaretçi kabul edilmekteydi. Ayasof-*

ya'nın –kilise veya cami fark etmez– binlerce insanın aynı anda ibadet edebileceği dayanıklılığa sahip bir yapı olmadığı gerçeğinin her ortamda yüksek sesle söylenmesi gerekirdi. Şu anda da yetkililer 'sınırlı sayıda kişinin ibadete alınacağını' belirtiyorlar. Kimi kaynaklar 500, kimisi 1000, kimisi 1500 kişiden söz ediyor. Bu sayının nasıl belirleneceğini, içeriye girmek isteyen binlerce insanın nasıl sınırlandırılabileceğini hep beraber göreceğiz.

"Bir müzenin belirli bir dinin ibadethanesine dönüştürülmesi o dine bağlı olanları elbette sevindirebilir. Ancak müze olan tarihi bir yapının günlük kullanıma açılması, tarihi yapı açısından içinden çıkılmaz sonuçlar doğurmaktadır. Ki bu sonuçlar aslında o dine inanan insanların da kaygı duyacağı boyutlar teşkil etmektedir veya etmesi gerekir. Türkiye öznelinde İznik ve Trabzon Ayasofya'sında yaşananlar bu durumu yeterince açıklamaktadır. 1700 yıllık İznik Ayasofya'sı cami olduktan sonra (2011) vitraylarının sökülüp pvc pencereler ve cam kapı takıldığını, beşik tonozlu olması gereken çatının üçgen biçimini aldığını gördük. 800 yıllık Trabzon Ayasofya'sı da cami olduktan sonra (2013) çevresindeki yeşil dokuyu tamamen kaybetmiş ve freskler levhalarla kapatılmıştı. Her iki yapı da cami olduktan sonra mecburi müdahalelere uğradılar, hutbe verilmesi için ses sistemi, cemaatin ısınması için ısıtıcılar-serinleticiler, ayakkabılık eklenmesi gibi...

"'85 yıllık rezalet' denilen müze dönemi tüm insanlığa bu mozaikleri kazandırdı. Ayasofya mozaikleri sayısız doktora ve yüksek lisans tezine, bilimsel araştırma projesine konu oldu. Ancak Bizans sanatı uzmanı olanlar ve akademik kariyerini bu mozaikler üzerine bina etmiş uzmanlarımız dahil sanat tarihçilerimiz büyük bir sessizlik içindeler. Daha ilk günden mozaiklerin önüne açılır-kapanır perde gerileceği veya karartılacakları şeklinde açıklamalar yapıldı. Bu açılır kapanır perdelerin binanın yapısına vereceği zarar bir kenara mozaiklerin kapatılmasının elbette Türkiye'nin kültürel alandaki imajında, turizm sektöründeki algısında radikal bir değişikliğe yol açacağı muhakkak... Elbette daha önemli bir mesele de bekçilerin gözetimi altındayken sıkı bir disiplinle korunan, bazıları insanların elinin uzanabileceği kadar alçakta olan mozaiklerin bundan sonra meraklılardan veya 'bir İslami ibadethanede bu türden figürlerin olmaması gerektiğini' düşünen –sayısı hiç de az olmayan– ziyaretçilerden nasıl korunacağı konusu. Türkiye'de Hıristiyanlık motiflerinin Kiliselerin üzerinde bile yer almasından rahatsızlık duyan veya parklardaki kendi hâlindeki heykellere bile zarar veren vatandaşlarımız var. Ayasofya kalabalık toplu ibadetlere açıldığında bu figürlere karşı nasıl bir tutum alınacağını da göreceğiz.

"Sonuç olarak Ayasofya'yı ister Ortodoks dünyasının simgesi, isterse Fatih Sultan Mehmed'in mirası olarak görelim her iki durumda da bu muhteşem yapının

korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasının en geçerli yolunun, binanın kitlesel ibadete açılmasından değil tam aksine müze kuralları çerçevesinde titizlikle korunmasından geçtiğini belirtmek zorundayız. Kilise olarak Bizans'ı, cami dönemiyle Osmanlı'yı ve müze yıllarıyla da Cumhuriyet Türkiyesi'ni simgelemiş bu nadide örneğin bütün unsurlarıyla geleceğe sağlam bir şekilde ulaşmasının yegâne realist yolu budur. Tersine söylemler belli kitlelerde geçici heyecan dalgaları oluşturabilir; ancak aslında tam da bu heyecan duygularına sahip kitlelerin –eğer bu yapının geleceğe kalmasını arzu ediyorlarsa– müze konseptinin getirdiği avantajlara sahip çıkması gerektiğini çeşitli platformlarda dile getirmek gereklidir."

Evet bunlar o vakitler yazdıklarımdan parçalar ve yazdıklarımın hâlâ arkasındayım. Çok geçmedi ve ne kadar haklı olduğumuz da görülmeye başlandı. Bekçisiz, kontrolsüz, müze vasfını yitirmiş Ayasofya'dan kısa zaman sonra kapılarının kemirilip koparıldığı, duvarlara isim kazındığı, mermerlerin kırıldığı haberleri gelmeye başladı.

Hitit Kazıları

Arkeoloji diğer çalışma alanlarına göre en pahalı ve meşakkatli uğraştır. Neticede dilbilim çalışmaları için kitabelerin ve sözlüklerin taranması ve alan araştırması yeterliyken arkeolojinin malzemesi yerin derinliklerinde bulunmayı

beklemektedir ve hafriyatlarda onlarca kişi çalışmak zorundadır. Ekonomik zorluklara rağmen genç cumhuriyetin birçok önemli kazı projesi başlattığını görüyoruz. Bu nedenle Cumhuriyetin arkeoloji konusundaki çabası, dönemin maddi zorlukları göz önüne alınırsa bilimi teoriden pratiğe geçirme hususunda gerçekten önemli bir girişimdir. Henüz bir Kültür Bakanlığı mevcut olmadığı için kazılar Maarif Vekâleti ve Türk Tarih Tetkik Cemiyeti tarafından finanse edilmiştir. Bu hafriyatlar da Thraklar, Galatlar, Frigyalılar ve Hititler gibi farklı medeniyetlere ait yerleşimler kazılmakla birlikte en önemli başarılar Hatti-Hitit Dönemine ait olan yerleşimlerde sağlanmıştır.

Zübeyr Koşay

Bu dönemde Hitit kazılarını yürüten sadece iki Türk arkeolog vardı: Remzi Oğuz Arık ve Hamit Zübeyr Koşay. Genellikle Almanya'da eğitim gören ilk kuşak Türk arkeologlarının aksine Remzi Oğuz Arık eğitimini Fransa'da almıştı. Yayınlanmış en eski çalışması da Fransa'dayken hazırladığı ve 1929'da *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan Bir Turan Sanatı Var mıdır? isimli makalesidir. Türkiye'ye döndükten sonra İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde Klasik Arkeoloji mütehassısı olarak görevlendirilmişti. Aynı zamanda da tarih profesörü de olan Arık'ın Niğde Güllüdağ'da Hitit yerleşimini keşfeden kişidir. Buradan çıkan neticeleri Güllüdağ Hafriyatı Üzerine İlk Rapor adıyla yayınlamıştı. 1935'te Alacahöyük kazılarını yönetti. Çeşitli uluslararası Arkeoloji ve tarih konferanslarına katılan Arık 1939–1942 arasında DTCF Arkeoloji profesörü olarak görev yapmış; ancak Hasan Âli Yücel'le yaşadığı anlaşmazlık neticesinde görevinden ayrılmıştı.*

Remzi Oğuz Arık

1897'de Çarlık Rusya'sının Ufa eyaletinde doğan Hamit Zübeyir Koşay ise İttihad Terkakki'nin sağladığı bir bursla 1906'da İstanbul'a gelmiş, 1916'da *Gyula Mészáros* ile çalışmaya başlamıştı. Macaristan ve Almanya'da etnografya eğitimi alan Koşay, 1925'te Türkiye'ye döndükten sonra o günün jargonuyla söylersek

* Sezer, a.g.e., s. 33-42.

Maarif Vekâleti Antikiteler Müzeler Dairesi Direktörlüğüne getirildi. Etnografya Müzesi'nin kurucusu olan Koşay, 1929-1949 arasında Maarif Vekâleti Müzeler Genel Müdürü olarak görev yapmıştır.*

Tarih Kurumunun kendi bütçesinden yaptığı ilk kazı Atatürk Orman Çiftliği'nde yapılan kısa bir kazı sayılmazsa ilk kazı Ankara'nın 16 km uzağında bulunan Ahlatlıbel'de yapılmıştı. O zamanlar henüz Kültür Bakanlığı olmadığından kazı işleri önceden de denildiği üzere Maarif Vekaletinin sorumluluğundaydı. 1933 tarihinde Maarif Vekâleti tarafından görevlendirilen Hamit Zübeyr Ahlatlıbel'de Bakır Çağı ve Hititler dönemine ait buluntular elde etti. Bu kazıyı "ilk milli arkeolojik hafriyat"† olarak da görenler vardı. Gerçi böyle bir yorum Osman Hamdi Bey ve Theodor Makridi Bey de teknik açıdan kusurları olsa da yerli imkânlarla 'milli' kazılar yapmışlardı. Gene de bu yanlış bilginin giderek yayıldığını görüyoruz. Hatta saygın bir kuruluş bir konuyla ilgili broşürün kapağında "Ahlatlıbel Kazılarının Cumhuriyet tarihinin ilk kazısı olduğunu Biliyor musunuz?" gibi safiyane bir soru dahi sorabilmiş. Ahlatlıbel kazılırken ülkede Bergama'dan Troya'ya her yerde kazılar devam etmekteydi. Doğrusu Ahlatlıbel'i cumhuriyetin kendi kaynakları ve Türk arkeologlarıyla üstlendiği ilk proje olarak tanımlamaktır.

Atatürk'ün Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi'nin ilk sayısında yer alan Şevket Aziz Kansu tarafından Ahlatlıbel kazısı esnasında çekilmiş fotoğrafı.

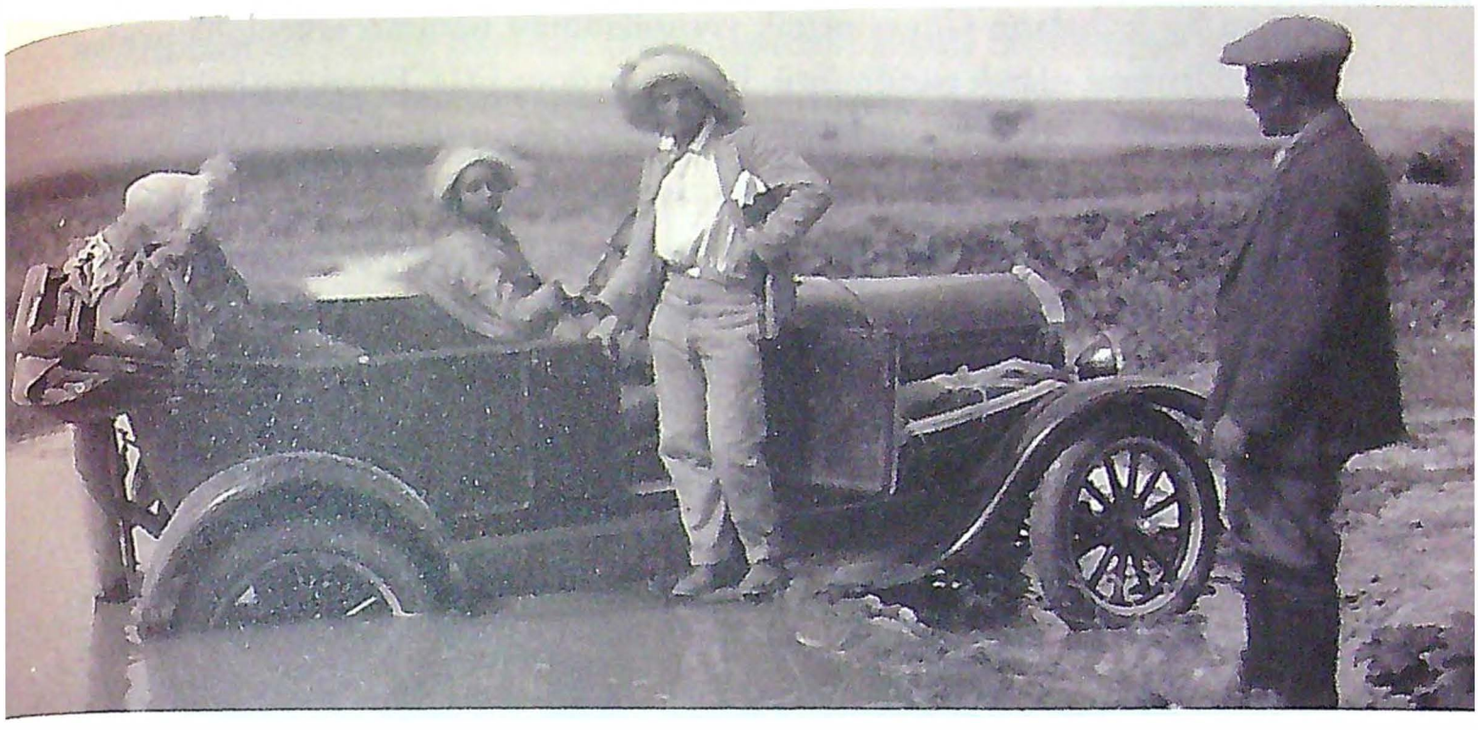
* Türk Kültürü Araştırmaları - Hamit Zübeyir Koşay'ın Anısına, s. 3-7.
† İnan, "Atatürk Hakkında..." s. 209.

Öte yandan şundan eminiz, Mustafa Kemal için Ahlatlıbel gerçek bir başlangıçtı ve o ana denk yapılan en önemli kazıydı. Gazi bu projeyi bilhassa önemsiyordu. Hamit Zübeyir Koşay, höyüğün bizzat Atatürk'ün buyruğuyla bölgede keşif yapan Reşit Galip tarafından fark edildiğini belirtiyordu. Mustafa Kemal de kazı yerini ziyaret etmişti. Bu ziyaret sonradan Şeref Akdik tarafından da resmedilmişti.

Diğer bir simgesel alan olan Bozok'taki (Yozgat) Alişar Höyük, 1927'den beri Osten tarafından kazılmaktaydı. 1932'ye kadar da kazılar devam etmişti. 1932'de Amerikalıların Alişar'daki hafriyatlarıdır. Alişar'daki Amerikan heyetinde görevli olan Polonyalı İgnace Gelb, 1935'te Ankara, Kayseri, Karaman, Mersin, Aksaray gibi illeri kapsayan büyük bir yüzey araştırması da yapmıştı. Dönemin arkeoloji alanında temel kaynağı olan Türk Tarih Etnografya ve Arkeologya Dergisi'nde Alişar kazısı hakkında ayrıntılı bilgi bulunabilir. Derginin ilk sayısında Remzi Oğuz'un "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı" adlı uzun bir makalesi yayımlanmıştı. 1931'e kadarki çalışmalarında daha önce değindiğimiz gibi yalnız çalışan Osten'e bu tarihten itibaren Kurt Bittel, Amerikalı arkeolog Mc Ewah, Mimar Kurt Stein gibi isimler de katılmıştı. Ekip Alişar'ın kronolojisini 1930'da net olarak tamamlamış "Eski ve Yeni Hitit" dönemi duvarlar açığa çıkarılmış, Hititlerin üst üste yerleşmiş üç mimari katı keşfedilmişti. Çalışmalar 1932'de Kurt Bittel'in Boğazköy'e yönelmesi ve Osten'in Türkiye'den ayrılması ile kesintiye uğramıştı. Alişar'daki kültür katlarının tanımlanmasında Osten ve çalışma arkadaşı F. Schmidt arasında bir ihtilaf da yaşanmıştı. 1929'da Osten Anadolu'da keşif gezilerindeyken kazının yönetimini devralan Schmidt, Alişar II tabakasında yerleşik halkın değiştiğini ve Kültepe tabletlerini üreten insanların, yani Asurluların şehre hâkim olduğunu iddia etmişti. Osten ise bu türden bir kültürel kesilme teorisine *Revue Hittite et Asianique (RHA)* dergisinde yayınlanan makalesinde karşı çıkmıştı. Ölü gömme gelenekleri, çanak çömlek kültürü gibi unsurlarda bir değişiklik yaşanmadığını vurgulamıştı. Hititlerin çömlekçi tornasını icat etmeleri ile Yunanların, Frigyalıların ve diğer komşularının önünü açtıkları da vurgulanıyordu.*

Makalenin sonunda Remzi Oğuz, Osten'e yönelik kazısının uzun sürdüğü şeklindeki eleştiriye karşı çıkarak, altı senelik kazının henüz başlangıç olduğunu, altı senesini Anadolu tarihine harcayan Osten'in her türlü samimi tebrike layık olduğunu belirtmiştir. Derginin haberler kısmında Von Der Osten ve

* R.O. Arık, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 1933, TTAE Dergisi Sayı 1, 1933, s.28-33.

Amerikan kazı ekibi Alişar yolunda

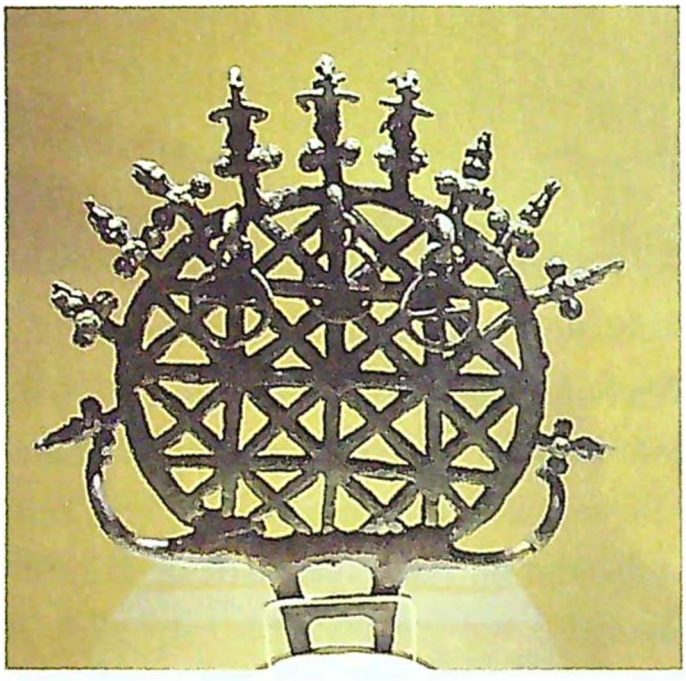
K. Bittel, Mc Ewan tarafından Alişar'da bulunan seramikler katalog olarak da verilmişti.* Boğazköy kazısı sonuçlarını tartışan Unger, "Yazılıkaya Kabartmalarının İzahı" isimli makalesinde, Bossert'in okuduğu bazı hiyeroglif kelimeleri farklı yorumlamıştı. Unger'in yazısının ne Tarih Tezi ile ne de Türklük izleriyle hiçbir bağlantısı bulunmamaktaydı.†

Diğer önemli bir yer artık dönemin simge buluntularını sağlayacak olan Çorum'daki Alacahöyük'tü. O ana kadar yapılan kazılarda ele geçen gaga ağızlı kaplar ve küpler genel halk kitleleri nazarında dikkat çekici malzemeler sayılmazlardı. Ama Alacahöyük cumhuriyetin arkeolojik ve ideolojik hamlesini bir araya getirebilecek simgesel buluntuları sağlamıştı. Bunlar arasında Ankaralıların aşina olduğu geyik figürleri ve "Güneş Kursu" olarak yorumlanan levhalar başta gelmekteydi. Levhaların Güneş'i temsil ettiği yorumuna bazı arkeologlar o günlerde (ve bugünlerde de) itiraz etse de (levhaların tüm evreni betimlediği de iddia edilmiştir) bu tanım büyük ölçüde yerleşmiştir. Zaten Hatti/Hitit panteonunda Güneş'e verilen önem aşikârdı. O nedenle kimilerine göre gökyüzünü simgeleştiren bu levhalar gerçekten de Güneş'i betimliyor olabilir. Ama o günlerde levhaların Güneş olarak yorumlanmasında Güneş Dil Teorisinin de etkili olduğunu söyleyebiliriz. Arkeolojik faaliyetleri doğrudan ilgilendirmese de o esnada Türk Dil Kurultaylarında bütün dünya dillerinin Türkçe kökenli olduğunu kanıtlamaya çalışan kendine özgü bir faaliyet vardı. Teorinin henüz etkili olduğu bir anda Alacahöyük'ten

* Arık, a.g.e., s. 43-44, 63.

† Eckhard Unger, "Yazılıkaya Kabartmalarının İzahı", TTAE Dergisi, Sayı II, 1934.

çıkan bu levhaların Güneş olarak yorumlanması teroinin arkeolojik açıdan desteklenmesi olarak görülmüştü. Bu simge önce DTCF'nin sembolü olarak benimsendi. Güneş Kursu böylece bir dönemin genel simgesi hâline geldi. 1978'den 1994'e kadar da başkentin simgesi olarak kullanıldı. Muhtemelen dünya kent simgeleri arasında en estetik ve anlamlı olanlardan biriydi. Ama antik mirası "yabancı" ve "düşman" olarak görenlerce bu simge her zaman korkutucu bir auraya sahip oldu. En sonunda tarih korkusunun bir yansıması olarak kaldırıldı.

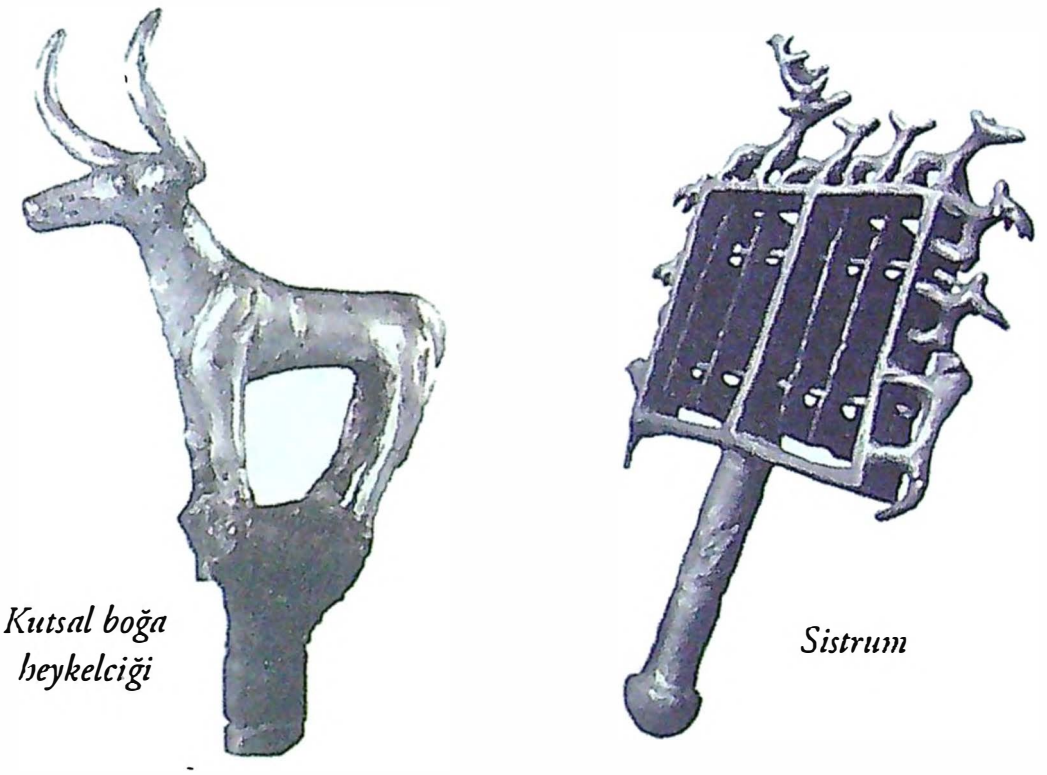

Hatti Güneş Kursu

Remzi Oğuz Arık yönetiminde başlayan Alacahöyük kısa zamanda Atatürk'ün en önem verdiği kazı hâline gelmişti. Gazi projeye kendi şahsi hesabından 3000 lira bağışlamıştı. 1 Kasım 1936 tarihinde TBMM'nin yeni çalışma dönemini açarken verdiği nutukta: "Alacahöyükte yapılan kazılar sonucunda meydana çıkarılan beşbin yıllık, maddi Türk tarihi belgeleri, cihan kültür tarihini yeniden tetkik ve tamik ettirecek mahiyettedir" demişti. Dönemin söylemlerine bakıldığında Helenler hatta Hint Avrupalı Hititler öncesinde nihayet Orta Asya bağlantılı "Türklerin atası kabul edilen" Hattilere ait bir yerleşim keşfedildiğine dair samimi bir heyecan yaşandığı görülmektedir. Öte yandan kazının başkanı olan Arık bu heyecan dalgasına rağmen oldukça sakin ve temkinli bir tutum içindeydi. Beraber çalıştığı Koşay'ın Alacahöyük hafriyatlarında elde ettiği bulguları yorumlama şekli Türk Tarih Tezi kapsamındayken Arık, Alacahöyük ile Türkler arasında doğrudan bir bağlantı kurmamakta, Alacahöyük eserlerinde Akdeniz, Orta Asya ve Mezopotamya gibi farklı bölgelerden gelen etkiler üzerinde durmaktaydı. Bu fikirleri Arık, "Alacahöyük Hafriyatı" adlı Avrupa'da basılan arkeolojik raporların kalitesindeki eserinde de tekrar etmekteydi. Kâğıt kalitesi ve fotoğraf, çizim, harita gibi görsel malzemenin kullanımı açısından Türkiye arkeolojisindeki gelişimi yansıtan bu kitapta Arık, elde ettiği "proto-Hatti" malzemesini doğrudan Türklere bağlamamakta, ancak geyik figürinlerinin Kuzey ve Orta Asya kökenli olduğunu vurgulamaktaydı. Svastika ve Güneş

* TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt: 13. 21.

Kurslarının ise Güney Asya'dan (Hindistan'dan) gelmiş olabileceğini savunmuştu. Proto-Ḫattilerin mezarlarının ahşaptan yapılmış olması Arık'a göre Dağıstan ve Güney Rusya'daki kurganlarını hatırlatmakta ve bu halkın Asya'dan göç ettiği ihtimalini güçlendirmekteydi. Ancak Arık, tüm bunların izahı için henüz beklemek gerektiğini belirtmekteydi.*

Kutsal boğa heykelciği

Sistrum

Alacahöyük buluntu grubundan geyik heykecikleri

Koşay ise kesin bir dille konuşmaktaydı: "(Alacahöyük'teki) kertikli çanaklara Cenubî Rusya'da, Urallar'da mebzulen rasgelinmektedir. Ve şarktan gelen göçmenler ta Avrupa içerlerine kadar (bu çanakları) götürmüşlerdir. Buna nazaran Alacahöyük Bakır Devri kültürüne şimali şarkiden gelen bir kültürün kuvvetli tesirini kabul etmek zaruridir. Altın ziynet eşyası ve plastik eserlerin Koban kültürü ile ilgisi de bunu teyit etmektedir. Diğer taraftan Ur'daki kral mezarlarından ve Mari'de bulunan tezyinat eşyası, Hazer Denizi cenubundaki Gümüştepe'de bulunan eserlerle bariz münasebet ve benzerlikler mevcuttur... Şüphesiz bu 'primer' kültürün asıl anayurdu şimdiye kadar yapılan tespite göre orta Asya'dır. Bu kültür Çin'den İskandinavya'ya kadar derin izler bırakmış ve insanlığın tekâmülünün mühim bir kademesini teşkil etmiştir. Alföldi, Menghin ve bilhassa Koppers'e göre bu kültürün baş mümessilleri Altaylılar, belki de kısmen Ural-Altaylılardır... Bu hükümlerin birinci derecede Türklere şümulü olduğu şüphesizdir."†

* Arık, "Alaca-Höyük hafriyatının İlk Neticeleri", Belleten, Cilt I, Sayı 1, II. Kânun 1937, s. 218, s. 220-221, 851. Arık, TTK Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı 1935'teki Çalışmalar ve Keşiflere Ait İlk Rapor, TTK Yayınları. Ankara 1937, s. 8.

† Koşay, "Türk Tarih Kurumu Tarafından Alaca Höyük'te 1936 Yazında Yaptırılan Hafriyatta Elde Edilen Neticeler", Belleten, Cilt , Sayı 2, Nisan 1937, Ankara, s. 528-532. Bu yorum farkı belki de H. Zübeyir Koşay'ın Alacahöyük kazılarının sorumluluğuna getirilmesinde etkili olmuştur.

1935, Sfenksli Kapı'da çalışma.

Zübeyir Koşay teorisini ispatlamak için Alacahöyük'te bulunan geyik heykelleriyle, Türk mitolojisinde ve halk edebiyatında geyiklere verilen önem arasında paralellik kurmuştu. *Varlık* dergisinde yayınlanan bir yazısında da Koşay, geyik figürlerinin tarihte Türkler tarafından kullanıldığını, Hun mitolojisinde geyiklerin çok önemli olduğunu belirtmekteydi.* Koşay'ın yorumları Güney Rusya ve Orta Asya'da at iskeleti, at heykelcikleri bulunan her prehistorik mezarın Hint-Avrupalılara ait olduğunu iddia eden Avrupalı arkeologlarınkini andırmaktaydı.† Koşay, sonuçta farklı toplumların da aynı

* Koşay, a.g.e., s. 532; Koşay, "Alacahöyük 1936 Kazısı" *Varlık*, nr. 88., 1 Mart 1937, s. 243.
† Mallory, a.g.e., s. 237, 254-262

hayvanları simge olarak kullanabileceği gerçeğine aceleci bir bakış açısıyla tüm kapıları kapamaktaydı. Nitekim yıllar sonra Ekrem Akurgal aynı geyik motiflerinin Hint-Avrupalı Hititlere ait olduğunu savunacaktı. Hattilerin, Hititlerden daha ileri bir kültüre sahip olduğunu savunan Akurgal, Hattilerin insan biçimli tanrılara taparken onlardan geri olan Hititlerin ise halen geyik ve diğer hayvan biçimli tanrılara tapındıklarını belirterek Koşay'ın yücelttiği geyik figürlerini tam kasine küçültücü simgeler olarak görecekti.*

Remzi Oğuz Arık ve Hamit Zübeyir Koşay'ın aynı malzemelerden yola çıkarak vardıkları farklı sonuçlar, arkeolojik materyalin nasıl farklı şekilde yorumlanabileceğini göstermekteydi. Arık zaten yaşamı boyunca Türk Tarih Tezi'ne hiç sıcak bakmamıştı. 1930'larda kaleme aldığı hiçbir yazıda Tarih Tezi ile paralel bir yorum yoktur. Bu bakımdan Arık, Atatürk'ün ölümünün ardından yüz seksen derece çizgi değiştirenlerin aksine kendi içinde tutarlı bir tavır takınmıştı. Onun dünyasındaki tutumu Tarih Tezi'nin en güçlü olduğu zamanlarda dahi bütün arkeolojik faaliyetleri domine etmediğine, edemediğine de kanıttır. Nitekim ileriki yıllarda da Anadolu Türk tarihini Malazgirt ve Oğuz akınlarıyla başlatan bir tutum takınmıştır.† Arık'ın tavrı sadece Hattilerin Türk olmadığının bilimsel kanıtlarla anlaşılmasından ibaret teknik bir tutum değildi. Bu alandaki yorumları antik Anadolu medeniyetlerine karşı mesleğiyle tamamen çelişkili bir mesafe içinde olduğunu göstermektedir. *Coğrafya'dan Vatana* adlı meşhur makalesinde Arık, Anadolu'nun Bizans, Roma, Yunan İran Asur, Hitit geçmişini tamamen yadsımaktaydı. Antakya'da Demirköprü isminin "Hitit köprüsü" olarak değiştirilmesine de karşı çıkmıştır.‡ Arık'ın bu konudaki tutumu Koşay'ın aynada yansıması gibiydi. Koşay antik Anadolu medeniyetlerini nasıl romantik bir acelecilikle sahiplenmekteyse, Arık da tersinden Oğuzlardan önceki Anadolu kültürünün Türkler üzerinde hiçbir etkisi olmadığı sonucuna varmaktaydı. Ona göre Anadolu Türk kültürü kendinden önceki tarihin mirasına bir borcu olmayan tamamıyla Malazgirt sonrası Anadolu'ya taşınmış saf bir kültürdü.

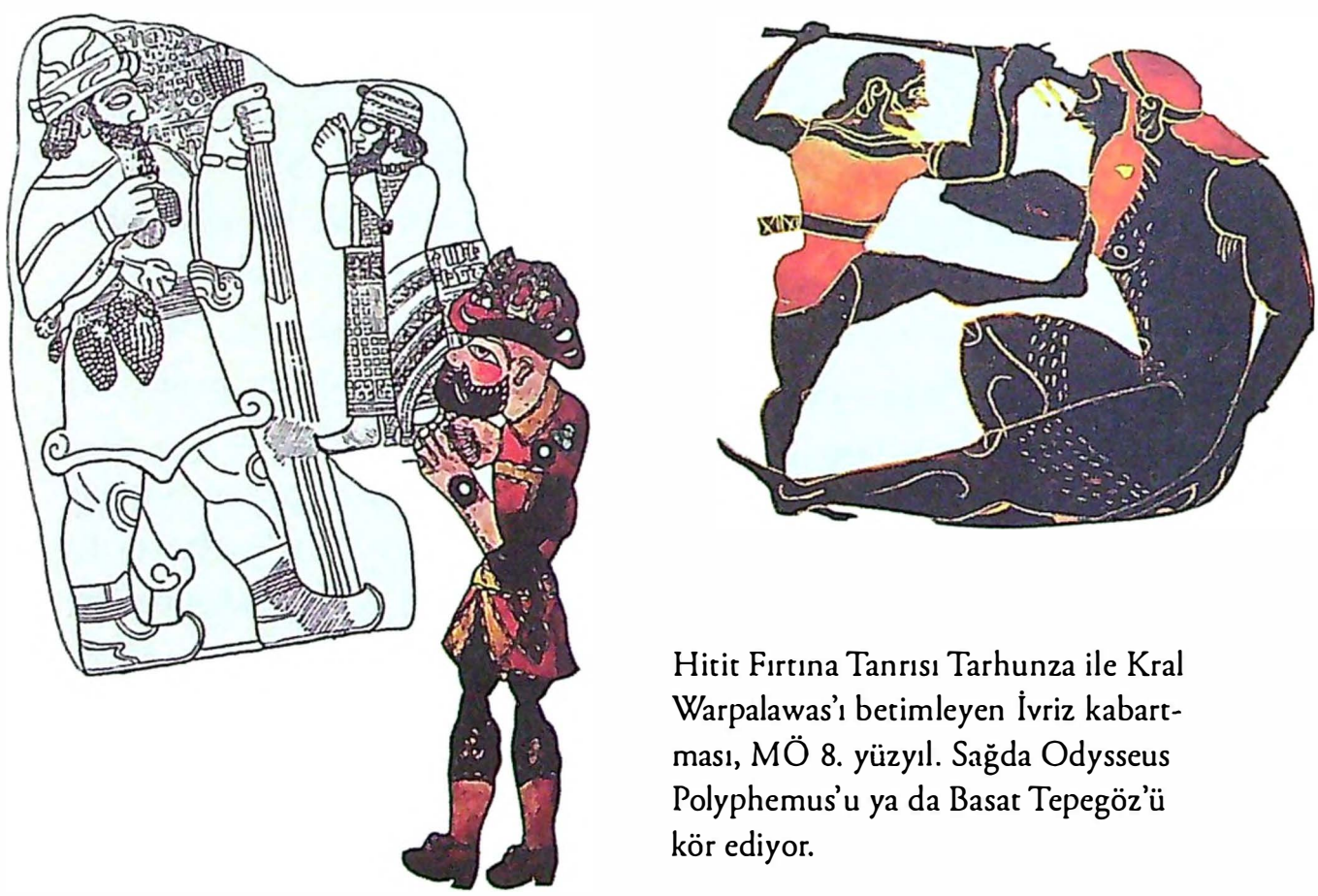
Aslında Arık'ın tezinin Koşay'ınkinden daha sürrealist ve romantik olduğunu söyleyebiliriz. Bırakalım arkeolojiyi ve tarihi bugün Türk mutfağı dediğimiz olguya bile baksak Malazgirt öncesi mirasın nasıl sahiplenildiğini görebiliriz. Türkler zeytini, zeytin yağlı yemekleri, rokayı marulu, limonu, kirazı, ıspanağı, sardalyayı, hamsiyi ve diğer bilumum deniz ürününü Anadolu'ya

* E. Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 23, 28.

† R.O. Arık, *Türk İnkılâbı ve Milliyetçiliğimiz*, Remzi Oğuz Arık'ın Eserlerini Yayma ve Anıtını Yaptırma Derneği Yayınları, Ankara, 1958, s. 58.

‡ Arık, "Türk İnkılâbı..." s. 70-71.

gelince öğrendiler ve kendi mutfaklarının vaz geçilmezleri hâline getirdiler. Bunların her biri Hititlerden Bizanslılara uzanan mutfak kültürünün evriminin parçalarıydı. Mesela zeytin Arapçadır. Muhtemelen Türkmenler zeytinle ilk kez Suriye'de karşılaşmışlardı. *Maruli, spanaki, maydonos, roka, kerasi* gibi Rumca sözcükleri sözlüksüz de anlayabiliyoruz. Fındık, fıstık Arapça ama fındık Rumca Karadenize ait anlamına gelen *pontik*'ten Arapçaya geçmiş de olabilir. Anadolu Türk mimarisi Selçuklu, Osmanlı yapı ve yerleşim tasarımı, yapı malzemeleri de antik miras üzerine kurulu, Oğuz otağından yerleşik yaşama geçerken İranlıdan *cam, çerçeve, pencere*'yi Rumdan *kiremit*'i öğrenmiş. Müzik, müzik aletleri, dans, halay, giyim kuşam, kilim desenleri gibi etnografik ayrıntılara girmeye gerek de yok. Çatalhöyük'ten bu yana Anadolu insanının hangi dili konuşursa konuşsun, hangi dine inanırsa inansın zaman içinde biriktiridiği bir kültür sürekliliği var. O yüzden hâlâ Gılgamış destanının nasıl olup da karşımıza Lokman Hekim olarak çıktığını anlamaya çalışıyoruz. Ya da tek gözlü dev Polyphemos'u kör eden Odysseus'un öyküsü nasıl olup da Tepegözü kör eden Basat'la bu denli benzer diye düşünüp duruyoruz. O yüzden baklava, kadayıf, Karagöz kimin tartışmalarının sonu gelmiyor. Daha önce bir kitabımızda Karagöz'ün giysileriyle İvriz Hitit kabartmalarındaki giysi, duruş ve tipolojinin nasıl birebir uyumlu olduğundan söz etmiştik. Onu bir kez daha anmanın faydası var.

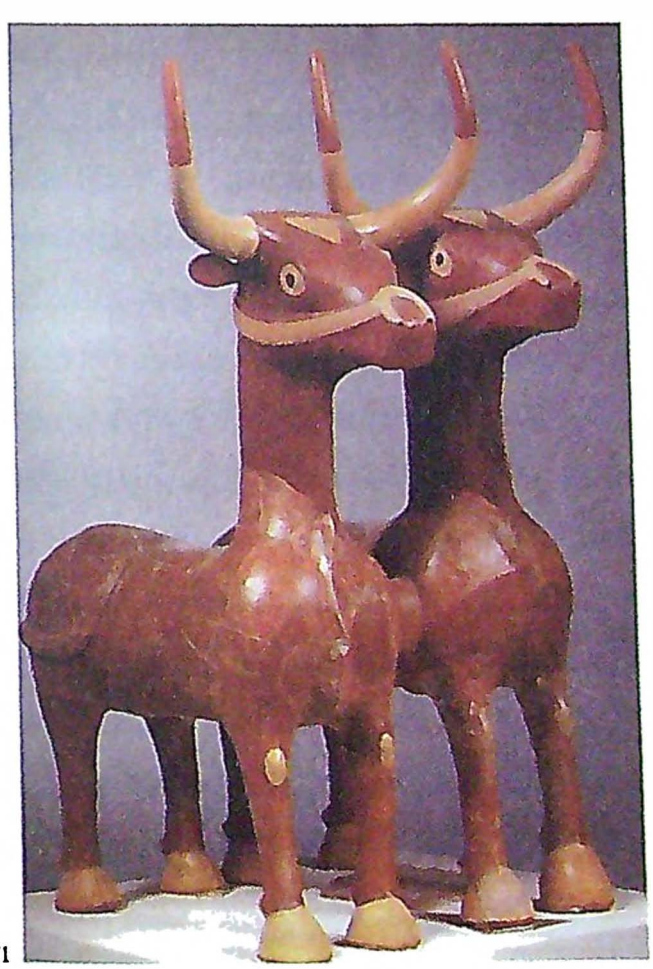

Hitit Fırtına Tanrısı Tarhunza ile Kral Warpalawas'ı betimleyen İvriz kabartması, MÖ 8. yüzyıl. Sağda Odysseus Polyphemus'u ya da Basat Tepegöz'ü kör ediyor.

Ya deyimlere, ninnilere, manilere sinmiş yer isimleri... Maindros ve Sangarios ırmakları... Toros ve Amanos dağları, Adrianapolis, Stanpol, Gallipolis, Tripolis, Ankyra, Kotiaeion, Prusa, Smirni, Magnesia, Attalia, Adhana, Antiokheia, Selevkia, Konia, Kaeserea, Melitine, Sebaste, Sinope, Trapezon, Rhizus isimleri...Hattilerden, Hititlere, onlardan da Helenlere ve Romalılara geçen bu isimler. Yani bir Romalıyı mezarından kaldırıp otobüs terminaline götürsek istediği memlekete giderdi. Ya Marmara Denizi, Ege Denizi, Anatolia adının kendisi... Bütün bu uzun sözlerin hülasası Anadolu Türk kültürünün bu coğrafyanın geçmişinden hayli unsuru bünyesine kattığı... Bu nedenle Arık gibi 1071'de "resetlenmiş" ve Oğuzlarla yeni baştan bina edilmiş bir Anadolu kültüründen söz etmek mümkün görünmüyor.

Arık'ın raporlarında Hitit sanatına mesai arkadaşları kadar hayran olmadığını da görüyoruz. Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi'nde yayınlanan bir yazısında Arık, Göllüdağ'da bulunan aslan heykellerinin "Asurluların akıllara hayret veren ince tam realizminin Hitit aslanlarında bulunmadığını bunların Etilere özgü primitif özellikler taşıdığını" aktarmaktadır ki o dönemde Hititlerin sanatta Asurlulardan ilerde olduğu iddia edilmekteydi. Buradan da bir kez daha Arık'ın resmi tezlerden bağımsız şekilde hareket edebildiğini anlamaktayız. Derginin bu (üçüncü) sayısı, Atatürk hayattayken yayınlanan son sayısıdır.*

Önemli bir proje de Hititlerin başkenti olan Boğazköy'de imparatorluk zamanında yarım kalan kazının devam ettirilmesiydi. Kazıların yeni başkanı Kurt Bittel'di. Göçmen olmayan Alman biliminsanlarından Kurt Bittel'in (1907–1991) Anadolu arkeolojisi üzerine önemli eserlerinin başında 1934'te İstanbul'da basılan *Prähistorische Forschung in Kleinasien* (kısaca Kleinasien olarak bilinir) gelmektedir. Bittel'in direkt Hititlerle ilgili olmamakla birlikte Hitit coğrafyasını da ilgilendiren *Ön Asya Tarih*

Boğazköy Hitit boğaları

* Arık, "Göllüdağ Hafriyatı" TTAE Dergisi, Sayı III, 1936, s. 7. 872 Arık, a.g.e., s. 16.

Öncesi Çağları adlı eseri Halet Çambel tarafından tercüme edilmişti.* Kurt Bittel nerdeyse bütün ömrünü Boğazköy ve Hitit araştırmalarına adamış ve Alman biliminsanlarının büyük kısmı Türkiye'yi terk ettiği dönemlerde de Boğazköy kazılarını devam ettirmişti. Burada bulunan eserler şimdi Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde görülebilir.

Bittel

1930'larda sahalara dönen bir diğer tanıdık isim de J. Garstang'tı. Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında uzun yıllar diğer İngiliz arkeologlar gibi Garstang da Anadolu'da çalışma fırsatı bulamadı. Bu yılları Sudan Meroe ve Filistin bölgelerindeki araştırmalarıyla geçirdi. Savaştan sonra 1929'da yeniden Hititlerle ilgili *The Hittite Empire* adlı kitabını yayınladı. Filistin-İsrail arkeolojisi üzerine yoğunlaştığı senelerden sonra yeni Türk devletiyle ilişkilerini geliştiren Garstang, II. Türk Tarih Kongresi'ne "Eti Muhrip Krallarının Stratejisi" adlı tebliğini sunmuştu. 1937 senesinden itibaren Türk hükümetinden Mersin-Kilikya bölgesinde kazı ve yüzey araştırması yapmak için izni almıştı. 1937–1938 yıllarında bu bölgede araştırmalarına devam eden Garstang, Troya ile Kargamış arasında uzanan ve Mersin civarından geçen ticaret yolları üzerindeki Hitit yerleşimlerini, kalelerini ve istasyonları hakkında önemli keşiflerde bulundu.†

* Bittel, *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları, Mısır-Suriye-Filistin*, İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul, 1945.

† Garstang, "Mersin Kazısı". Halil Edhem Hatıra Kitabı, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara 1947, s. 1-3.

Çeşitli ülkelerden biliminsanlarının Türkiye'de düzenlenen Tarih Kongreleri ve Dil kurultaylarına davet edildiği dönemde Türkiye'de çalışmaları yayınlanan arkeologlardan biri de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda dünyaya gelmiş Leh kökenli Amerikalı Ignace Jay Gelb (1907–1985) tir. Chicago Üniversitesinde Asuroloji eğitimi alan Gelb, Hititler ve Asur-Hitit ilişkileri üzerinde de çalışmıştı. Anadolu ve Kuzey Suriye'de mevcut olan Hitit hiyeroglifleri üzerine birçok çalışması yayınlanmıştır.*

Elinde çivi yazılı tabletle Gelb.

Gelb, *Hitite Hieroglyphs II* adlı kitabında 1935 tarihine kadar Hitit hiyeroglifleri üzerine yayınlanmış tüm eserlerin bir listesini sunmaktaydı. Bu liste içinde anılan tek Türkçe eser Avni Candar'ın Eti Hiyeroglifi Üzerine Tetkikler (Ankara, 1933) adlı kitabıdır.† Gelb'in "Kapadokya Tabletleri" makalesi Ülkü Dergisi'nin Ağustos 1937 tarihli sayısında yayınlanmıştı. Gelb, makalesinde Kapadokya adının sadece bölgeden kaynaklanan bir isimlendirme olduğunu yoksa bu tabletlerin Asurca kaleme alındığının Delitzsch tarafından kanıtlandığını belirtmekteydi.‡ Ancak Gelb, Kapadokya'da Asurluların işgalci olarak değil sadece tüccar olarak faaliyet içinde olduklarını savunmakta ve yayılım alanlarının da bugünkü Kayseri civarıyla sınırlı olduğunu kabul etmekteydi. Aksi hâlde Alacahöyük ve Alişar gibi yerleşimlerde de Asur izlerine rastlanıl-

* Gelb, *Hititie Hieroglyyphs I-II, Hitite Hieroglyphic Monuments*, The University of Chicago Press. Chicago-Illinois. 1935-1939.

† Gelb, a.g.e., s. XVII.

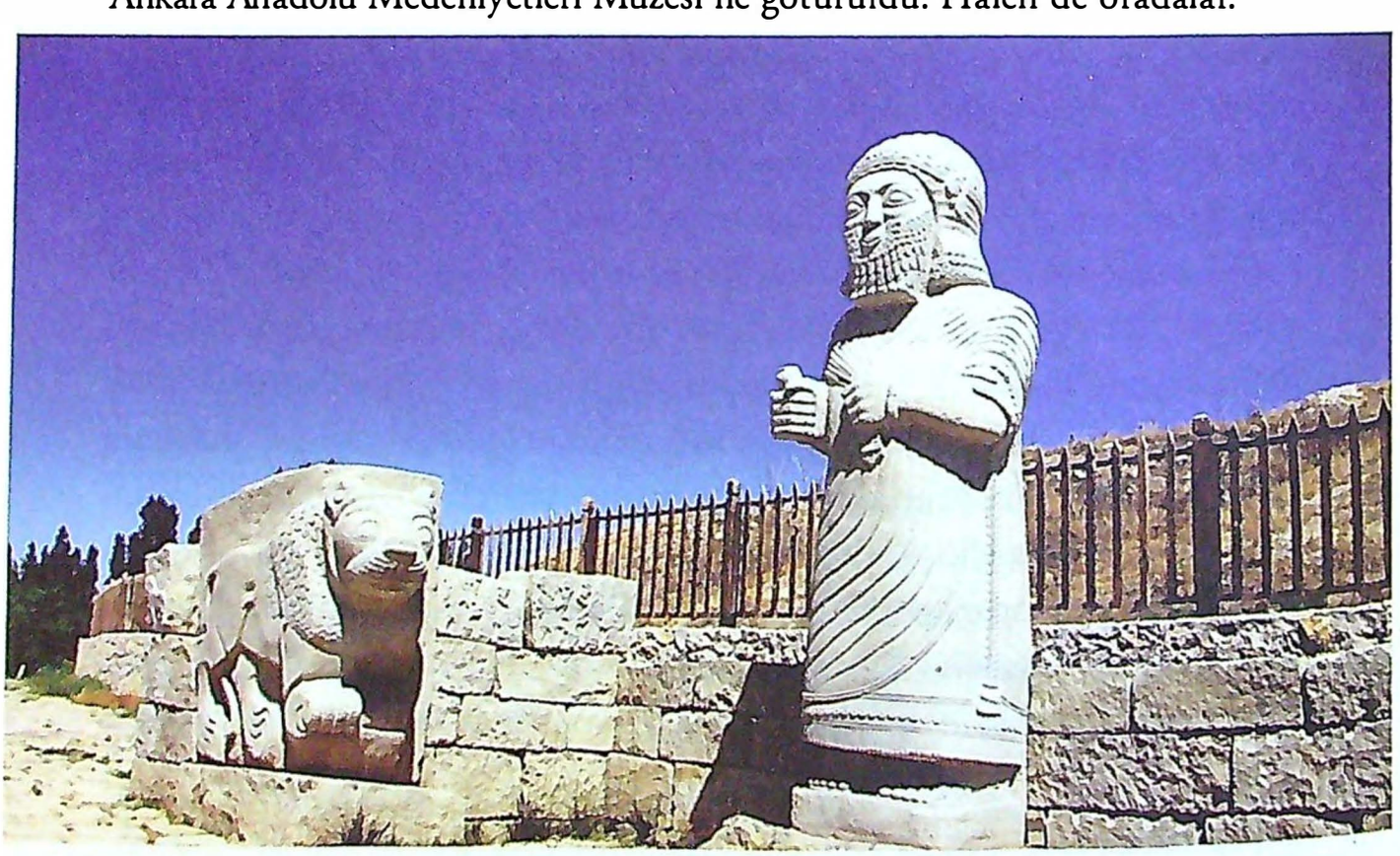
‡ Gelb, "Kapadokya Tabletleri" Ülkü, Ağustos 1937, s. 456.

ması gerektiğini belirtmekteydi. Sonraki keşifler Gelb'in büyük ölçüde haklı çıkardı. Bu gün "Kappadokia tabletlerinin" Asurca olduklarını ve Asurluların burada ancak ticaret amaçlı bulunduklarını biliyoruz.

Yariri Yazıtı, Karkamış, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Kırşehir Hashöyük'ü, Fransız Hititçilerinin Küçük Asya'daki en tanınmış temsilcisi olan Louis Delaporte da 1930-1932 sezonlarında kazdı. Sonrasında karşımıza tekrar Malatya Aslantepe'yi kazarken çıkıyor. Fransızlar kazılarda iki aslan heykeli ve karşısında devrilmiş bir kral heykeli ile bir Geç Hitit Sarayı bulmuştu. Bu eserler o tarihlerde Malatya'da müze bulunmadığı için Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne götürüldü. Halen de oradalar.

Aslantepe'de bulunan kral ve aslan heykellerinin reprodüksiyonları.

Diğer kazılar

Her ne kadar bu kitabın ansiklopediye dönmesini arzu etmesem de bu projeler hakkında daha detaylı bilgiye ulaşmak isteyen okurlar için Atatürk devrindeki diğer kazılara da kısaca değineceğim. Bu şekilde 1930-1938 arasının Türkiye'de arkeolojik faaliyetler açısından ne denli zengin olduğu da daha iyi anlaşılabilir. Mümkün mertebe kronolojik gitmeye çalışacağım.

1933'te, Alexandre Raymond Bostancı-Maltepe kazılarında Bizans ve Osmanlı dönemlerini inceledi.

1934'te, Henry Goldman, Tarsus Gözlükule'de yine prehistorik katmanları kazmıştı.

Yine 1934'te, Johannes Boehleau, Gediz Büründcük'te klasik dönem kazıları yürüttü. J.P. Sperling Kumtepe (Çanakkale) kazılarını yönetti.

1937'de, İngiliz W. Lamb, Anadolu prehistoryasına giriş niteliğinde sonuçlar veren Afyon Kusura Höyük'te kazı yaptı.

1937'de, Amerikalı Edward B. Railly, Van'da Tilkitepe kazılarını başlattı. Yine başka bir Amerikalı K. Lacke de 1938'de, Van'da Urartu dönemini aydınlatan kazılara başladı. Görüldüğü üzere 1937'ye doğru kazı sayısında da belirgin bir artış gerçeleşmişti.

Bunlar yabancın yaptığı kazılar... Bir de Tarih Kurumu ve DTCF tarafından yönetilen yerli kazılara göz atalım.

1932'de, Mansel, Gazi'nin zaman zaman dinlenmeye gittiği ve çok sevdiği Yalova'da kazılar yaptı.

1937'de, Kurt Bittel Demircihöyük'te çalıştı. Yine 1937'de, Tarih Kurumu o dönemki Ankara'nın beş km uzağında bulunan Etiyokuşu'nda Şevket Aziz Kansu'yu kazı başkanı olarak görevlendirmişti. Aynı yıl Alacahöyük civarındaki Pazarlı'da Frigyalılar aranırken Kalkolitiğe kadar uzanan eserler ortaya çıkmıştır. Maarif Vekâleti'ne bağlı Müzeler ve Antikitler Direktörü Hamit Zübeyir Koşay yönetimindeki kazıda "Eti" eserleri de bulunmuştu.

1937'de Çankırıkapı'da Remzi Oğuz Arık yönetimindeki kazıda "post Eti keramikleri" elde edilmişti.

1938 yılının temmuz ayında bu kazının yönetimini H. Von der Osten üstlenmişti. Neticede burada Hitit eserlerine rastlanmamıştı.*

1938'de, Bossert İstanbul Rhegion ve Topkapı'da Bizans dönemini inceledi.

---

* Arık, "1935'te Türkiye'de Yapılan Hafriyatlar"; "1936'da Yapılan Sondajlar", TTAE Dergisi, Sayı 4, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 228, 237-238.

Yani memleket 1930'larda arkeologlarca köstebek gibi kazılmaktaydı. Artık buluntular sağa sola dağılmıyordu. Sayıları giderek artan yerel müzelerde toplanmaktaydılar. Memleketin dört bir yanında müzeler açılmaktaydı. Kuruluş yıllarında bazı artı eksiler olmakla birlikte genel liste şu şekilde: Ankara Asar-ı Atika (1923), Bursa (1923), Adana (1924), Antalya (1924), Edirne (1924), Bergama (1924), Topkapı (1924), Ankara Etnografya Müzesi (1924), İzmir (1926), Konya (1926), Amasya (1926), Sivas (1927), Tokat (1929), Kayseri (1929), Efes (1930), Afyon (1931) Sinop (1932), Van (1932), Diyarbakır (1934), Ayasofya (1935), Manisa (1935), Çanakkale (1936), Niğde (1936), Tire (1936), İstanbul Resim-Heykel (1937).

Atatürk, Edirne Müzesi açılışında.

Çeşitli Dergiler

Osmanlı döneminde arkeoloji, antropoloji, paleografya gibi konularla ilgili süreli yayınlar yoktu. Bu alandaki boşluğu doldurmak için Temmuz 1933'te Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi'nin ilk sayısı yayınlanmıştır. İsmindeki konu zenginliğine rağmen derginin tarih ve etnografyadan ziyade arkeolojiye ayrıldığı dikkat çekiyordu. Derginin ilk sayısında, "Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi Niçin Çıkıyor?" adlı giriş yazısında Reşit Galip, Osmanlı Devleti'nin tarih ve arkeoloji konusundaki duyarsızlığını eleştirmekteydi. "Osmanlı imparatorluğunun devlet olarak en büyük cürümlerinden biri de Arkeologya çalışmalarına, onlardan doğacak müzecilik işlerine ve bunlara dayanacak milli tarih tetkiklerine gösterdiği duygusuzca ihmaldir" demekteydi. Reşit Galip, Osman Hamdi Bey ve kardeşi Halil Edhem Bey'in çabaları bir yana bırakılırsa, "Osmanlı imparatorluğunun bu sahadaki alakasının hemen daima müspet olmaktan ziyade menfi olduğu herkesçe bilinir," diye sözlerini devam ettiriyordu. Cumhuriyet idaresi kötü miras ların tasfiyesi sırasında hep bu vaziyette bulduğu atikiyat, tarih, etnografya işlerine de gerektiği gibi önem vermiş ve maddi imkânlarının el verdiği ölçüde bu ehemmiyeti tatbik sahasında da göstermiştir," diyerek geçmişle olan bağın bu alanda koparıldığını açıklamaktaydı.*

Temmuz 1934'te yayınlanan TTAED'nin 2. sayısının ilk sayfasında Atatürk'ün Bergama harabeleri arasında bir fotoğrafı vardı ve fotoğrafın altında, "Türk budununun büyük önderi Uluğ Cumhurbaşkanı Kamâl Atatürk'ün tarihsel anıtlarımıza karşı gösterdiği yüksek ilginin yeni bir gösterisi" yazmaktaydı. †

Mustafa Kemal Atatürk'ün Anadolu arkeolojisi ve Hititoloji'ye verdiği desteğin özel bir göstergesi de Fransa'da yayınlanan *Revue Hittite et Asianique (RHA)* dergisini koruma altına almasıydı. Derginin ilk sayfasında soyadı kanunundan önce "*Sous le haut Patronage de Moustapha Kemal*"‡ ve "*Kamal Atatürk-Président de la République Turque*" ibaresi yer almıştır. 4. fasikülde "Mustafa Kemal'in Portresi" başlıklı bir makaleyle derginin koruyucusu tanıtılmaktaydı.§ Dergide araştırmaları Türkiye'de de tanınan Cavaignac, Delaporte, L. Oppenheim, K. Bittel, A. Sayce gibi ünlü biliminsanlarının makaleleri yer almaktaydı.¶

---

* Reşit Gâlip, *"Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi Niçin Çıkıyor?"*, TTAE Dergisi, Sayı I, 1933, s.3.
† TTAE, Sayı II, 1934.
‡ RHA Tome, II Fascicule, 9-16, 1933.
§ RHA Tome, I Fascicules, 4 Jullet 1931.
¶ RHA Tome, I Fascicules, 1-8, Tome IV, Fascicules 25-32, Octobre, 1936, Jullet 1938.

RHA Hititler üzerine yapılan tüm araştırmalardan Avrupalı bilim kamuoyunun haberdar olmasını sağlamıştır. Kültepe, Alişar vb. yerleşimlerde yapılan kazılar ve keşifler, TTAE Dergisi'nde bulunan haberler, RHA'da özetlenerek yer almışlardı. Ayrıca Mehmet Turancı, Kemaleddin Karamete gibi Türk araştırmacılar da Avrupa'da bu dergi sayesinde tanınmışlardı. RHA Fasikül 3'te (1931) yayınlanan bir kaynakça, Hititlerle hem direkt ve hem de dolaylı yoldan ilgili olan ve 1926–1931 arasında yayınlanan tüm eserlerin listelenmesi açısından oldukça önemlidir. Bu listede Tarih Tezi'nin oluşturulmasında kaynaklık eden bir dizi kitap da yer almaktadır. Friedrich, Goetze, Cavaignac, Ramsay gibi birçok tanınmış araştırmacının onlarca eserinin yer aldığı bu listede hiçbir Türkçe eser bulunmaması, 1930–1931 tarihi itibariyle Türk eskiçağ yazımının durumunu gösteren bir ölçüdür.*

Derginin Türkiye'den aldığı desteğe rağmen Türk Tarih Tezi ile bir ilgisi olmadığını da belirtmeliyim. Hititlerin bir Hint-Avrupa dili konuştukları derginin doğal savunuları arasındaydı.† Ancak derginin yazarları Atatürk'e olan saygılarını daima korumuşlardı. RHA'nın 34. fasikülü, Ocak 1939'da yayınlandığında derginin ilk sayfaları Atatürk'ün anısına ayrılmıştı. "Ataturk" başlıklı bu yazıda RHA'nın ilk sayısı, 13 Aralık 1930'da yayınlanmasından hemen sonra Ocak 1931'de Paris Türk Büyük Elçiliği'nin dergi ile temasa geçtiği ve Gazi'nin dergiyi himayesi altına alarak desteklemek istediği belirtilmekteydi. Reşit Galip ve Yusuf Akçura'nın dergi yazarlarından Cavaignac ile buluşmaları ve Türk Ocakları'yla birlikte yapılan ortak çalışmalara da değinilen yazı Atatürk'ün anısına minnettarlıkla sona ermekteydi.‡ RHA deneyimi bir daha tekrarlandı mı bilemiyorum. Ama bir zamanlar Türkiye, dünya çapında prestijli bir bilim dergisine, üstelik resmi alanda uzlaşma koşulu da aramadan destek verebiliyordu. Tarih ve arkeoloji alanında yayınlanmaya bugün de devam edilen en önemli yayınlardan biri de adını Atatürk'ün Batı'da yayımlanan *Bulletin* adlı dergiden esinlenerek isimlendirdiği *Belleten* dergisiydi. İlk beş sayısı yayımlandığında Atatürk hâlâ hayattaydı.

---

* RHA Tome III Fascicule 17 Octobre 1934. RHA Tome III Fascicule 24 Jullet 1936. RHA Tome I Fascicule 3 Avril 1931, s.90–100. RHA Tome III Fascicule 24 Jullet 1936. RHA Fascicule 34 Janvier 1939.

† RHA Tome III Fascicule 24 Jullet 1936.

‡ RHA Fascicule 34 Janvier 1939.

SONSÖZ

Arkeolojik Mirasın Sahiplenilmesi İçin Ulusal Seferberlik

Yaklaşık yüz yıllık bir dönemi inceledik. Arkeolojik mirası kırık dökük taş parçaları olarak gören sultanların dünyasından bu mirası sahiplenen erken cumhuriyet dönemine bir yolculuk yaptık. Sadece tenkit etmek için yazılmış metinler 1930'lu yılların dünyasında tarihi ve arkeolojik mirasın korunması için yapılan ve bugün bizim özenerek izlediğimiz sahiplenişi görmek istemiyorlar. İlk kez yürümeye başlamış bir çocuğun yürümesine sevinmek yerine, düşüp kalkmasına, yanlış attığı adımlara odaklanıyorlar. Dilbilimdeki acemiliklere, tarih yazımındaki romantizme takılıp kalıyorlar ama bunların adım adım rasyonalize olmaya doğru bir evrim içinde olduklarını, bu işleri düzene koymak için dünyanın en saygın uzmanlarının davet edildiğini, 1940'lardan sonra Türkiye'de arkeoloji, Hititoloji, Sümeroloji bölümlerinin kendi öğrencilerini yetiştirdikçe nasıl dünya standartlarında disiplinler hâline geldiklerini de görmek istemiyorlar.

Görülmek istenilmeyen bir başka şey de bürokrasi ve halkın tarihi mirası koruma konusunda daha önce görülmemiş bir işbirliğine girmesi. 1930'larda sadece Maarif Vekaleti ya da müzeler değil, halkevleri ve onlara bağlı olan köy Halk odaları da arkeolojik mirasın kollanmasında seferberlik hâlindeydiler. Böylece tarihte ilk defa arkeolojik mirasın korunmasında aydınlar, bürokrasi ve köylü ittifak kurma aşamasına gelmişti. Bundan önce ilk bölümde söyle-

diğimiz üzere ya köylü bunları kırıp döküyor ya da bürokrasi köylüden alıp İngiliz'e, Alman'a hediye ediyordu.

Halbuki 1935'te yeniden düzenlenen Türk Tarih Kurumu Çalışma Programı'nın 6. maddesinde, memleketteki her türlü tarihî abide, malzeme ve vesikanın toplanması, restore edilmesi dikte edilmişti. 7. maddede ise memleket içinde dağınık ve açıkta bulunan tarihi eserlerin çalınmasına, tahrip edilmesine karşı önlemler alınmasından bahsedilmekteydi. Bu faaliyetin mesuliyeti sadece Müzeler Umum Müdürlüğü'ne bırakılmamakta, Hükümet otoriteleri, CHP teşkilatları, Halkevleri de tüm tarihi eserler ve ören yerlerinin korunmasında sorumlu kabul edilmekteydiler.*

1932'de, Hamit Zübeyir tarafından kaleme alınan *Tarihî Abidelerimizi Koruyalım* isimli risale, CHF neşriyatından basılıp parti teşkilatlarına dağıtılmıştı.† Hamit Zübeyir bu broşüründe, Türkiye'den geçmişte kaçırılan İştar Kapısı, Bergama Altarı gibi yitirilen eserler hakkında bilgi verdikten sonra İtalya, Mısır ve Yunanistan gibi Türkiye'nin de büyük bir tarihi miras taşıdığından ve bu mirasın turizm sektörünün gelişmesinde kullanılabileceğinden bahsetmekteydi. Ayrıca iç turizm sayesinde Türk ulusunun da kendi ülkesini daha iyi tanıyabileceğini savunmaktaydı. Bu sayede Türk çocukları vatanı metafizik bir şekilde değil, görerek seveceklerdi. Broşür şu cümlelerle sona ermekteydi:

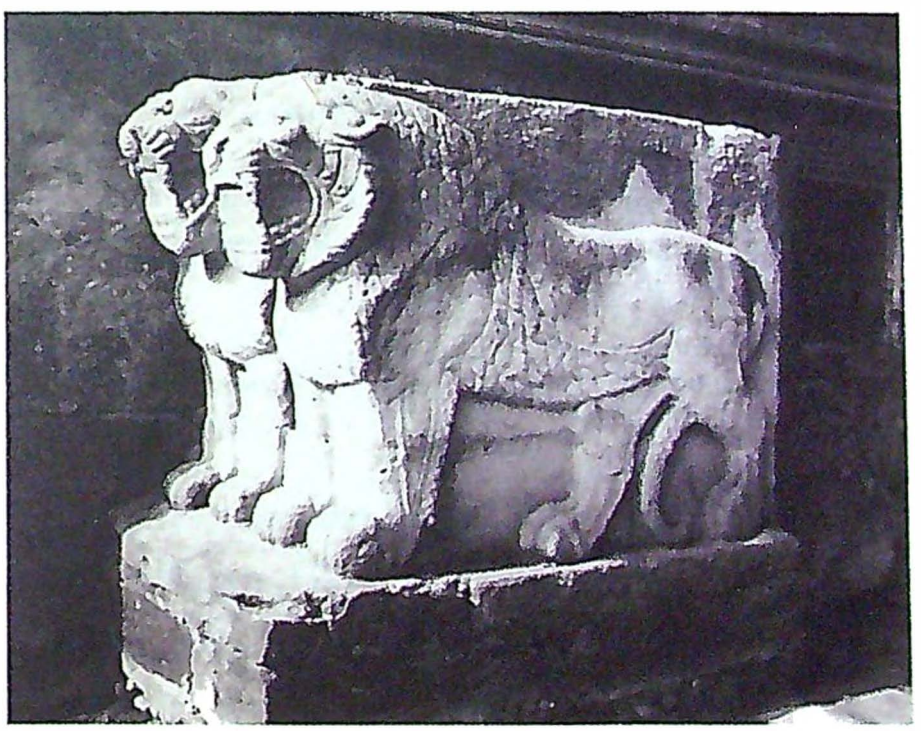
"Eski sanat eserlerini kurtararak bütün vatanı eşsiz bir müze hâline koymak için sürekli telkinlerle halkta vazife ve mesuliyet duygularını uyandırmak, yüksek gaye uğruna müşterek çalışmanın zevkli heyecanını tattırmak lâzımdır. Bu yapıldığı takdirde milletin her anlayışlı ferdi, milli hazinenin fahri bekçisi olur. Tesadüfün meydana çıkardığı eserleri kırmaz ve kırdırmaz... Asar-ı atika kaçakçılarının amansız takipçisi olur. Müzelerin yüksek seviyeye çıkarılması, eski sanat ve medeniyet eserlerinin iyi muhafaza ve tamirleri Reisi Cumhur Hazretleri ve Başvekâlet taraflarından katiyetle emir buyrulmuştur".‡

Hamit Zübeyir'in bu broşürünün kapağında "Halkevleri Müze grupları mesaisine yardım için hazırlanmıştır" ibaresi yer alır. Reşit Galip'in aktardığına göre 19 Şubat 1932'de kurulan Halkevlerinin programlarında, 9 şube içinden biri müze ve sergi şubesi olarak tasarlanmıştı. Bu programda "Halkevi, mıntıkasındaki tarihî eser ve abidelerin iyi muhafaza edilmesi hususunda alakadar resmi makamları tenvir eder (bilgilendirir). Bu eserlerin muhafazası

* İğdemir, Cumhuriyetin 50. Yılında. s. 27-28.
† Abdülhak Şinasi, "Bizde Müzeciliğin Başlangıçları" Ülkü Eylül 1933 (Seçmeler 1933-1941) s.135.
‡ H. Z. Koşay, "Tarihî Abidelerimizi Koruyalım" CHF Neşriyatı'ndan. 1932, s.4-7, 16-17.

maksadı ile teşekkül eden hususi cemiyetlere muzaheret eyler (destek olur). Halkevinin bulunduğu yerde resmi müzeler varsa onları zenginleştirmeye, eksiklerini tamamlamaya yoksa bunların kurulmasına çalışır. Tarihi abidelerin fotoğraflarını alma, mümkün olan yerlerde alçıdan küçük modellerini yaptırmak, üzerlerindeki yazıların fotoğraf veya kopyalarını almak suretiyle hizmet eder," denilmekteydi.* Nitekim o döneme ait çeşitli metin ve haberlerde halkevlerinin müze olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Tahsin Özgüç'ün bir makalesinde Isparta Halkevi'nin başkanı ve Tarih-Müze kolunun civarda buldukları arkeolojik nesneleri Isparta Halkevi'nde koruduklarından söz eder.†

Evet, bir vakitler Türkiye'de arkeolojik mirasın korunması için seferber olmuş bir toplum manzarası vardı. Anlattıklarımız yeni kuşaklara Narodnik bir Rus romanından alınmış hayali bir tasvir gibi gelebilir ama geçmişte gerçekten de köy öğretmenleri, köy çocukları ulusal müzeleri zenginleştirmek için keşif yarışı içindeydiler. Hitit metinlerinin birçoğu onlar tarafından bulunmuştu. Mesela Güterbock'un çözümlemesini yaptığı Maşathöyük menşeli bir yazıt, Samsun'a Türkçe öğretmeni olarak atanan Cahit Öztelli tarafından ulaştırılmıştı DTCF'ye.‡ Cahit Öztelli'nin keşfi o kadar mühimdi ki bulduğu tablet o güne kadar Boğazköy haricinde tüm dünyada bulunan 6 Hititçe tabletten biriydi. Bossert'in Anadolu arkeolojisi ve Hititoloji açısından en önemli keşfi Ceyhan Nehri batı kıyısında yer alan Karatepe'deki iki dilli yazıtlardı. Onlara Karatepe'den ilk bahseden kişi Adana-Kadirli'de öğretmenlik yapan Ekrem Kuşçu'ydu. Göllüdağ'da Hitit heykelleri ise 1933 yılında Civan Ali adlı bir köylü çocuğu tarafından keşfedilmişti. Civan Ali'nin bu türden tarihi eserlerin

Göllüdağ'da sonraki kazı dönemlerinde bulunan Hitit aslanları.

* TTAE Dergisi, Sayı 1, s.4.

† T. Özgüç, "Ön Tarihte Isparta Ovası Kültürü" AÜDTCF Dergisi Cilt II Sayı 3 Mart-Nisan 1944 s. 409.

‡ Güterbock, AÜDTCF Dergisi, Cilt II, Sayı 3, s. 389.

devlet tarafından arandığını bildiğinden hemen hükümet görevlilerine haber vermişti. Avni Candar'ın bu eserlerden haberi olur olmaz Asar-ı Atika Müdürlüğüne haber vermiş ve Maarif Vekâleti de bölgeye Hamit Zübeyir'i göndermişti.*

Bu seferberlik duygusu zamanla sona erdi. Yaşanan skandallara girmeye gerek bile yok Ören yerlerine oteller, inşaat izinleri, tahribatlar, kötü restorasyonlar, ihmaller, işsiz arkeologlar, ölmeye terk edilmiş (2022'de tek bir öğrencinin mezun olduğu) Sümeroloji ve (2022'de iki öğrencinin mezun olduğu) Hititoloji bölümleri, personel eksikliği nedeniyle kapalı kalan müzeler, mikrobik ölçütlerde bütçesiyle kazılara ayırdığı paranın işçilerin sigortasını ödemeye bile yetmediği bir Kültür Bakanlığı, duyarsız bir siyaset dünyası ve en kötüsü de... Artık arkeolojik mirası ulusal hazinenin bir parçası olarak görmeyen bir kaçakçılık piyasası. Mesela 2006 yılında 1491 definecilik ve kaçakçılık vakasında 3942 kişi gözaltına alınmış ve toplam 38.744 tarihi eser ele geçirilmiş. 2010'da ise 2032 olayda 4976 kişi gözaltına alınmış ve 69.572 tarihi eser ele geçirilmiş.† Tablonun geneline bakıldığında, 1930'lu yılların arkeoloji cephesinden altın yıllar olarak görülmesinin sebepleri bunlardır. Bu altın yıllar, arkeoloji göz önüne alındığında bundan sonra da ilham kaynağı olarak kalmaya devam edecekmiş gibi görünüyor.

* Arık, "Göllüdağ Hafriyatı", TTAE Dergisi, Sayı III, 1936, s. 7.
† *Türk Kazı Tarihi*, Cilt 1, Kitap 1, s. 92.

KAYNAKÇA

Abdülhak Şinasi, "Bizde Müzeciliğin Başlangıçları" Ülkü Eylül 1933 (Seçmeler 1933–1941), Ülkü Birinci Teşrin 1933 - Seçmeler (1933-1941) Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1982.

Akçura, Yusuf "Birinci Türk Tarih Kongresi". Ülkü, Şubat 1933, Sayı 1.

Akkaya, Şükrü, "Tarih İlmî ve Tezimiz", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım. Devlet Basımevi İstanbul, 1937.

Akurgal, Ekrem "Tarih İlmî ve Atatürk" Türkiye'nin Kültür Sorunları, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.

Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2000.

Alaâttin Cemil, "Gençlik Neye İnansın", *Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1933.

Ali Reşat, *Umumî Tarihi, Maarif Vekâleti*, İstanbul Devlet Matbaası, 1929.

(Altınay), Ahmed Refik, *Tarih-i Umumî*, Agob Matyosyan Matbaası, C. IV, İstanbul 1912.

Altınay, Ahmed Refik "Tarih Araştırmaları, Sümerlerin Kurduğu Medeniyet ve Tesirleri", *Cumhuriyet,* 14 Kasım 1935.

Arel, Hüseyin Sadet, "Sümerliler ve Sümer Musikisi I-IV" Musiki Mecmuası Sayı 13-16, İstanbul 1949.

Arık, Remzi Oğuz, "Alişar Hafriyatı", Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi,Sayı 1, 1933.

Arık, Remzi Oğuz, "Göllüdağ Hafriyatı" TTAE Dergisi, Sayı III, 1936.

Arık, Remzi Oğuz, "Alaca-Höyük Hafriyatının İlk Neticeleri" Belleten Cilt I. Sayı 1. II. Kânun 1937

Arık, Remzi Oğuz, TTK Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı 1935'teki Çalışmalar ve Keşiflere Ait İlk Rapor, TTK Yayınları, Ankara 1937.

Arık, Remzi Oğuz, "1935'te Türkiye'de Yapılan Hafriyatlar", "1936'da Yapılan Sondajlar", TTAE Dergisi, Sayı 4, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Arık, Remzi Oğuz *Türk İnkılâbı ve Milliyetçiliğimiz,* Remzi Oğuz Arık'ın Eserlerini Yayma ve Anıtını Yaptırma Derneği Yayınları, Ankara,1958.

Arne, T.J. "Türkmen Stepinin Kabettarih Nüfusu ve Bunun Anadolu ile Münasebetleri", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Ashmole, Bernard "Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus", Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, Vol. 19, No. ¾, 1956.

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001 (24 Cilt).

Atsız, Nihal "Türkler Hangi Irktandır?", Atsız Mecmua, Sayı 6, 1931;

Atsız, Nihal, "İlk Türkler" Orhun Sayı 1 II. Teşrin 1932.

Atsız, Nihal, Edirne Mebusu Şeref Bey'e Cevap, Orhun, Sayı 4, 20 Şubat 1934.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966.

Bahrani, Zainab, **Çelik,** Zeynep, **Eldem,** Edhem, "Ara nağme: 19. Yüzyıl Sonlarında Bir Osmanlı Tablosu ile Kısa Bir Roman" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, İstanbul, 2011.

Bahrani, Zainab, "Mezopotamya'nın Keşfinin Anlatılmamış Hikâyesi" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, İstanbul, 2011.

Başgelen, Nezih "Nemrut Dağı, Kommagene'de Dünden Bugüne Tahribatlar" Arkeoloji ve Sanat, Sayı 74, Eylül-Ekim 1996, s.18-20.

Begg, D. J. Ian "Fascism İn the Desert-A Microcosmic Wiew of Archaeological Politiciy", by Galaty and Watkinson, Archaeology under Dictatorship, Kluwer Academic/Plenum Publishers NY, Boston, Dordrecht, London, Moscow 2004.

Bernal Martin, *Kara Atena,* çv. Özcan Buze, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

Birinci Türk Tarih Kongresi-Konferanslar, Münakaşalar, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.

Bittel, Kurt "Atatürk ve İlköz Tarih Araştırmaları" Belleten, Cilt III. Sayı 10 Nisan 1939.

Bittel, Kurt, Ön Asya Tarih Öncesi Çağları, Mısır-Suriye-Filistin, İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul, 1945.

Blegen, Carl "Truva Hafriyatı 1932–1937", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Bosch, E. "Tarihte Anadolu Mahsusatı" ,1937, II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Bossert, Th. Etice Formlar Bilgisinin Örnek Derlemesi, İstanbul Üniversitesi Yayınları. Devlet Basımevi, İstanbul, 1935.

Bossert, Th. "Eti Kırallığı" Üniversite Konferansları ,1935–1936, İÜ Yayınları, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1937.

Bossert, Th. Altanatolien, Verlag Enst. Berlin 1942.

Bourbourg, M. Barasseur de La Langue Maya, Dictionaire, Grammaire et Chrestomathie, Paris, 1872, Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Anıtkabir Derneği Yayınları, Cilt 20, Ankara, 2001.

Buttanrı, Müzeyyen, "Atatürk'ün Tarih Tezinin, Devrindeki Tarihî Tiyatro Eserlerine Yansıması" Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 3, Sayı: 2, Aralık 2002.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul, 2000.

Cebeli, Artin, Biz Türküz, Artun Basımevi, Galata, 1936.

Ceram, C. W. Tanrıların Vatanı Anadolu, Çev. Esat Necmi Erendor, Remzi, İstanbul 1994.

Churchward, James, Kayıp Kıta Mu, Çev. Rengin Ekiz, Ege-Meta Yayınları, İzmir, 2007.

Churchward, J. Batık Kıta Mu'nun Çocukları, Çev. Ercan Arısoy, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2001.

Conder C. R, *The Hittites And Their Language*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1898.

Çığ, Muazzez İlmiye, *Atatürk ve Sümerliler,* Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

Davişa, Adid, *Arap Milliyetçiliği, Zaferden Umutsuzluğa*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Delaporte, Louis "Eti (Hatti)nin Aşağı Mezopotamya ile Siyasi ve Kültürel Münasebetleri", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Doğançay, Sungur, "Hürmüz Rassam'ın Ninova ve Babil'deki Arkeolojik Keşifleri" Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 28, s.256-275.

Dörpfeld, W, "Truva Hafriyatı", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Dilaçar, Agop, "Güneş-Dil Antropolojisi" III. Türk Dil Kurultayı, 1937.

Dyson, Stephen L. Antik Mermelerler Amerika Kıyılarında - Birleşik Devletler'de Klasik Arkeoloji, Çev. Füsun Tülek, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 2007.

Eldem, Edhem, "Huzurlu Bir İlgisizlikten Sıkıntılı Bir Kaygıya" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, İstanbul, 2011.

Engin, Saffet, "Eti ve Grek Dinî Sistemlerinin Mukayesesi", İkinci Türk Tarih Kongresi, Kongre'nin Çalışmaları ve Kongre'ye Sunulan Tebliğler, TTK Yayınları, Ankara, 1943.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

Ertüzün, Reşit Mazhar, *Kyzikos Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar*, ed. U. Töre Sivrioğlu, Ozan Kitabevi, Bandırma 2012.

Esin, Ufuk "19. Yüzyıl Sonlarında Heninrich Schliemann'ın Troya Kazıları ve Osmanlılarla İlişkileri", Osman Hamdi Bey ve Dönemi, Tarih Vakfı, Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

Galanti, *Avram Türklük İncelemeleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

Garstang, J., "Mersin Kazısı". Halil Edhem Hatıra Kitabı, Cilt I. TTK Yayınları, Ankara 1947.

Gelb, I., Hitittie Hieroglyyphs I-II, Hitite Hieroglyphic Monuments, The University of Chicago Press. Chicago-Illinois. 1935-1939.

Gelb, I, "Kapadokya Tabletleri" Ülkü, Ağustos 1937.

Genç, Bülent, "Khorsabad/Dūr-Šarrukin Kazısı ve Asar-ı Atika Nizamnamelerine Etkisi" Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research, 25, 2021.

Gimpel, J., Ortaçağ'da Endüstri Devrimi, Çev. Nazım Özüaydın, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1996.

Giorgieri, Mauro Hurrice ve Urartuca, Anadolu'nun Kayıp Dilleri, Aktüel Arkeoloji, Sayı 36, Aralık 2013.

Gök, Selahaddin "Camiden Müzeye İlk Adım; Ayasofya Mozaiklerinin Ortaya Çıkarılması" Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Ekim 2022, Sayı 31.

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Eflâtun Yayıncılık, İstanbul 2004.

Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Toker Yayınları, İstanbul, 2007.

(Göker) Muzaffer, "Türk Soyu ve Türk Tarihi" Ülkü Birinci Kanûn 1934 Seçmeler (1933–1941), Ülkü Birinci Teşrin 1933 - Seçmeler (1933-1941) Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1982.

Greaves, Alan M. (ed). Anadolu'da John Garstang'ın Ayak İzleri, Koç Üniversitesi-University of Liverpool, İstanbul, 2015.

Greaves, Alan M. "John Garstang ve Ankara İngiliz Arkeoloji Ensititüsünün Kuruluşu" Anadolu'da John Garstang'ın Ayak İzleri, ed. Alan M. Greaves, Koç Üniversitesi, University of Liverpool, İstanbul, 2015.

Gurney, Oliver Robert, *Hititler*, Çeviren Pınar Arpaçay. Dost Yayınları, Ankara, 2001.

Güler, *Zeynep, Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği, Mısır ve Nasırcılık*, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2004.

Gümüşoğlu, Firdevs Samuel, *Noah Kramerd'den Muazzez İlmiye Çığ'a Çiviyazılı Mektuplar*, İş Bankası, İstanbul, 2021.

Günaltay, Şemsettin, "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlarin mahiyeti ve Tez'in Kat'i Zaferi". Belleten s7/8. Temmuz - I. Teşrin, 1938.

Günaltay, Şemsettin "Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahrî Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra" Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi "Atatürk Özel Sayısı" IV–41 1963. s.145.Ayrıca bkz Belleten. Cilt III. Sayı 10. Nisan 1939.

Güterbock, H. G., "Etilerde Tarih Yazıcılığı", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Güterbock, H. G, "Hititoloji'nin Bugünkü Durumu", Çev. Mebrure Tosun. AÜDTCF Dergisi, Cilt II. Sayı 4, Mayıs-Haziran 1944.

Güterbock, H. Güterbock, Muazzez Çığ, Hatice Bozkurt, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri II. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. Seri III Sayı 2. Millî Eğitim Basımevi. İstanbul 1947. Muazzez İlmiye Çığ, H. Bozkurt, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler, Maarif Vekilliği Yayınları, Seri III, Sayı 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Güterbock, H.G., Kumarbi Efsanesi, TTK Yayınları, Ankara 1945.

Güterbock, H. G., Muazzez Çığ, Hatice Bozkurt, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri, II., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Seri III, Sayı 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1947.

Hamilakis, Yannis, "Osmanlı Döneminde Yunanistan'da Yerli Arkeolojiler", Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, İstanbul, 2012.

Harmatta, J., The Emergence of the Indo-Iranians: The Indo-Iranian Languages, History of Civilizations of Central Asia, Volume I, The Dawn of Civilization, Earliest Times to 700 B.C., Ed. A.h. Dani-V. M. Mason, 1989.

İğdemir, Uluğ, Cumhuriyetin 50. Kuruluş Yıldönümünde Türk Tarih Kurumu, TTK Yayınları, Ankara, 1973.

(İnan), Afet, "Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde" I. Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Münakaşalar, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.

(İnan), Afet Hanım, Reşit Gâlip, Sadri Maksudî, "Türk Tarihi Hakkında Mütaalalar", Uluğ İğdemir Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu, 1973.

İnan, Afet, "Atatürk ve Tarih Tezi" Belleten Cilt III. Sa.10 1Nisan 1939.

İnan, Afet "Hâlin Mazi İle Alakası", Tarih Üzerine İnceleme ve Makaleler, Akın Matbaası, Ankara, 1960.

İnan, Afet, "Tarihten Evvel İnsanların Faaliyetleri ve İfa Ettikleri Vazifeleri Mütalâa" Tarih Üzerine İnceleme ve Makaleler, Akın Matbaası, Ankara, 1960.

Kansu, Şevket Aziz "Alacahöyük'te Bulunan İskeletlerin Antropolojik Tetkiki" Belleten Cilt I Sayı 1II,1937.

Kansu, Şevket Aziz "Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Türk Antropolojisi" Atatürk Konferansları VIII, Ankara, 1975–1976.

Klaus-Detlev, Grothusen "1933 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye'ye Göçü, Kemal Atatürk Dönemi'nde Alman-Türk İlişkileri" Belleten Cilt XLV/2. Sayı 178–180.Ankara, 1981.

Kocatürk, Utkan "Prof Dr. Afet İnan'la Bir Konuşma" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt I. Sayı 3.Temmuz 1985.

Kohl, L Philip - Tsetskladze, Goçha, Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği Milliyetçilik ve Politika" Cogito, Sayı 28, YKY Yayınları, İstanbul, 2001.

Koppers, Wilhelm, Halk Bilgisi ve Cihanşümul Tarih Tetkiki Karşısında Öz Türklük ve Öz Hindu-Cermenlik", İkinci Türk Tarih Kongresi (Ayrı basım) Devlet Basımevi. İstanbul, 1937.

Koşay, Hamit Zübeyr, "Tarihî Abidelerimizi Koruyalım" CHF Neşriyatından, 1932.

Koşay, Hamit Zübeyr, "Alacahöyük 1936 Kazısı" *Varlık,* nr. 88, 1 Mart 1937.

Koşay, Hamit Zübeyr, "Türk Tarih Kurumu Tarafından Alaca Höyük'te 1936 Yazında Yaptırılan Hafriyatta Elde Edilen Neticeler" Belleten, Cilt 1, Sayı 2, Nisan 1937.

Koşay, Hamit Zübeyr vd., Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi, Türk Kazı Tarihi, TTK, Ankara 2013.

(Köprülü), Fuad, "Kitabiyat Tenkitleri", Türkiyat Mecmuası, Birinci Cilt, Ağustos 1925.

Köprülü, Fuad - W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, TTK, Ankara 1973.

Kramer, Samuel Noah, *Sümerler, Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri*, Çev. Özcan Buse, Kabalcı, İstanbul, 2002.

Kuban, Doğan, *Batıya Açılışın Sanatsal Evreleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.

(Küçüka), Necip Ali, "Tarih ve Dil İnkılâpları ile Edebiyatımız ve Güzel Sanatlarımız Karşısında Halkevleri", *Cumhuriyet,* 26 Şubat 1934.

Laurens, Henry, "Ernst Renan'ın Fenike'ye Yolculuğu" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, İstanbul, 2011.

La Motraye Seyahatnamesi, Çev. N. Demirbaş, İstikbal Kitabevi, İstanbul, 2007.

Landau, J.M., *Pantürkizm*, Çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.

Landsberger, Benno, "Ön Asya Tarihi'nin Esas Meseleleri" II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Landsberger, Benno, "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu" AÜDTCF Dergisi. Cilt II Sayı 3.

Landsberger, Sam'al, Karatepe Harabelerinin Keşfiyle İlgili Araştırmalar, TTK Basımevi, Ankara 1948.

Makdisi, Usama, "Baalbek'in Yeniden Keşfi" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, İstanbul, 2011.

Maksudyan, Nazan, *Türklüğü Ölçmek, Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Cephesi 1925–1939*, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.

Malley, Shawn, "Layard Girişimi" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, 2011.

Mallory, J.P., Hint-Avrupalıların İzinde, Dost Yayınları, Ankara 2002.

Mansel, Arif Müfit, "Trakya Kazıları", Türkiyemiz, Sayı 11, 1973.

Marinatos, S., "İkinci Bin Yılda Girit Adası ve Girit-Anadolu Dünyası", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937

Mayakon Müştak, "Tarihten Bir Yaprak-Bir Türk Camiasının Adı" *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1936.

Mayakon Müştak, "Hata ve Hatay ve Oronte-Ura-tube" *Cumhuriyet,* 22 Ekim 1936.

Mehmet Şükrü, Eti Tarihi ve Medeniyeti, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1934.

Michaud,F. ve J.J. F. **Poujoulat**, İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu 1830, Çev. Nedim Demirtaş, Say, İstanbul, 2015.

Mizancı Murad, *Tarih-i Umumî Cilt* I, Berikan Yayınları, İstanbul, 2007.

(Nadi), Yunus "Yeni Türkiye ve M. Klod Farer", *Cumhuriyet,* 18 Aralık 1932.

Nadi, Yunus "Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler" *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1938.

Nicol, Donald M. ,Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine, ev. G. Ç. Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.

Németh, Gyula, "Türklüğün Eski Çağı" Ülkü Halkevleri Dergisi. XV. 1940. Türkler Ansiklopedisi, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Neşrî, Neşrî Tarihi (Kitab-ı Cihannûma) I. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Okladnikov, A.P. "Tarihin Şafağında İç Asya" Erken İç Asya Tarihi, ed. Dinos Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Osten, H.von der, Explorations in Hittite Asia Minor, The American Journal of Semitic Languages And Literatures. Volume XLIII. Number 2. 1927.

Osten, H.von der, Explorations in Central Anatolia Season of 1926, The University of Chicago Press, Chicago Illinois. 1929.

Osten, H.von der, The Alishar Hüyük Seasons of 1930–32, Cambridge University Press, London 1933.

Ousterhout, Robert "Konstantinopolis'in Yeniden Keşfi ve Bizans Arkeolojisinin Başlangıcı: Tarihyazımsal Bir İnceleme" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, 2011.

Özata, Metin, *Atatürk Bilim ve Üniversite*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2006.

Özdoğan, Günay Göksu, Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931– 1946), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Özer, Yusuf Ziya, Mısır Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1939.

Özer, Yusuf Ziya, "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Özgüç, Tahsin, "Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler" TTAE Dergisi. Sayı V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949.

Özgüç, Tahsin, "Kurs Vücutlu Kültepe Figürleri" AÜDTCF Yıllık Araştırma Dergisi Sayı 1,1943.

Özgüç, Tahsin, "Ön Tarihte Isparta Ovası Kültürü" AÜDTCF Dergisi Cilt II Sayı 3 Mart-Nisan 1944

Pero Tafur Seyahatnamesi, Çev. Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.

Pettigrew, Thomas Joseph A History of Egyptian Mummies, Longman, London, 1834.

Pittard,E., "Neolitik Devirde Küçük Asya İle Avrupa Arasında Antropolojik Münasebetler", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Polat, Fecri ve Mübarek İpek, Atatürk ve Arkeoloji, Tam Pozitif Matbaa, Ankara, 2019.

Pumpelly, Raphael, Explorotions in Turkestan, Washington, 1905.

Przeworski, S. "Anadolu Bronz Buluntularının Ehemmiyeti", II. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Reisman, Arnold Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu, Çev. G.Ç Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2011.

Reşit Gâlip, "Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi Niçin Çıkıyor? TTAE Dergisi Sayı I, 1933.

Reşit Gâlip, "Türk Tarih İnkılâbı ve Yabancı Tezler" Ülkü Birinci Teşrin 1933 -Seçmeler (1933-941) Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1982.

Rudenstine, David The Legality of Elgin's Taking: A Review Essay of Four Books on the Parthenon Marbles a Review Essay of Four Books on the Parthenon Marbles," International Journal of Cultural Property 8, no. 1, 1999.

Sevengil, Refik Ahmed "Eski Türklerde Dram Sanatı", Türk Tiyatrosu Tarihi, Maarif Basımevi, İstanbul 1959.

Sevengil, Refik Ahmed "Türk Dram Sanatının Eskiliği Hakkında" *Cumhuriyet,* 12 Ağustos 1947.

Sevengil, Refik Ahmed, "Yunan Tiyatrosunun Kaynağı Anadolu'dur", *Cumhuriyet* 24 Ağustos 1947.

Shaw, Wendy K., Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleşmesi, Çev. Esin Soğancılar, İletişim, İstanbul, 2004.

Shaw, W., "Anıt Mezardan Müzeye" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, İstanbul, 2011.

Shnirelman, Victor, "Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe: 1930-1940'ların Sovyet Arkeolojisinin Unutulmuş Sayfaları", Cogito, Sayı 28, 2001.

Sivrioğlu," U. Töre, Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2 (6), 2015, s.1-27.

Sivrioğlu, Töre, Kayıp Uygarlıklar ve Diller, Kafka Kitap, İstanbul, 2023.

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi Atatürk Özel Sayısı IV–41 1963

Szemethy, Hubert, " Arkeoloji ve Kültür Politkaları: Osmanlı Avusturya İlişkileri" Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, İstanbul, 2011.

Şapolyo, E. B. "Atatürk Sümerbank'ı Niçin Kurdu?", Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi Atatürk Özel Sayısı, IV–41 1963.

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, İslâm Tarihi, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul, 1971.

Şenoğlu, Kemal, *Mayatepek Raporları, Türk Tarih Tezi ve Mu Kıtası,* Kaynak Yayınları, İstanbul,2006.

Şenyürek, Muzaffer, "Anadolu Bakır Çağı ve Eti Sekenesinin Kraniyolojik Tetkiki" Belleten, Cilt V, Sayı 19, Temmuz 1941.

Tacibayev, Raşid Kızıl Meydan'dan Taksime Siyasette Kültürde Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri (1925–1945), Truva Yayınları, 2004.

Tekin, Oğuz, "Mülteci ve Mühtedi Bir Bilim Adamının Türkiye Günleri, Clemens Emin Bosch (1899–1955), Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı 66, Ekim 2007.

(Togan) Ahmet Zeki Validî, On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1934.

Tollias, George, "Saygısız Bir Sanat Sevgisi, Yunan Antik Eserlerinin Yağmalanması 1780-1820", "Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914", ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, Salt, İstanbul, 2011.

Tounefort Seyahatnamesi, ed. Stefanos Yerasimos, Cilt II, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Trigger, Bruce, G, A History of Archaeological Thought, Cambridge University Press, New York, Melbourn, 2006.

Tuna, Osman Nedim, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Taşı Meselesi, Türk Dil Kurumu,Ankara 1990.

Türk Kültürü Araştırmaları Hamit Zübeyr Koşay'ın Hatırasına Armağan, Türk Kültürü Araştırmaları 1986.

Türkmen, Ahmed Faik, "Antakya Tarihi I-IX" *Cumhuriyet,* 23 Aralık 1936-21 Ocak 1937.

Türk Tarihinin Anahatları, (Türk Tarih Heyeti Azaları), Kaynak Yayınları, İstanbul,1999.

Unger, Eckhard "Yazılıkaya Kabartmalarının İzahı", TTAE Dergisi, Sayı II, 1934.

Ünal, Ahmet, Hititler Devrinde Anadolu I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

Ünal, Ahmet, Tarih Yazımı Ölü Diller ve Arkeoloji, Bilgin, Ankara, 2022.

Yegül, Fikret K., "Akademik Dünyanın Ulvi Salonlarından Anadolu'nun Tozlu Tepelerine: Barış ve Savaş Döneminde Birinci Sardis Ekspedisyonu (1909-1926) ve Howard Crosby Butler", Cumhuriyet Döneminde Geçmişe Bakış Açıları, Klasik ve Bizans Dönemleri, Der. S. Redford - N. Ergin, Koç Üniversitesi Yayınları, Çev. İnci Türkoğlu, İstanbul, 2010.

Yerasimos, Stefanos, Türk Metinlerinde Konstantiniyye ve Ayasofya Efsaneleri, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Yücel, Hasan Âli, Edebiyat Tarihimizden, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

Widmann, Horst Atatürk ve Üniversite Reformu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2000.

DİZİN

A

Adamence Coray, 38
Afet İnan, 107, 110, 112, 115, 132, 136, 139, 155
Afif Erzen, 88
Afrodit, 23
Ahmed Refik Sevengil, 142
Akad, 121
Akadlar, 121, 176
Alaeddin Köşkü, 31
Alexander Conze, 88
Alfred Emerson, 88
Almanya, 32, 50, 62, 65, 66, 69, 70, 81, 87, 88, 89, 94, 154, 156, 161, 162, 165, 167, 171, 172, 174, 175, 176, 190
Alpin, 110, 111
Amiral Marc Bristol, 84
Amu, 223
Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 92, 98, 171, 200, 202
Anav, 107, 117
Anconalı Ciriaco, 29
Andronova, 113
Anton Saada, 131
Antonio Canova, 43
Anu, 152
Aouda, 24
Apteros, 40
Aramiler, 16, 19, 20
Arif Müfid Mansel, 87, 181
Armenoid, 110
Arnold Reisman, 165
Aryan, 20, 107, 109, 111, 145, 151, 153, 154, 168
Asurbanipal, 47, 49
Atlantis, 144
Augustus le Plongeon, 143
Augustus Tapınağı, 17, 90
Aya İrini, 51
Ayastefanos, 53
Aziz Augustinus, 15
Aziz Ogan, 77, 87

B

Baalbek, 16, 18, 58, 63
Babil İskitçesi, 122
Balasagun, 118
Balavat Kapıları, 47
Barbara Zielke, 166, 167

Barbarossa Harekâtı, 129
Bernardo Michelozzi, 29
Bizantoloji, 20, 50
Bizye, 181
Boğazköy, 17, 77, 91, 92, 94, 98, 103, 168, 171, 172, 174, 192, 193, 199, 200
Bonsignore Bonsignori, 29
Brasseur de Bourbourg, 143
British Museum, 10, 28, 34, 35, 40, 45, 47, 61, 71

C
Carl Blegen, 148, 182
Carl Humann, 63
Carsten Niebuhr, 17
Charles Newton, 54
Charles Picard, 79
Choiseul-Gouffier, 38, 39
Churchward, 143, 144, 145
Cladious James Rich, 44
Claude R. Conder, 124
Crosby Butler, 80, 82
Curt Kosswig, 161, 178

Ç
Çöl Aslanı, 132, 133

D
Delos Adası, 40
Delfi, 19, 27, 54
Dingir, 121, 126, 152
Dolikosefal, 110 - 114, 150, 155
Dolmabahçe Sarayı, 154, 181
Dravid dilleri, 127
Dura-Europos, 17

E
Edward Clarke, 24
Edward Hincks, 122
Ehi, 139
Ekrem Akurgal, 88, 133, 141, 197
Elamlar, 120, 154
Epiros, 111
Ernest Renan, 56, 57
Etrüskler, 120
Eugène Pittard, 103

F
Fatımîler, 16
Fenari İsa, 51
Fiji, 143
François-René de Chateaubriand, 43
Fransa, 33, 34, 38, 44, 87, 88, 104, 112, 190, 205
Friedrich Sarre, 31
Fuad Köprülü, 105, 146, 151

G
Galanti, 121, 146, 147, 150
Gaspare Fossati, 51
Göbeklitepe, 106
Gök Tanrı, 121
Granikos Savaşı, 37
Grönland, 119
Guiseppe Fossati, 51
Guti, 141, 142, 176
Gyula Németh, 126

H
Hadrianus Tapınağı, 29
Halikarnas, 18, 54, 60
Hama, 25 ,73

Hamit Zübeyr Koşay, 87, 190
Hammurabi, 138
Hannibal, 15
Hans Güterbock, 166
Hattiler, 17, 19, 121, 123, 124, 125, 131, 132, 133, 135, 169, 194, 195, 197, 199
Heinrich Schliemann, 65
Helen Filoloji Derneği, 52
Helmuth Theodore Bossert, 166
Herakles, 17
Herodot, 33
Hıristiyan Arkeoloji Derneği, 52
Hiyeroglif, 34, 124, 201
Hurrice, 128
Hüda, 126
Hüseyin Sadeddin Arel, 142
Hüseyin Vasıf, 84

İ
İbn Batuta, 139
İbranice, 126
İndo-Germen, 89, 152, 153, 176
İngiltere, 44, 47, 53, 54
İsmail Müştak Mayakon, 132
İştar Kapısı, 23, 50, 208

J
Jale İnan, 88
Jancyrus, 104
Jarmo, 106
Jean-François Champollion, 33
John Garstang, 87, 88, 97, 98
John R. Sterret, 88
Josef Keil, 93
Josef Strzygowski, 54
Joseph Delaporte, 88, 149
Jules Oppert, 122

K
K'neşa, 124
Kafkas dilleri, 127
Kalkolitik Çağ, 92
Kariye, 51
Karkamış, 96, 202
Karl Wultzinger, 51
Kayrevan Camisi, 15
Keldaniler, 131
Kemal Güngör, 114
Kimmerler, 134, 151
Kiros Silindiri, 47
Kizikos, 18, 29
Knidos Aslanı, 61, 62
Kommagene Kralları, 17
Koyuncuk, 45, 122
Koyuncuk Höyüğü, 48
Kroisos, 83
Kumarbi, 172
Kunsthistorisches Museum, 63
Kurt Bittel, 93, 103, 161, 167, 168, 178, 192, 199, 200
Kültepe, 94, 95, 192, 206

L
Ladron Adaları, 143
Leningrad Etnografya Müzesi, 87
Leonard Wolley, 94, 142
Leptis Magna, 15
Lord Byron, 43
Lord Elgin, 39, 43, 44, 53
Louvre Müzesi, 33, 57
Luksor Dikilitaşı, 34

Luvi, 73, 177
Luvi yazısı, 17
Luvice, 25

M
Makriköy, 78
Manyas Kuş Cenneti, 178
Mare Nostrum, 132
Martin Schede, 63, 90
Medi, 121
Medusa, 51
Memlükler, 16
Mescidü'l Aksa, 16
Mezopotamya, 15, 17, 20, 44, 45, 48, 49, 105, 117, 121, 123, 130, 137, 151, 177, 194
Mezotisefal, 113
Misak-ı Milli, 120, 131
Mission de Phénicie, 57
Mitanniler, 134, 151
Mizancı Mehmed Murad Bey, 163
Mongoloid ırk, 105
Mora İsyanı, 38, 40
Mozole, 54
Muazzez İlmiye Çığ, 172, 175

N
Nabonidus, 47
Napolyon, 20, 33, 39
Nemrud Aslanı, 62
Nemrud Horoskopu, 62
Nesi, 124
Nihal Atsız, 107, 135
Nike Apteros, 40
Nil Nehri, 33, 104
Nim-lugal, 126
Ninova, 44, 45, 46, 47, 48
Nordik, 108, 110, 111, 114, 130
Nuh Tufanı, 17, 20, 47

O
Orhomenos, 134
Osman Nedim Tuna, 126
Otto Amon, 111

P
Partenon, 36, 39, 40, 52
Pasifik Okyanusu, 143
Paskalya adası, 143
Patrona Halil İsyanı, 27
Paul-Émile Botta, 44
Pausanias, 54
Pergamon Müzesi, 50, 63
Phileas Fogg, 24
Philipp Anton Dethier, 54
Piri Reis, 51
Polynesia, 143
Portekiz, 129
Prehistorik, 117, 129, 196, 203
Pumpelly, 107, 117

R
Rawlinson, 122
Remzi Oğuz Arık, 87, 190, 194, 197, 203
Reşit Galip, 112, 120, 131, 137, 156, 167, 192, 205, 206, 208
Richard Pococke, 58
Robert Broom, 112
Robert Johann Koldewey, 49
Rudolf Wirchow, 122
Rüstem Duyuran, 88

S
Sadri Maksudi, 118, 137, 149
Salazar Rejimi, 129
Samoa, 143
Samoyedler, 152
Samuel Noah Kramer, 175, 176
Sardes, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86
Sedat Alp, 88
Sippar Silindiri, 47
Sir Thomas Roe, 26
Sodom ve Gomora, 20, 23
Spyridōn N. Marinatos, 149
Stater, 83, 84, 85
Stefanos Yerasimos, 28
Strabon, 18, 33
Stratford Canning, 46
Subarlar, 151
Süleyman Tapınağı, 16
Sümerler, 17, 56, 121, 122, 124, 126, 128, 134, 135, 137, 138, 139, 141, 142, 145, 146, 149, 150, 151, 152, 154, 176, 177
Sümer-Hitit Çivi Yazısı, 95
Sybari, 151

Ş
Şemsettin Günaltay, 99, 113, 138, 176
Şevket Aziz Kansu, 110, 147, 155, 191, 203

T
Tahiti, 143
Tahsin Mayatepek, 144, 145
Talas, 118
Tekfur Sarayı, 51
Tengri, 126, 152
Teos, 79
Theodor Wiegand, 51, 63, 86, 90
Thomas Bruce, 39
Tipasa, 15
Tolkien, 143
Tulunoğlu Camisi, 16
Turani, 107, 121, 123, 124, 150
Tümülüs, 18, 93, 181
Türk Duygusu, 121
Türk Tarih Tezi, 104, 105, 107, 112, 117, 122, 125, 133, 137, 141, 152, 155, 170, 171, 173, 194, 197, 206
Türk-Trako, 134

U
Urartu, 19, 122, 124, 125, 128, 131, 135, 203
Uş ve Ous, 121
Utu-Kegal, 141, 142

V
V. De Lapauge, 111
Vanik, 121, 122, 124
Viyana Müzesi, 63
Vize, 181

W
William Hepburn Buckler, 84
William Wright, 25

Y
Yerebatan Sarnıcı, 51
Yezdan, 126
Yumuktepe, 99
Yunanistan Arkeoloji Derneği, 52
Yunus Nadi, 139, 156, 157, 185

Z

Zagros, 125
Zeki Velidi Togan, 117, 118, 119, 120, 149, 150, 162
Zeyrek, 51
Ziya Gökalp, 114, 115, 121

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, dünyada eşi benzeri görülmemiş, çok büyük bir tarihi miras yatıyordu. Bilhassa arkeolojik kalıntı açısından dünyanın en zengin topraklarına sahiptik. En eski dört nehir uygarlığından Mezopotamya ve Mısır, Helen uygarlığının merkezleri Suriye, Küçük Asya ve tek başına bir arkeolojik cennet sayılabilecek Filistin, Osmanlı egemenliğindeydi. Bunun herkes farkındaydı; İngiliz arkeologlar, Alman arkeologlar, Amerikalı arkeologlar... Peki Osmanlı hükümeti? Onlar farkında mıydı?

Arkeolog Dr. Ulaş Töre Sivrioğlu, *Atatürk ve Arkeoloji* adlı eserinde bizi önce Osmanlı topraklarında tarihi bir gezintiye çıkarıyor, sonra elimiz kolumuz bağlı bir şekilde, kültürel mirasımızın önemli bir kısmının dünyanın seçkin müzelerine olan yolculuklarını izliyoruz. Batı ülkeleri için nasıl bir "açık büfeye" dönüştüğümüzü okuyoruz satır satır... Sonra cumhuriyet kuruluyor, Mustafa Kemal Atatürk geliyor ve tüm mirasımızın izini yeniden sürmeye başlıyor.

Elinizdeki kitap, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk'ün kültürel mirasımızı nasıl koruma altına alıp yücelttiğinin ve Türkiye'de arkeoloji biliminin temellerinin nasıl atıldığının hikâyesi...

kafkakitap.com

9 786257 994958

KDV'den muaftır.